

Magyar Tudomány

A SZUVERENITÁS A XXI. SZÁZADBAN
ESZMÉK, REALITÁSOK ÉS ILLÚZIÓK

vendégszerkesztők: Hunyady György, Simai Mihály

Web 2.0, információelérés, taxonómia

Információáradat és hullámlovaglás

Doménregisztráció

A neutronkutatások nyolcvan éve

2013•4

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Szerkesztőbizottság:

BENCZE GYULA, BOZÓ LÁSZLÓ, CSÁSZÁR ÁKOS, HAMZA GÁBOR,
KOVÁCS FERENC, LUDASSY MÁRIA, SOLYMOSSI FRIGYES,
SPÄT ANDRÁS, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, VÁMOS TIBOR

A lapot készítették:

ELEK LÁSZLÓ, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, HOLLÓ VIRÁG,
MAJOROS KLÁRA, MAKOVECZ BENJAMIN, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SIPOS JÚLIA, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu
Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.
Tel.: 2067-975 • akaprint.nyomda@gmail.com

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 11 040 Ft
Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők
Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 26567
Felelős vezető: Körmendi Péter
Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

A szuverenitás a XXI. században: eszmék, realitások és illúziók

Vendégszerkesztők: Hunyady György és Simai Mihály

Hunyady György – Simai Mihály: Bevezető	370
Bayer József: A szuverenitás politikaelmélete	374
Erdő Péter: A szuverenitás és az Egyház	383
Csáki György: Globalizáció és gazdasági szuverenitás	392
Lamm Vanda: Az emberi jogok nemzetközi védelme és az államok szuverenitása	401
Halmi Péter: Európai integráció és szuverenitás. A gazdasági kormányzás új dimenziói ...	411
Ormos Mária: A szuverenitásról, különös tekintettel a 16–21. század magyar történelmére	422
Völgyesi Orsolya: Alkotmányos függetlenség és gazdasági szabadság. A szuverenitás kérdése Kölcsey és a magyarországi reformellenzék politikai diskurzusában, 1832–1833.....	432
Hunyady György: A személyes szuverenitás és kiszolgáltatottság élménye.....	438
Balázs Géza: Nyelvi szuverenitás. A nemzeti nyelvek és kultúrák változó helyzete az önrendelkezés és az identitás összefüggésében	453
Simai Mihály: A szuverenitás a XXI. század formálódó multilaterális rendszerében	459

Tanulmány

Veszelszki Ágnes: Web 2.0, információelérés, taxonómia	468
Holl András: Információáradat és hullámlovaglás	473
Verebics János: Doménregisztráció és szakmai önszabályozás	479
Rosta László: A neutronkutatók nyolcvan éve és társadalmi haszna	488

Tudós fórum

Kitüntetések március 15. alkalmából	498
---	-----

<i>Kitekintés (Gimes Júlia)</i>	502
---------------------------------------	-----

Könyvszemle (Sipos Júlia)

Nemek és igenek (<i>Pléh Csaba</i>)	506
Laza hálók szorításában (<i>Herendi György</i>)	508
Te mi vagy? Útitárs, vagy tettestárs? (<i>Falus András</i>)	510

A szuverenitás a XXI. században: eszmék, realitások és illúziók

BEVEZETŐ

Hunyady György

az MTA rendes tagja, osztályelnök, professor emeritus,
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Pedagógiai és Pszichológiai Kar
hunyadi.gyorgy@ppk.elte.hu

Simai Mihály

az MTA rendes tagja, kutató professor emeritus,
egyetemi tanár
Budapesti Corvinus Egyetem
mihaly.simai@uni-corvinus.hu

A szuverenitás problémaköre immár évszázadok óta foglalkoztatja az önmagára reflektáló társadalmat – nemcsak itthon, de – világviszonylatban. Gondolatisága egy vetületben leképezi és formálja a világ történeti léptékben alakuló rendjét, fogalma kapaszkodót kínál rendező elvek megfogalmazásához, eszméjében történeti mozgató- és fékezőerők jelentkeznek, hivatkozási alapul szolgál a politika szereplői számára egymással és a néptömegekkel folytatott sokszólamú diskurzusukban. Mindebből következően a szuverenitás problémája sokágú, sokértelmű, változó is, megragadásához a társadalomtudományok összefogására van szükség. A társadalomtudományokban a szuverenitás különböző összefüggései „örökzöld” témák. Ugyanakkor a fókuszba állított fogalom és átültetése a gyakorlatba a XXI. század politikai forgatagában is folytatja útját, és ennek megfelelően a társadalomtudományok külön-külön és együtt egyre differenciáltabban és árnyaltabban mélyülnek el tanulmányozásában.

Az Akadémia Gazdasági és Jogtudományok Osztálya és Filozófiai és Történettudományok Osztálya 2012 novemberében arra vállalkozott, hogy a különböző diszciplínák nézőpontját megjelenítő és szembesítő tudományos konferenciát tart a szuverenitás tárgyköréről. A konferencia előadói igyekeztek azokat a kérdéseket kiemelni, és azokra választ keresni, amelyek századunk első évtizedeiben különösen fontosak, és amelyek a szakmai viták homlokterében állnak. Nem tévesztették szem elől azt a fontos fejleményt, hogy a globalizálódó világban sem a technikai fejlődés következményei, a gazdasági, környezeti és kulturális változások, sem pedig a válságok nem torpannak meg a szuverén nemzeti határok előtt. Bolygónkon minden bizonnyal soha sem volt ilyen mértékű a nemzetközi kapcsolatok fontossága, az államok egymásra utaltsága és kölcsönös függősége, mint a XXI. században. Ennek sajátos kontrasztja az, hogy a földgolyó szárazföldi területeit (alig néhány kivétellel) 193, az

ENSZ alapokmánya szerint szuverénnek és egyenlőnek minősített kis-, közép- és nagy állam „uralja”, melyek száma várhatóan tovább is nő. Ennek látványos megnyilvánulása, hogy soha nem volt ilyen kiterjedt az államhatárok hossza, melyek mögött különböző társadalmak, hatalmi érdekek, gazdasági és politikai célok formálják viszonyukat egymáshoz és a világrendhez. Tény az is, hogy a világon létező több mint ötezer etnikai csoport közül legalább további néhány száz törekszik valamilyen mértékben önálló államának megteremtésére.

A konferencia áttekintést adott a téma történelmi háttéréről, magyar és nemzetközi vonatkozásairól. A konferencián kulcskérdésként fogalmazódott meg a nemzetközi rendszer fő szereplőinek – az államoknak, az egyházaknak, a társadalmi mozgalmaknak, a transznacionális társaságoknak, a különböző közösségeknek és az egyéneknek a viszonya a szuverenitáshoz. Az előadások kitértek olyan élő vitakérdésekre, mint a nemzeti identitás, nemzetközi integráció és az állam viszonya. Merre tart az állam: fennmaradhatnak-e a hagyományos állami funkciók, illetve, hogy mennyiben jogosult és képes ezeket az EU átvállalni a saját keretei között? Mennyire képesek megvédeni a nemzetközivé emelkedett emberi jogok az egyéneket az állami szuverenitásra hivatkozó autokraták kényétőlkedvétől vagy a kisebbségeket a szuverenitást kisajátító többségi államtól? Eszmetörténeti szempontból kitüntetett jelentősége volt és van az egyház világi szerepvállalásának. Politika- és jogtörténeti szempontból megkerülhetetlen a modern állam önállóságának mi-
benléte és hatóköre. A nyelvek egyenlőtlen helyzete és túlélési esélye szorosan összefügg a politikai viszonyokkal, a politikai szabadság szerves része a nyelvhasználat szabadsága. Az

állam és polgára közötti viszony mindkét fél oldaláról, jogelvi magaslatról és pszichológiai mélységben egyaránt tanulmányozandó. A lokális politikai tradíció éppúgy hozzátartozik a kulcsfogalom hazai értelmezéséhez, mint az utolsó száz év átfogó szuverenitástörténete, amelyet az állam alaptörvénye is érint.

Bayer József akadémikus a szuverenitás elmélettörténetének lényeges fejezeteit feltárva világítja meg a XXI. század jelenlegi szakaszában folyó viták főbb kérdéseit és a különböző megközelítések háttérét, egyebek között azt, hogy a politikaelméletben a szuverenitás kezdettől fogva a főhatalmat vagy legfőbb hatalmat jelentette, amelynek joga a döntés egy politikai közösség belső viszonyairól és külső kapcsolatairól. Ez az alapjelentés megelőzte a szó használatát, amely csak az újlatin nyelvekben honosodott meg. Végkövetkeztetése az, hogy sem a szuverenitás tartalma, sem gyakorlásának módja nem maradhat változatlan.

Erdő Péter akadémikus a történelmi és elméleti háttér áttekintése után abból indul ki, hogy jóval a szuverenitás fogalmának megjelenése előtt létezett egyfajta szoros kapcsolat a vallások és az egyes népi közösségek között. Részletesen foglalkozik a Római Katolikus egyház történelmi szerepével, az egyház szuverenitásával és viszonyával az államhoz, illetve az államokhoz. Elemzi annak jelentőségét, hogy a kinyilatkoztatásra épülő vallások, így az iszlám, a zsidóság és a kereszténység közül ez utóbbi ismerte el és ismerte fel azt, hogy az evilági államéletnek önálló szférája van. Megállapítja, hogy a teológia és a katolikus egyházjog teljességgel elismeri az állam közhatalmi értelemben vett külső és belső szuverenitását.

Csáki György professzor előadása a globalizáció gazdasági hatásainak fényében vizsgál-

ja a szuverenitás problematikáját. Megállapítja, hogy a globalizáció a nemzetközi munkamegosztás, a világgazdaság szerves fejlődésének eredménye, a modern piacgazdaság – a mai kapitalizmus – működésének, a nemzetközi gazdasági integrálódás mai legfejlettebb fokának a kifejeződése s ennyiben adottság a világgazdaság minden szereplője számára. Részletesen elemzi a folyamat hatását a szuverenitás érvényesíthetőségére.

Lamm Vanda akadémikus azoknak a folyamatoknak a fontosságát és következményeit elemzi, amelyek a XX. század második felében az emberi jogok „nemzetközivé válása” nyomán végbementek, azt követően, hogy az ENSZ Alapokmánya és az 1948-ban elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata az emberi jogok tiszteletben tartásának tételét beemelte a nemzetközi jogba és a nemzetközi politika részévé tette. Az államoktól számonkérhetővé vált az emberi jogok betartása. Részletesen elemzi az ezt követő változásokat, a jogi és politikai konzekvenciákat.

Halmi Péter professzor előadása az európai integráció szerepével és jelentőségével foglalkozik a szuverenitásfelfogást tekintve, annak sajátos érvényesülésével és érvényesíthetőségével kapcsolatban. Megállapítja, hogy az európai egyesülés folyamatában is fennmaradt a nemzeti államok territoriális szuverenitása, és ez vonta maga után a mindaddig példa nélküli *közöségi módszer*, illetve a *közöségi modell* igényét. Részletesen vizsgálja annak következményeit, hogy a szuverenitás meghatározott, szigorúan körülhatárolt részét az érintett államok önértékén alapuló módon, önálló döntéseik révén átadták az Uniónak.

Ormos Mária akadémikus ráirányítja a figyelmet a földrajzi elhelyezkedés és az állami szuverenitás összefüggésére, ami nagyban hozzájárult, hogy a legendás ezeréves magyar

államiság folytonossága a mohácsi történelmi vereség után csak részlegesen és időszakosan tért vissza. A magyar szuverenitás korlátozott volt még a dualizmus korában is, majd az első világháborút követő béke hozta függő helyzetbe az országot. Ebből a 30-as évek fordulóján emelkedett ki, de fokozódó kötődése a Harmadik Birodalomhoz az újabb vesztes háborúból való kilábalást is megakadályozta. A szovjet megszállást követően a formailag szuverén magyar állam a Rákosi-korszakban szűk kalitkát jelentett, a Kádár-korszakban táguló mozgásteret, de valós szabadságot nem. Ennek pillanata a rendszerváltással jött csak el, de a belső feltételek által behatárolt gazdasági teljesítménye mindmáig megfosztotta a szuverenitás felszabadult élményétől.

Völgyesi Orsolya, az MTA BTK főmunkatársa az 1832-es reformországgyűlés megyei előterjesztéseinek finom történelmi analízisével mutatja ki, hogy milyen változó súlyt és értelmet kapott az ország önállóságának gondolata az uralkodóházzal ekkor már negyven éve készülődő diskurzusban. A birodalom részét képező országnak a kereskedelmi vámok tekintetében hátrányosan megkülönböztetett helyzete különösen érzékeny kérdéskörnek bizonyult, amikor a magyar rendek a többi örökös tartományhoz képest szuverén státust igényeltek hazánknak, és keresték ennek kölcsönösen elfogadható közjogi formáit.

Hunyady György akadémikus széles ívű összefüggést keres az állam és polgárainak személyes szuverenitása között. A népfelügy elvét és az emberi jogokat érvényesítő demokrácia hivatott kapcsolatát teremteni e kettő között. A szuverén személyiséget pszichológiai szempontból mindenekelőtt a feltételek, a tettek és eredmények jól motivált és tudatos szintre emelt kontrollja jellemzi, aminek a kiszolgáltatottság megélt és eltűrt helyzete

képezi az ellenpontját. A világ kétséges tendenciái közül is kirívó a hazai népesség rendszerváltás utáni – sőt 2011-12 során felcsapó – rossz társadalmi közérzete, a kontrasztelekció észlelése, a rendszerkritika és az optimizmus hanyatlása. Ugyanakkor meglehet, hogy kiutat jelez az empirikus tudatvizsgálatokban megragadható hit a demokráciában.

Balázs Géza professzor a nyelvek óriási változatosságát és ennek szűkülését, feltartóztatathatatlanságát és esélyegyenlőtlenességét vizsgálja a gazdasági globalizáció, a sűrű szövésű nemzetközi kapcsolatháló és függési rendszer, a szuverén nemzetállamok és kulturális kisebbségeik számának egyidejű szaporodása korában. A tudatos nyelvpolitika fontossága mellett érvel, amely a kulturális és nyelvi színvonalcsökkenés általános trendjével is dacolhat. A magyar kultúra és identitás az államhatárokon innen és túl hagyományosan nyelvközpontú, és nyelvünk továbbélésének nem kevés munkával elért értékes pozí-

ciója, hogy egyike azon néhány tucat nyelvenek, amelyen minden kifejezhető.

Simai Mihály akadémikus záró előadása a szuverenitás problematikáját a XXI. század nemzetközi rendszerében végbemenő globális hatalmi, politikai, gazdasági és társadalmi változások és az átalakuló érdekvizonyok fényében vizsgálja. Megállapítja, hogy az államok a versengés világában még nem hajlandók lemondani olyan jogi kincsükről, mint a szuverenitás. Ennek reálértékét ugyan sok tényező csökkentti, de az kétségtelen, hogy politikai rendszerük működésében továbbra is fontos maradt a nemzethez, a területéhez, a határokhoz és a különböző szimbólumokhoz kötődő és a kizárólagosságra igényt tartó „tulajdonosi jog”.

Kulcsszavak: *állami szuverenitás, globalizáció, európai integráció, az emberi jogok, a személyes szuverenitás, a magyar állam szuverenitása, a szuverén egyház*

A SZUVERENITÁS POLITIKAELMÉLETE

Bayer József

az MTA rendes tagja, rektor,
Zsigmond Király Főiskola
drbayerjosef@yahoo.com

„Csak egy mítikus múlt megteremtése indíthatta a jelenkori elemzőket arra a könnyelmű megjegyzésre, hogy a globalizáció ütközik a szuverenitással.”
Stephen D. Krasner (1999, 49.)

„A népszuverenitás mindkét elemét kihívás éri: a nép fogalma és a szuverenitás a végső autoritás értelmében egyaránt radikálisan átalakul a globalizáció befejezetlen folyamata közepette.”
Adam Lupel (2009, 9.)

A szuverenitás napjainkban ismét igen fontos, és különböző összefüggéseiben vitatott kérdéssé vált. Mint szinte minden, alapvetően az állammal összefüggő politikai fogalmat, a vitákat eltérő tudományos megközelítések jellemzik. A szuverenitás problematikája azonban nem csak elméleti dilemmaként jelentkezik; megjelenik az újságok címlapjain, sőt utcai tömegtüntetések követeléseként is felbukkan. A közéleti vitákban a szuverenitás taglalása gyakran azt jelzi, hogy szűkültek az államok mozgástere, nehezebbé, esetenként kétségessé vált a hatalom autonóm döntési képessége, ami ma jórészt a globalizációnak köszönhető. Mennyi autonómiájuk marad a szuverén nemzeti kormányoknak a gazdasági globalizáció és a nagytársági integ-

rációk közepette? Nem számolja-e fel a globalizáció teljesen a nemzetállami szuverenitást?

A szuverenitás típusai

A szuverenitást érő kihívásokra eleve csak akkor adhatunk helyes választ, ha megkülönböztetjük különböző dimenzióit. A téma ismert szakértője, Stephen D. Krasner a következő jelentéseit különbözteti meg: 1. klasszikus *belső szuverenitás*; 2. *vesztfíliai szuverenitás*; 3. *nemzetközi jogi szuverenitás*; 4. kölcsönösen függésen alapuló, úgynevezett *interdependencia-szuverenitás* (Krasner, 1999a, 112. skk.). Mindezek a dimenziók nem függetlenek egymástól, de mindegyiknek sajátos tartalma van. Rendelkezhetünk az egyikkel a másik nélkül, és nem is egyformán érvényesülnek a valóságban. A szuverenitás megszűnéséről, kiüresedéséről szóló állítások gyakran azért vitathatók, mert nem különböztetik meg ezeket az eltérő dimenziókat, holott a téma differenciált megközelítést igényel. A továbbiakban először röviden áttekintem a szuverenitás elméletének kibontakozását és politikai kontextusát, azután tárgyalom a globalizáció kihívásaiból eredő mai vitákat.

1. A politikaelméletben a szuverenitás kezdettől fogva a főhatalmat vagy legfőbb hatalmat jelentette, amelynek joga a döntés egy politikai közösség belső viszonyairól és

külső kapcsolatairól. Ez az alapjelentés megelőzte a szó használatát, amely csak az újlatin nyelvekben honosodott meg. Már a régi görög filozófiának is egyik alapkérdése volt, hogy kié a legfőbb hatalom, és kié legyen a döntés joga a városállamban? Arisztotelész közismerten eszerint osztályozta az uralmi formákat. A főhatalom egyértelműen annak a szinonímája, amit a későbbi korok szuverenitásnak hívnak. Aki a városállam belső törvényeiről és kifelé a biztonságáról (azaz a háború és béke kérdéséről) dönt, azé a főhatalom. Ezt nem csak egy ember gyakorolhatja; lehet a főhatalom néhány ember kezében vagy a szabad, felfegyverzett polgárok sokaságának birtokában is. Ugyanakkor már Arisztotelész számára is létezett az a probléma, amelyet ma a szuverén hatalom jogi korlátozásának nevezünk. Ő a *politeiát* tartotta a legjobb államformának, vagyis a sokaság olyan uralmát, amely a törvényen és nem az önkényen alapul. (Ellentétben a mai szóhasználattal, ő a demokráciát még a csöcselék önkényes és szeszélyes uralmával azonosította, ami szerinte végül zsarnoksághoz vezet.) (Arisztotelész, 1969, III. könyv) A Római Birodalom, mint hódító hatalom idején az *impérium* mint a parancsadás legfőbb joga volt a szuverenitás megfelelője. A birodalom jogi kultúrájába mint a birodalmi legfőbb autoritás megfelelője épült be, és fő megtestesítője a kései római korban a császári egyeduralom lett.

A szuverenitás elméletét azonban átfogóan elsőként Jean Bodin, az abszolutizmus teoretikusa fejtette ki az újkor hajnalán. A fogalom a francia uralkodók „felség” (*souverain*) megszólításából eredt. Megfogalmazása szerint „a szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma... azaz a parancsolás legfőbb hatalma” (Bodin, 1987, 75.). A szuverenitás a politikai közösség lényegét alkotja; valami-

féle oszthatatlan szubsztancia, amely nem egy uralkodói dinasztiához, hanem magához az államhoz kapcsolódik. A szuverén a polgárok és alattvalók feletti legfőbb hatalom, amelyet nem köt a törvény. (*A de legibus absoluta*, azaz „a törvény alól feloldozva” kifejezésből származik az abszolutizmus fogalma is.) Ellenkezőleg, a szuverén maga minden törvény forrása: „Ez a hatalom abszolút és szuverén, mivel nincs más feltételhez kötve, mint amit Isten és a természet törvénye parancsol” – írja (Bodin, 1987, 78.). Az első feltétel arra utal, hogy hitbéli kérdésekben a hatalom nem lehet illetékes; a második, hogy a polgárok tulajdonát és szabadságát tiszteletben kell tartani. Az állam nem az uralkodó személyes tulajdona, a királyi birtok a közhatalomtól el van választva. A szuverén inkább az állam legfontosabb funkcióját testesíti meg: a belső rend garanciájaként önmagában hordja igazolását, és bizonyítja hasznosságát a társadalom számára. A szuverén szabadon dönt, a szava törvény, és nem kell elszámolnia senkinek, miközben mindenki számárával tartozik neki. Bodin foglalja össze először a szuverén hatalom fő ismertetőjegyeit is, amelyek többé-kevésbé máig érvényesek. A legfontosabb a törvények meghozásának, módosításának és eltörlésének joga. Ez maga után vonja, hogy övé a háború indításának és a békekötésnek a joga, beleértve a szövetségek kötését és felbontását is. A belső viszonyok tekintetében a szuverén joga az állam összes főbb tisztségviselőjének kinevezése és leváltása, s a felettük való bíraskodás. A szuverén joga a közterhek és rendkívüli adók kirovása és az alóluk való mentesítés, továbbá gazdasági kiváltságok nyújtása, a bírói ítéletekkel kapcsolatban kegyelmi jog és amnesztia gyakorlása. A szuverén joga a pénz kibocsátása és értékének (értartalmának) meghatározá-

sa. Végül Bodin az alattvalói és hűségeskü betartatásának jogát is ide sorolja (Bodin, 1987, 119.). Ezeket az ismérveket alkalmazva ma is megítélhetjük, hogy meddig érnek a legfőbb hatalom szuverén jogai. Bodin számára a feudális hatalmi struktúrák felbomlása és a vallásháborúk időszakában csak az abszolút hatalom volt a belső béke egyetlen záloga.

A szuverenitásnak ezt az abszolutista felfogását képviselte az angol polgárháború idején Thomas Hobbes is *Leviathan* című művében (Hobbes, 1970, passim), azzal a fontos különbséggel, hogy nála az állam létrejöttének alapja már a társadalmi szerződés. Bármennyi biblikus idézettel emelte is Hobbes vallási magaslatokra a szuverént, alapvetően a hatalom szekularizációjának útját egyengette a társadalmi szerződésről alkotott felfogásával. E hipotézis szerint az emberek biztonságuk érdekében lemondanak természetes szabadságukról, hogy minden hatalmat a szuverénre átruházva, egy államban egyesüljenek, amely biztosítja a belső rendet, a békés polgári viszonyokat a természeti állapot vadságával szemben. Az uralkodó a törvény fölött áll, de ő minden törvény forrása. Felsőjogai közé tartozik a tulajdon szabályainak megállapítása, a legfőbb igazságszolgáltatás joga, a hadüzenet és békekötés joga, a tisztségviselők kiválasztásának és beiktatásának joga, a jutalmazás és kitüntetés, illetve a büntetés joga. Ezeket csak időlegesen ruházhatja át megbízottaira, de velük együtt nem száll át rájuk a szuverenitás maga, az mindig megmarad a főhatalom oszthatatlan tulajdonságának. Ez akkor is igaz, ha a történeti példák tanúsága szerint olykor a népgyűlés vagy az arisztokrácia tölti be a szuverén szerepét.

Hobbes felfogásában a hatalom teremt jogot, és nem a jog teremt hatalmat (*auctoritas*,

non veritas facit legem). Minden szerződés csak annyit ér, amennyit a kard erejével be lehet tartatni belőle. Ha ellenben az uralkodó nem tudja megvédeni a polgárok életét és biztonságát, akkor felbomlik a társadalmi szerződés, és visszatér a természeti állapot, melyben nincs jog és erkölcs, mindenki mindenkinek farkasa. Ekkor előlről kezdődik a küzdelem egy új szuverénnek hatalommal való felruházásáért.

Új e felfogásban az is, ahogy Hobbes a nemzetközi viszonyokat kezeli. E téren továbbra is a természeti állapot törvényei uralkodnak, nem lévén felsőbb hatalom, amely döntőbíróként léphetne fel az államok közötti viszonyban. Ebben is kifejeződik a hatalom szekularizációja és a középkori katolikus univerzalizmus vége. Az államok ugyanolyan szuverén egyénekként lépnek fel jogaik és hatalmuk biztosítása érdekében, mint a társadalmi szerződés előtti emberek. A békeegyezmények és barátsági szerződések ezért csak annyit érnek, mint amennyi az őket alátámasztó hatalom, amely biztosítja betartásukat, és szükség esetén ki is tudja azt kényszeríteni. Amelyik politikus erről elfeledkezik, az felelőtlenül viselkedik saját közösségével szemben. Ez a tradíció él tovább a nemzetközi kapcsolatok elméletének későbbi realista irányzatában.

A szuverén hatalom oszthatatlanságának képzetét John Locke haladta meg a *liberális konstitucionalizmus* elméletével. Hobbes felfogásával ellentétben, az emberek szerinte képesek arra, hogy maguknak szabjanak törvényt, és aszerint éljenek. A polgári társadalomban senki sem állhat a törvények fölött. A természetes szabadságtól az emberek csak azért válnak meg, hogy magukra vegyék a polgári társadalom kötelekeit. Kölcsönösen megegyeznek abban, hogy egyetlen politikai testületté (body politic) válnak, „és egyetlen

államot alkotnak, amelyben a többségé a jog, hogy cselekedjek és kötelezze a többieket.” (Locke, 1986, 106.) A politikai hatalom alapja, hivatkozási vagy legitimációs bázisa tehát a polgárok egyetemleges konszenzusa, az a közös akaratuk, hogy egy állammá egyesüljenek. Miután ez létrejött, elég már a többségi elvre hagyatkozni, amely a törvények meghozásához szükséges.

Minden hatalom csak delegált, a társadalmi szerződés csak időleges felhatalmazást ad az uralkodásra, a szuverenitás ezért végső soron mindig a politikai közösségnél, a body politicnál marad. Ez a népszuverenitás elvének első, liberális megfogalmazása. Ha az uralkodó méltatlanná válik a hatalomra, vagy visszaél azzal, akkor vissza lehet vonni a felhatalmazást, és másra lehet átruházni. A szuverén hatalom megoszlik a hatalmi ágak között is, amelyeket a törvényhozói, a végrehajtói és a föderatív – municipális – hatalom intézményeiben jelölt meg. John Locke elmélete közismerten nagy hatást gyakorolt az amerikai alkotmányozásra.

Európában a népszuverenitás fogalmát Jean Jacques Rousseau fogalmazta át radikálisan *Társadalmi szerződés* című művében (Rousseau, 1978, 463–791). A főhatalom lételeményese bármilyen kormányzati formában mindig a nép marad. Mivel a nagy területi államokban a szuverén nép nem gyakorolhatja közvetlenül jogait, képviselőket választ a törvényhozásba, azok pedig kormányt állítanak. De bármely így létesülő hatalom csak delegált, a végső döntés joga mindig a népé marad. „Mihelyt a nép összegyűlt, a kormány egész fennhatósága véget ér, szünetel a végrehajtó hatalom... mert ahol a képviselt személy megjelenik, ott nincs többé képviselő” – írja Rousseau (Rousseau, 1978, 558.). Koncepciójában benne rejlik az ellent-

mondás az elvont „általános akarat” és a társadalom képviselőiben megjelenő pluralis érdekek, a közérdeket szem előtt tartó *citoyen* és a magánérdekeit követő *bourgeois* között. Rousseau radikális demokráciafelfogása alapvetően antipluralista, a szuverenitás nála is oszthatatlan. Republikánus ethoszának ez a vonása hatással volt a jakobinus diktatúrára, és rossz hírbe hozta Rousseau-t, akit a totalitarizmus előfutáraként kezdtek értelmezni. Ez azonban csak kései visszavetítés. Rousseau hatása elsősorban abban érvényesül, hogy minden modern államhatalom legitimációs forrása elismerten a szuverén nép, bármilyen politikai alakzatban. A francia forradalomban Sieyes abbé a népet már a nemzettel kezdte helyettesíteni, és ez lett végül a szuverén nemzetállamok hivatkozási alapja is, amely később a nemzetek önrendelkezésének wilsoni (és lenini) elvében nyert határos megfogalmazást.

A szuverenitás képzete eredetileg a sokcentrumú, másfelől egyházi gyámság alatt álló politikai rendszerek helyébe kívánt szilárd központi államhatalmat állítani, amely belső békét teremt, miközben a polgárok szabadságát is megőrzi. Ebből az elméleti tradícióból ágaznak szét a szuverenitás későbbi abszolutista és liberális konstitucionalista felfogásai. Fontos alternatívaként említhetők Carl Schmitt német jogfilozófus és Jürgen Habermas politikai filozófus nézetei: az első az abszolutista hagyomány, a másik a liberális konstitucionalista felfogás örököse. Nézeteikre csak egy részletesebb tanulmányban térhetek ki.

2. A vesztfáliai békét követően jött létre a modern államrendszer, melyet a belső szuverenitás kizárólagosságának, az államok belső és külső elismerésének igénye teremtett meg. Az államok területi sérthetlensége, kormány-

zatuk kizárólagos joghatóságának elismerése az adott terület és népessége felett, beleértve a külső beavatkozás tilalmát, időközben a nemzetközi jog részévé vált. A modern területi állam az állam új típusa – a politikai hatalom és uralom (authority) ugyanis a középkori Európában nem földrajzilag determinált volt. Sokféle autoritás létezett, és a politikai autoritásokat gyakran felülírta a katolikus egyház univerzalizmusa. A modern állam ellenben területileg körülhatárolt, egységes hatalmi centruma van, és mind jobban szekularizálódik. A vesztfáliai szuverenitás normái a gyakorlatban persze nem mindig érvényesültek, a nagyhatalmi politika sok ponton képes volt korlátozni a gyengébb államok autonómiáját. A szuverenitás története a szuverenitás megsértéseinek is a története, ezért nevezi Krasner a szuverenitást a szervezett képmutatás rendszerének. (Krasner, 1999a, loc. cit. 110.) A vesztfáliai szuverenitás azonban formálisan mindaddig nem sérül, ameddig nem avatkoznak bele abba, hogy miként alakítja egy ország a saját belső uralmi-politikai viszonyait. Az erőszakos beavatkozás viszont a vesztfáliai szuverenitás nyilvánvaló megsértését jelenti. Ugyanakkor a hatalmon lévők önként is beléphetnek olyan szerződéses kapcsolatokba, amelyek korlátozzák a szuverenitásukat. Ilyen korlátok persze már kezdettől léteztek, amennyiben például az augsburgi békeszerződés, amely rögzítette a *cuius regio, eius religio* elvét, klauzulákat tartalmaz a vallási kisebbségek védelmére is. Később, a nemzetállamok korában pedig több békeszerződés, így a versailles-i, a párizsi, az államok jogi elismerésének feltételét a nemzeti és etnikai kisebbségek védelméhez kötötte. A globalizáció ma az emberi jogi rezsimek formájában állít korlátot a vesztfáliai értelemben vett teljes szuverenitás elé.

A globalizáció ITT kezdi ki leginkább a szuverenitást, amennyiben egyik legfontosabb jellemzője a *determinizálódás*, a területi kötöttségek oldódása. Az elkülönült és jelentéssel teli határok, valamint a belügyeknek a külügyektől való világos elhatárolása mind nehezebbé válik a globális térben. A megkérdőjelezhetetlen autoritás és lojalitás igényét nehezebb fenntartani a sokféle, egymást átfedő autoritások posztmodern világában.

3. A *nemzetközi jogi szuverenitás* a vesztfáliai államrendszer megszilárdulásának és nemzetközi kodifikációjának, majd intézményesítésének a következménye. Ez talán ma a szuverenitás fogalmának legismertebb és legelfogadottabb típusa. A szuverén állam valójában eleve az államok nemzetközi rendszerével együtt született meg. Az államokat nemzetközi szinten ugyanolyan független, szabad és egyenlő individuumokként kezelik, mint az állampolgárokat a liberális államelméletben. A nemzetközi jogi elismerés aktusa magában foglalja az államok jogi önállóságának, területi sérthetetlenségének, formális egyenlőségének és diplomáciai immunitásának elveit. A gyakorlatban a domináns hatalmak mindig is differenciáltan és taktikai érdekeiknek megfelelően kezelték a nemzetközi elismerést. Találkozhatunk terület nélküli és formális jogi autonómia nélküli entitások szuverenitásának elismerésével is. Az előbbire példa a Málta Lovagrend, az utóbbira a Szovjetunió létezése idején Ukrajna és Belorusszia szuverén tagállamisága, vagy a gyarmati státusú domíniumok, például a függetlenség kivívása előtti India tagsága az ENSZ-ben. A nemzetközi közösség elismerhet emigráns kormányokat, amelyek már elvesztették hatalmi pozícióikat, és felszabadítási mozgalmakat, amelyek még nem vívták ki a függetlenségüket. Ezért több nemzetközi jogi szubjek-

tum van, mint amennyi ENSZ-tagállam. Külön érdekes eset Kína képviselője az ENSZ-ben, ahol csak 1979-ben cserélt helyet Tajvan és a Kínai Köztársaság.

A nemzetközi jogi elismerés jelentősége azon nyugszik, hogy egy állam szerződésképessé és tárgyalóképesé válik a nemzetközi porondon, és a külső elfogadottság egy kormányzat belső legitimitását is erősíti. Az elismerés hiánya nem feltétlen akadálya a nemzetközi érintkezésnek, de mégis jogbizonytalanságot jelent, és ez a befektetők távolmaradását eredményezheti. Vitas ügyekben más elbírálásra számíthatnak az elismert, mint a nem elismert államok az egyes országok bíróságain. A szuverén állam képviselői külföldön diplomáciai mentességet élveznek, részt vehetnek nemzetközi szervezetek tevékenységében, és befolyásolhatják a nemzetközi szabályokra vonatkozó döntéseket.

A nemzetközi jogi elismerés nem garantálja automatikusan a belső szuverenitást, sem pedig a tényleges ellenőrzés képességét az államterület felett. De ez fordítva is igaz lehet: egy állam rendelkezhet belső szuverenitással, sőt vesztfáliai szuverenitással is, amennyiben területén megkérdőjelezhetetlen, kizárólagos fennhatóságot gyakorol. Tajvan és Kína esete jól példázta ezt: Kínának korábban nem volt nemzetközi jogi szuverenitása, Tajvannak most nincs, de mindkettő rendelkezett vesztfáliai szuverenitással. A gyarmati sorból felszabadult államok némelyikére jellemző, hogy rendelkeznek ugyan nemzetközi jogi elismeréssel, mégsem képesek betölteni az államok hagyományos funkcióit, nincs megkérdőjelezetlen belső autoritásuk, és ezért nem tudnak érvényt szerezni a törvényeknek a saját felségterületükön.

4. Végül a kölcsönösen függő vagy *interdependencia-szuverenitás* típusa az, amelyben

a globalizáció hatásai a leglátványosabban megmutatkoznak. James Rosenau szerint ma alapvetően megváltozik a nemzetközi rendszer: az állam által ellenőrizhető tevékenységek köre egyre szűkül. Levegőtisztosítás, terrorizmus, drogkereskedelem, valutaváltságot, AIDS, nagyarányú migráció az *interdependencia* vagy új technológiák következményei, amelyek transznacionális és nem nemzeti hatásúak (Rosenau, 1990, 89.). Ez nem érinti a belső szuverenitást, de nagyon is befolyásolja az állam ellenőrzési képességeit. Ha viszont egy állam nem képes szabályozni azt, hogy mi jut át a határain, akkor szerinte azt sem fogja tudni ellenőrizni, ami a határain belül történik (Krasner, 1999a, loc.cit. 148.). A nemzetközi tőkepiacok az I. világháború előtt nyitottabbak voltak, mint manapság, és a munkaerő migrációja arányaiban nagyobb volt a 19. században, mint ma. Egyes államok jobban bekapcsolódnak a nemzetközi vérkeringésbe, mások, főleg Afrikában, máig is eléggé elszigeteltek maradtak. „A transznacionális áramlások nem tették az államokat impotenssé a nemzeti politikai napirend alakításában, és nem is vezettek okvetlenül az ellenőrzés csökkenéséhez. Sőt, a kormányzati kiadások a fejlett országokban az 1950-es évek óta a globalizációval együtt eltérő mértékben, de növekedtek” – írja Krasner (Krasner, 1999a, loc. cit. 156.). Az interdependencia-szuverenitás tehát nem kötődik közvetlenül a vesztfáliai szuverenitáshoz. Lehet egy állam szuverén nemzetközi jogi és vesztfáliai értelemben, mégsem képes ellenőrizni a határain átmenő forgalmat. Más államok nem avatkoznak be, senki nem sérti meg a vesztfáliai értelemben vett szuverenitásukat, mégis a gyakorlatban tehetetlenek a belső szuverenitásuk teljes érvényesítése tekintetében. A szállítás és közlekedés költségeit csökkentő

technológiai változások, valamint a digitális kommunikáció világméretű hálózata csorbíthatja az államterület fölötti kizárólagos ellenőrzést. Ez készíti az államok vezetőit végül olyan nemzetközi egyezmények megkötésére, amelyek külső hatalmi struktúrák felállítással korlátozzák vesztfáliai értelemben vett szuverenitásukat, miközben növelhetik a közösen gyakorolt kontroll lehetőségét. Az Európai Unió ma az a regionális szervezet, amelyik a legmesszebb ment az ilyen megosztott szuverenitás intézményesítésében, anélkül, hogy tagállamainak a nemzetközi jogi szuverenitását ez felszámolta volna. Ellenkezőleg, magának az Uniónak nincsen szuverén képviselője az ENSZ-ben, és más globális hatókörű nemzetközi testületekben sem szerepel önálló jogalanyként. Pusztán létezése mégis nyilvánvalóan érinti a vesztfáliai értelemben vett szuverenitást, amennyiben közösségi szabályozást írhat elő olyan kérdésekben, amelyek régen a nemzetállamok kizárólagos hatáskörébe tartoztak. És ezek betartásának szankcionálására is képes, egyes nacionalista vezetők legnagyobb bánatára. Ugyanakkor senki előtt nem lehet kétséges, hogy az uniós együttműködés jelentősen meg is növeli a globalizáció hatásai feletti ellenőrzési képességeket, vagyis erősíti az interdependencia-szuverenitást.

Globalizáció és szuverenitás

A globalizáció a vesztfáliai szuverenitást leginkább azzal ássa alá, hogy eloldozza a hatalom területi kötöttségeit (*deterritorializálódás*). Az elektronikus hálózatokkal összekapcsolt, digitalizált világgazdaságban mind több olyan funkcionális intézmény és hely létezik, amely mintegy területen kívüliséget élvez a szuverén államok határain belül is. Ezek a modern világ *intermundiumai*. Ilyenek pél-

dául a nagy pénzügyi központok a globális metropoliszokban, az *offshore* pénzügyi műveletek támaszpontjai, a szabadkereskedelmi zónák, a különleges gazdasági övezetek, amelyek közül Hongkong a legismertebb példa. Általában a bankok és a monetáris politika nemzetközi szabályozása, és a valutauniók is korlátozzák az államok területi felségjogait. Az elkülönült és jelentéssel teli határok, valamint a belügyeknek a külügyektől való világos elhatárolása mind nehezebb a globális térben. A tér fogalmi ismét szimbolikussá és viszonylagossá válnak, miként a középkorban, a geográfiai és fizikai jelentés helyett. A megkérdőjelezhetetlen autoritás és lojalitás fogalmi mind nehezebben tarthatók fenn a szuverén és a nem szuverén, a területi és a nem területi, sokirányú és egymást átfedő autoritások posztmodern világában. Az abszolút területi szuverenitást mindig is könnyebb volt elképzelni, mint megkonstruálni – írja Kobrin. „Egy posztmodern, digitálisan integrált világgazdaságban azonban talán már maga az eszme is értelmét veszítette. Az ellenőrzés egy terület felett már nem nyújt biztos alapot egy gazdaság vagy gazdasági szereplők fölötti ellenőrzés számára.” (Kobrin, 1999, 182.)

A globalizáció és szuverenitás viszonyáról folyó vitában egyesek szerint a szuverenitás hanyatlóban van, mások szerint továbbra is fennmarad, csak megváltozott funkcióval és tartalommal. Mások szerint a globalizáció nemhogy megszüntetné, de erősíti és nélkülözhetetlenné is teszi a szuverenitást. Bővült a szuverén hatalmak köre, és az általuk garantált jogbiztonság és politikai stabilitás nélkül elképzelhetetlen a pénzügyi piacok integrálódása, a nemzetközi tőkeáramlás, a technológiai beruházások, vagyis a globalizáció folytatása. A szuverenitás és globalizáció

összefüggését nehéz tisztán politológiai szempontok alapján megérteni. A globalizáció felforgatja a politikai-hatalmi viszonyokat, de nem okvetlenül abban az értelemben, hogy az állam jelentősége csökkenne. Saskia Sassen ezt azzal indokolja, hogy a globális gazdasági dinamika nemzeti területekbe ágyazódik, ezért igényli a nemzeti kormányok közreműködését: megfelelő törvényhozást, legitim és stabil politikai rendszert, megfelelő technikai és humán infrastruktúrát (Sassen, 2000). A nemzetállam nem passzív elszenvedője e folyamatnak, hanem aktív közvetítője. Miközben egyes területeken csökken a hatalma, más területeken éppenséggel nő.

Adam Lupel politológus másfelől közelíti: nem az állami szuverenitással van baj, hanem a népszuverenitással. Az állam köszöni, jól van, csak demokratikus működése szenved csorbát. Szerinte a népszuverenitás mindkét elemét súlyos kihívás éri: a nép fogalma és a végső autoritás értelmében vett szuverenitás egyaránt átalakul a globalizáció befejezetlen folyamata közepette (Lupel, 2006, 6.). Ennek ellensúlyozására egyesek egy nemzetközi szintre emelt, kozmopolita demokrácia megalkotását tartják megoldásnak, mint David Held, mások a globális, többszintű kormányzás rendszerét, melyet James Rosenau, Robert Keohane és mások hangsúlyoznak. (Vö. Lupel, 2006; Rosenau, 2006; Keohane, 2002; passim.)

Dani Rodrik, a globalizáció egyik jeles teoretikusa erős szkepszisét fejezi ki mindkét elgondolással szemben. Tézise szerint a világgazdaság alapvető *politikai trilemmája*, hogy nem törekedhetünk egyszerre demokráciára, nemzeti önrendelkezésre és gazdasági globalizációra; a három közül egyszerre legfeljebb kettővel rendelkezhetünk. A demokratikus globalis kormányzás szerinte kiméra, mert

túl sok különbség létezik a nemzetállamok között ahhoz, hogy közös szabályokkal és intézményekkel kezelhetők lennének az eltérő szükségleteikből eredő konfliktusok. „Bármilyen globális kormányzást tartunk is szem előtt, az mindig csak a gazdasági globalizáció korlátozott formáját fogja támogatni. A világra jellemző nagy különbségek a hiperglobalizációt összeférhetetlenné teszik a demokráciával.” (Rodrik, 2011, loc. cit. 206.) Rodrik válaszába az, hogy a demokráciának és a nemzetállami önrendelkezésnek győznie kell a gáttalan hiperglobalizáció felett. A globalizáció szerinte túl messzire ment, és ahhoz, hogy folytatni lehessen, erősebb politikai kontroll alá kell helyezni. Ennek mechanizmusát nem valami kozmopolita demokráciában, hanem a Bretton Woods-i pénzügyi rendszerhez hasonló intézmények megújításában látja, amelyek nem korlátozzák a nemzetállamokat abban, hogy védjék egyes piacukat, létfontosságú termelési águkat, kialakult szociális rendszerüket. Ez még nem jelenti a globalizáció végét, csak biztosabb alapokra helyezi azt. A legújabb könyve arról szól, hogy „a nemzeti demokráciák újra megerősítése valójában szilárdabb alapra helyezi a világgazdaságot. És ebben rejlik a globalizáció végső paradoxona. A nemzetközi szabályok vékony rétege, amely kellő teret hagy a nemzeti kormányok manőverezésének, jobb globalizációt eredményez. Orvosolja a globalizáció bajait, miközben megőrzi annak döntő gazdasági jótéteményeit. Értelmes [smart, intelligens] globalizációra van szükségünk, nem maximálisra.” (Rodrik, 2011, loc. cit. 222.)

A szuverenitás tehát fontos kérdés, bár egyre nyilvánvalóbb, hogy sem a tartalma, sem gyakorlásának módja nem maradhat változatlan. A nemzeti szuverenitás 19. századi ideáljával azonban nem lehet kezelni a 21.

század problémáit. Magyarország szuverenitását ma senki sem fenyegeti önmagán kívül. Mérlegelni kell tehát, mit kezdünk vele, mi-
ben lehetünk teljesen autonómak, és miben kell kooperálni; mi az, ami valóban nemzeti érdek, és mi az, ami csak látszatra az, valójában a nemzet jövőjének a felélése. A szuverenitás ma sokkal inkább a partnerekkel való

együttműködés képességében, mintsem abban áll, hogy megvédjük magunkat az ellenséggel szemben. Az Európai Unió e belátás és az ennek megfelelő politika révén érdemelte ki a 2012. évi Nobel-békedíjat.

Kulcsszavak: *szuverenitás, elméletek, viták, autonómia, integráció, globalizáció*

IRODALOM

- Arisztotelész (1969): *Politika*. (Ford. Szabó Miklós) Gondolat, Budapest • <http://mek.oszk.hu/04900/04966/>
- Bodin, Jean (1987): *Az államról*. (Válogatás) (Válogatta Sz. Jónás Ilona; ford.: Máté Györgyi – Csűrös Klára) Gondolat, Budapest
- Gombár Csaba et al. (szerk.) (1996): *A szuverenitás képrázata. (Korridor kötetek)* Korridor, Budapest
- Hobbes, Thomas (1970): *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. (Ford. Vámosi Pál) Magyar Helikon, Budapest
- Keohane, Robert (2002): *Power and Governance in a Partially Globalized World*. (Kindle Edition) Routledge, London–New York • Szkenelt változat: <http://books.google.hu/books?id=mhrwsR83vPMC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Kobrin, Stephen J. (1999): *Neomedievalism and the Postmodern Economy*. In: Prakash, Aseem – Hart, Jeffrey A. (eds.): *Globalization and Governance*. Routledge, London–New York, 16–187.
- Krasner, Stephen D. (1999a): *Sovereignty. Organized Hypocrisy*. (Kindle Edition) Princeton University Press, Princeton, NJ
- Krasner, Stephen D. (1999b): *Globalization and Sovereignty*. In: Smith, David A. et al. (eds.): *States and Sovereignty in the Global Economy*. Routledge, London–New York, 34–52.
- Locke, John (1986): *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. (Ford. Endreffy Zoltán) Gondolat, Budapest

- Lupel, Adam (2009): *Globalization and Popular Sovereignty. Democracy's Transnational Dilemma. (Series Rethinking Globalizations)* (Kindle Edition) Routledge, London–New York
- Prakash, Aseem – Hart, Jeffrey A. (eds.) (1999): *Globalization and Governance*. Routledge, London–New York
- Rodrik, Dani (2011): *The Globalization Paradox. Democracy and the Future of World Economy*. (Kindle Version) W. W. Norton and Co., New York–London.
- Rosenau, James N. (1990): *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*. Princeton University Press, Princeton.
- Rosenau, James (2006): *The Study of World Politics, Volume 2.: Globalization and Governance*. Routledge, New York
- Rousseau, Jean-Jacques (1978): *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Budapest
- Sassen, Saskia (2000): *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. (Ford. Rotyis József) Helikon, Budapest 2000. (Original: Loosing control? Sovereignty in an Age of Globalization. 1996, Columbia University Press, New York)
- Sassen, Saskia (1999): *Embedding the Global in the National. Implications for the Role of the State*. In: Smith, David A. et al. (eds.) 1999: *States and Sovereignty in the Global Economy*. Routledge, London–New York, 158–171.
- Smith, David A. et al. (eds.) (1999): *States and Sovereignty in the Global Economy*. Routledge, London–New York

A SZUVERENITÁS ÉS AZ EGYHÁZ

Erdő Péter

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár, bíboros, prímás

I. Az uralkodói szuverenitás, a népszuverenitás és az állami szuverenitás

A szuverenitás mai fogalmának közvetlen történeti előzménye a virágzó középkorban keresendő. Ez az az időszak, amikor a justinianusi összefoglalásból és kodifikációból ismert római jog magyarázóinak koruk kialakuló dinasztikus, majd nemzeti jellegű államaira alkalmazni kezdték a római császárok jogállásának alapvető elemeit. Megfogalmazták a híres elvet, amely szerint a király császár a maga országában (rex est imperator in regno suo) (Quaritsch, 1995, IX/1104; Ferraioli, 2006, XI/10901–10902.). Magát a francia, illetve angol *szuverenitás* kifejezést is csak Jean Bodin (1530–1596) fordítja latinra. Megjelöli az ókori forrásokban szereplő fogalmakat is, amelyeknek az új kifejezés jelentése leginkább megfelel. Ilyen fogalmak a *summum imperium*, a *summa potestas*, és a *maiestas imperii* (Bodin, 1566 [1951], Cap. VI. [I, 174.]). Mindez pedig olyan közhatalmat fejez ki, mely egy államra nézve abszolút és állandó. Ennek a hatalomnak, az akkori szóhasználat szerint, „birtokosa” van, aki általában maga a fejedelem, illetve az uralkodó, akit az abszolutizmus korában „szuverénnek” is neveznek. Így a szuverenitás ebben a megközelítésben elsődlegesen nem az országokra, hanem az uralkodókra, illetve azokra vonatkozik, akik az országokban a legfőbb hatalmat

gyakorolják. Ez a hatalom pedig kiterjed a törvényhozásra és a belőle levezethető uralkodói jogokra. Ilyennek tekintették a hadüzenetet és a békekötést, az állam legmagasabb tisztségviselőinek kinevezését és leváltását, a bíraskodás feletti hatalmat, az adókvétést, a felmentés és a kegyelem megadásának jogát, a pénzek súlyának és nemesfém tartalmának meghatározását stb. Az újkor elejének gondolkodói ismertek olyan törvényeket is, amelyeket a szuverén uralkodók nem változtathattak meg. Ilyenek voltak „az isteni és természeti törvények”, valamint a legfőbb alkotmányjogi normák (Quaritsch, 1995, IX/1104). Bodin azt nevezi szuverénnek (pontosabban: abszolút szuverénnek), aki Isten után nem ismer semmi más felsőbbiséget maga felett (Bodin, 1583, I., 8, 124.). Ezzel a kijelentéssel a szerző már figyelmen kívül hagyja a vallásnak a lelki dolgokra vonatkozó küldetését és joghatóságát, melyet mindaddig – és sokan a továbbiakban is – abban az elvben foglaltak össze, hogy a pap lelki dolgokban nagyobb a fejedelemtől, és megfordítva: a fejedelem világi dolgokban nagyobb a papnál. Ennek az elvnek a részleges vagy teljes elutasítása az abszolutizmus korára jellemző uralkodói mindenhatóság igényébe torkollott, amely a jozefinizmus és általában a regalizmus ideológiájában újra és újra a szent dolgok körüli uralkodói felségjogokat (*iura circa sacra*) kívánta rögzíteni és kiterjeszteni.

Bodin szuverenitásfogalma mind az államon belüli, mind az államok közötti kapcsolatokban függetleníti az uralkodói felségjogokat azoktól a vallási és természetjogi feltételektől, amelyek korábban ennek a hatalomnak a korlátait alkották.

Thomas Hobbes a szuverenitás országon belüli érvényesülése tekintetében a *természet* alapuló rend és állam helyébe a *polgári* államot állítja. Ugyanakkor a nemzetközi vonatkozású szuverenitásról azt tartja, hogy az az államok között uralkodó természetes viszonyoknak felel meg. Azok alapján hivattott rendezni a konfliktusokat és érdekellentéteket.

Az abszolutizmus korának elmúltával a liberális állam időszakában a *belső* szuverenitás fogalma kiüresedni látszott. Az alkotmányos jogállam eszméje szerint ugyanis a törvényhozói, a bírói és a végrehajtói hatalom egyaránt a jognak van alárendelve, vagyis nem mentes a törvények uralmától, ellentétben azzal, ahogyan a régiek a fejedelem jogállását jellemezték (*princeps legibus solutus*). Sok alkotmányban fennmaradt a népszuverenitás elve, ám ezt éppenséggel negatív garanciának fogták fel, hiszen ezzel azt fejezték ki, hogy semmilyen egyéb hatalmi szerv nem független mindenki mástól, és hogy a szuverenitás csakis a népre jellemző. Azt azonban, hogy milyen területen, az emberek mely közössége tekintendő népnek, nem sikerült általános és elvi szinten meghatározni.¹ A definiálási kísérletek az állam fogalma nélkül aligha sikerültek, annak alkalmazása viszont *circulus vitiosus* jelentett: a főhatalom letéte-

ményese és forrása ugyanis eszerint annak a területnek a lakossága volna, mely egyazon főhatalom alá tartozik (Boutmy, 1970, 49–89.; főként 50–51.).

A *külső*, nemzetközi vonatkozású szuverenitás tekintetében ellentétes folyamat ment végbe. Amíg ugyanis országon belül az államok jogrendként jelentek meg, amely a természetes állapotot felülmúlja, illetve attól független, addig a külső viszonylatokban a természetes állapot feltételezése adta a nemzetközi jog alapját (Vö. Ferraioli, 2006, 10901.). Belső viszonylatban az állam egyre inkább semmilyen törvényt maga fölött nem ismerő módon értelmezi szuverenitását. Amikor a vallásos és a természetjogi hivatkozásokról is szisztematikusan lemondanak az egyes államok törvényhozó szervei, akkor ez a folyamat meglehetősen ellentmondásossá válik. A liberalizmus korától ugyanis az állam belső szuverenitását elvileg a nép önrendelkezésének gondolatára építették. A valóságban bizonyos választott testületek vagy szervek még az eredeti választói akarattól is függetlennek tekintik magukat (Vö. például Capitani, 1954, 153–169.), és pusztán formális többségek alapján rendelkeznek szinte bármiről, esetleg tartalmi realitásoktól is függetlenül. Erre reagálva a jogelmélet egyes mai képviselői – így Francesco D’Agostino – megjegyzik, hogy a legitimitáció a jogrendnek nem olyan tulajdonsága, amelyet valaki kívülről adhat meg neki, hanem belső, lényegi eleme.² Ahhoz azonban, hogy ez így legyen, a jogszabályoknak szükségképpen meg kell felelniük bizonyos belső, tartalmi követelményeknek.

¹ Émile Boutmy szerint Rousseau jobban tette volna, ha a népszuverenitás elvét a természetjog axiómájának nyilvánította volna, melyet nem lehet, de nem is kell bizonyítani – vö. Boutmy, 1970, 49–89.; főként 50–51. (első, francia kiadása: 1904).

² Vö. D’Agostino, 2012, 33–40; főként 35. („nella prospettiva del sapere giuridico, la legittimazione non è una qualità che possa essere riconosciuta o attribuita ad un ordinamento dall’esterno; essa è piuttosto consustanziale con la sua esistenza”).

Különben csak formailag keltenék a jog létezését. Ebben az összefüggésben a jog hatékonyasága és a jogkövetés problémája messze nem csupán a kényszerítő szankciók alkalmazásának kérdése. Sokkal inkább múlik azon, hogy a jog szabályai mennyire felelnek meg az adott társadalomban az objektív igazságosság követelményének.

A külső szuverenitás fejlődésének csúcspontjaként jelölhető meg az ENSZ Alapokmánya (1945) és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948). Az addig főként kétoldalú egyezményeken nyugvó nemzetközi jog ezzel kezdett valódi jogrenddé szerveződni. Így az államok külső szuverenitása elvesztette abszolút jellegét, hiszen az államoknak is alkalmazkodniuk kell a nemzetközi jog rendjéhez. Sőt, új állam keletkezése esetén a már létező államok ismerik el államként az adott területen közvetlen és teljes fennhatósággal rendelkező vezetés alatt álló új alakulatot. Ez az elismerés egyes szerzők szerint konstitutív, vagyis létesítő erejű, mások szerint deklaratív, vagyis megállapítja a ténylegesen már létező helyzetet (Vö. például Sereni, 1958, 354–365.).

A nemzetközi jogrend két alapértéken nyugszik: a béke szükségességén és az emberi jogok védelmén (Vö. Ferraioli, 2006, 10901.). Éppen ez az az elképzelés, amely az utóbbi években megkérdőjeleződni látszik, hisz az egypólusú világ realitása feszültségben állhat annak a nagyjából egyenlő felek közti egyensúlyon alapuló nemzetközi jog logikájával, amely a korai újkorban jött létre. Ugyancsak új módon vetődik fel napjainkban az emberi jogok fogalmának kérdése. Ennek vizsgálata azonban túlmutat a jelen előadás keretein.

2. Az Egyház sajátos szuverenitása

Jóval azelőtt, hogy a szuverenitás mai fogalma kialakult volna, létezett egyfajta szoros kap-

csolat a vallások és az egyes népi közösségek között. Az Ószövetségben az Urat gyakran Izrael Istenének nevezik. Egy nép és a saját istene, illetve istenei között ebben a szemléletben különleges kapcsolat áll fenn. Izrael népének a babiloni fogság utáni története önálló államiság nélkül indul. Júdea a Perzsa, majd a Szeleukida Birodalom keretébe tagozódik. Később a Hasmoneusok a királyi címet kezdik használni, az ország azonban idegen gyámság alatt marad. A saját állam csak rövid időre tűnik fel a zsidóság történetének ebben a szakaszában. A nép a megmaradt vallási és kulturális autonómia keretei között papjainak vezetése alatt, szakrális törvények által irányított vallási közösségként jelent meg. A Kr. e. V. század harmadik negyedében, Nehemiás júdeai tartományi kormányzósága idején, illetve – minden bizonnyal ennek vége felé vagy kevéssel utána – Ezdrás működésekor és az azt követő időszakban „Izrael” messze túlterjedt Júdea tartományán. Nemcsak a távoli diaszpórában elszórva, hanem a szomszédos tartományokban is jelentős számban éltek a régi zsidó törzsek leszármazottai, akik továbbra is Izrael közösségéhez és a jeruzsálemi kultuszközösséghez tartoztak. Amikor Ezdrás „bevezette a törvényt” (Vö. Ezd 7,12–26.), ez a szakrális törvény nem csupán Júdea tartományára, hanem Izrael egész közösségére vonatkozott (Vö. Noth, 1976, 300., 304; Bright, 1980, 347–378., 382–389.). Ennek a népnek ekkor nem volt önálló államisága, politikailag Perzsiának volt alárendelve, de elismert népközösséget alkotott, amely belső ügyeit a maga Istenének törvényei szerint rendezhette. Ezzel Izrael – mint John Bright megjegyzi – átment a nemzeti létből a törvény szabályozta népközösség, a gyülekezet életébe (Bright, 1980, 378). Ez a létmód pedig nem csupán a Perzsa Birodalomban egyébként

ismeretes népi vagy etnikai autonómia volt, hanem egy ősi gyökerekből táplálkozó, teokratikus rendszer. Ezzel kapcsolatban újra megjelent és megerősödött az ősi felfogás, amely szerint Izrael felett királyként maga Isten áll (Ez 15,18; Szám 23,21; Bír 8,23; 1Sám 8,7; 12,12; 1Kir 22,19; Iz 6,5; 41,21; 43,15; 44,6; Zsolt 47; 93; 96–99.). A fogság után az Ígéret Földjére visszatérő népről azt tartották, hogy közeledik Isten királyi uralmának e felé az eszménye felé (Neh 12,44–47; lásd Bright, 1980, 378; vö. Erdő, é. n., 76, nr. 48.). A messiási várakozások nem kis részben olyan jövőendő szabadítóra vonatkoztak, aki Dávid leszármazottjaként Izrael eszményi, nagy királya lesz (Iz 7,14; 9,5–6; 11,1–5; Jer 23,5; Mik 5,1; vö. Erdő, é. n., 78, nr. 48.).

A messianizmus különböző vonulatai eszmétörténeti háttérként elválaszthatatlanok a kereszténység születésétől. A keresztények mindenestre megújuló Izraelnek, Isten népének fogták fel a saját közösségüket, egyben elfogadták azt a gondolatot, hogy a nép egyetlen egész, egyetlen személyiséget alkot, és mint ilyen vesz részt a történelmi fejleményekben és az üdvösség történetében. Így az egyes ember a korok változásán túl részesévé válik egész népe sorsának, mégpedig nem csupán evilági értelemben. Izrael azáltal vált Isten népévé, hogy az Úr tulajdonul választotta magának (Vö. Kiv 6,7; 19,5; MTörv 7,6; 14,2; 26,18; Dahl, 1941, 2–50; Schnackenburg, 1966, 133.). Az első keresztények Isten eszkatológikus, örök szövetségben megújult népének (Vö. Kiv 6,7; 19,5; MTörv 7,6; 14,2; 26,18.) vallották az Egyházat, ahogyan ezt különleges világossággal tanúsítja az első Péter-levél formulája („választott nemzetség, királyi papság, szent nemzet, tulajdonul kiválasztott nép vagytok” [1 Pét 2,9; Vö. Iz 43,20–21/Sept.; Kiv 19,6.]). A néphez tartozás kritériuma a keresz-

tények szerint Isten kiválasztó szeretete (Vö. Ef 1,4.). Az újdonság a keresztény szemléletben az, hogy az Egyházat mint népet Krisztus üdvözítő áldozata teremtette meg. Az Egyház az ő vére árán szerzett nép (Vö. ApCsel 20,28; Zsolt 74,1–2; Iz 43,21/Sept./.). Az Egyház új szövetségben kapcsolódik Istenhez (Vö. Lk 22,20; 1Kor 11,25; 2Kor 3,6; Zsid 8,13 stb.). Így intézményes alakjában is a szövetség népének tartja magát, ami legalábbis vallási tekintetben az Istentől való közvetlen függést jelenti. A Krisztus korabeli Izrael-eszme hatással van tehát az első idők Egyházának önértelmezésére (Vö. pl. Erdő, é. n., 99, nr. 69–70.).

Ez a meggyőződés a Katolikus Egyházban máig töretlenül él. A II. Vatikáni Zsinat így beszél erről: „Az új Izrael pedig, amely a mostani világban él, keresve a jövőendő és marandó hazát (Vö. Zsid 13,14.), a Krisztus Egyháza nevet viseli (Vö. Mt 16,18.), hiszen Krisztus szerezte meg tulajdon vérén (Vö. ApCsel 20,28.), a saját Lelkével töltötte el, és ellátta egy látható és társadalmi jellegű egyesülés eszközeivel” (II. Vatikáni Zsinat, *Lumen gentium* 9.). Vagyis a zsinat látásmódja szerint is az Egyház jogi szerveztségének első fokát, objektív valóság alapját egy olyan intézményes jog jelenti, mely szorosan összekapcsolódik a Krisztus által alapított közösség Isten népe mivoltával, üdvösséget közvetítő küldetésével (Vö. Erdő, é. n., 102, nr. 74.).

Ilyen előzmények után érthető, ha a történelem során más és más formában újra és újra megjelenik annak tudata, hogy az Egyház az életviszonyok egy bizonyos részének vonatkozásában önálló vallási népközösség, mely e tekintetben csak Istennek van alárendelve, aki Krisztusban adta meg a kinyilatkoztatás teljességét az emberiségnek. Ebben a felfogásban benne rejlik egyfajta szuverenitás eszméje. Ennek pontosabb kifejtésére akkor

került sor, amikor a Római Birodalomban a kereszténység már nemcsak elterjedt, hanem az államot, annak működését is befolyásoló „hivatalos vallás” lett. A Nyugat-Római Birodalom bukása után I. Gelasius pápa (492–496) Anastasius kelet-római császárnak írt levelében leszögezi, hogy a keresztény római világot két szerv, két felsőbbség kormányozza, a pápák szent tekintélye (*auctoritas sacrata pontificum*) és a királyi hatalom (*regalis [imperialis] potestas*) (Vö. Ullmann, 1981, 199.). Méltán jegyzi meg Walter Ullmann, hogy Gelasius pápának ez a kijelentése terminológiai szempontból beleilleszkedik számos korábbi és egykorú dokumentum sorába. A szóhasználat alapján a szentnek nevezett pápai tekintély (*auctoritas*) és az uralkodói hatalom (*potestas*) nem állnak ellentétben, hanem szükségképpen kiegészítik egymást (Ullmann, 1981, 200.). Az Egyházi Állam későbbi kialakulása vagy a pápa jogállásának újkori megjelölése (szuverén főpap, *Sovrano Pontefice*), ezt a teológiai alapot nem módosította.

A középkor keresztény társadalmában az Egyház és az állami hatalom kapcsolatára nézve új hangsúlyok is jelentkeztek, amelyek teológiailag ugyan beleilleszkedtek az előzmények sorába, konkrét politikai következményeikben azonban már az állami hatalom gyakorlására is közvetlen hatásuk volt. A *res publica christiana* vezetésében mintha ebben az időben a lelki tekintély a világi hatalom konkrét működését is irányítani kezdte volna. Mindennek alapja a vallás és a társadalom sajátos és szerves egysége volt. A világi hatalom vallási legitimitációjára tekintettel kísérlet történt arra, hogy a vallási tekintély ne csupán kiegészítője, hanem a gyakorlati működésben is felettes szerve legyen a fejedelmi hatalomnak (Ilyen értelemben lásd például John A. Watt: *The Theory of the Papal Monarchy in the*

Thirteenth Century [1965]). Ennek hivatkozási alapja a bűn szempontjából (*ratione peccati*) fennálló egyházi illetékesség volt.

A gondolat legmarkánsabb megfogalmazásai III. Ince pápa (1198–1216) korából valók. Külön említésre méltó ennek a pápának a német-római császár megválasztásával kapcsolatban kiadott dokumentuma, mely a választófejedelmek jogát elismeri a császár megválasztására, de a jelölt (például hitbéli) alkalmasságának megítélését és így a pápa által el nem ismert személynek tett hűségeskü megengedett és kötelező voltának elbírálását a saját feladatának tekinti.³ A *ratione peccati* fennálló egyházi bírói illetékesség talán legvilágosabb kifejtése III. Ince pápának a franciaországi főpapokhoz írt egyik levelében olvasható. Az erőteljes megfogalmazás mögött teológiai érvelés rejlik. Kijelenti, hogy hűbéri kérdésekről nem kíván ítélni, viszont döntenie kell a bűnről, melynek megítélése kétségekívül rá tartozik.⁴ Erre nem emberi rendelkezés alapján, hanem Istentől kapott hatalmat, hiszen feladatához tartozik bármely keresztényt bármilyen halálos bűn miatt megfeddeni, sőt ha az illető megveti a helyreigazítást, akár egyházi szankcióval kényszeríteni is.⁵ Ennek az állításnak a megalapozásá-

³ X 1.6.34 (a. 1202 – Potthast, 1873–1875, nr. 1653) In: Friedberg – Richter, 1879–1881, II, col. 81 („Utrum vero dictum iuramentum sit licitum vel illicitum, et ideo servandum an non servandum, nemo sanae mentis ignorat ad nostrum iudicium pertinere”).

⁴ X 2.1.13 (vö. Potthast, 1873–1875, nr. 2181) In: Friedberg – Richter, 1879–1881, II, col. 243 („Non enim intendimus iudicare de feudo, cuius ad ipsum spectat iudicium, ... sed decernere de peccato, cuius ad nos pertinet sine dubitatione censura, quam in quemlibet exercere possumus et debemus”).

⁵ X 2.1.13: In: Friedberg – Richter, 1879–1881, II, col. 243 („Quum enim non humanae constitutioni, sed divinae legi potius innitamus, quia potestas nostra non

ra a pápa kifejezetten is hivatkozik az evangéliumra (Mt 18,15.). A problémát III. Incekorában az okozta, hogy – tekintettel a *res publica christiana* vallási és politikai vonatkozásainak egységére – az egyházi közösségből való kizárás súlyos evilági következményekkel is járt. Az ilyen büntetéssel sújtott cselekmények körének meghatározása és a büntetés jogi hatásainak akkori terjedelme azonban teológiailag nem feltétlenül volt szükségszerű. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a világi hatalom sajátos és független működési körének létét III. Ince pápa még a fent idézett rendelkezéseiben is elismeri.

Ez a fajta helyzet azonban a nemzetállamok megerősödésével már a XIV. század elején alapvetően megváltozott. Az újkor folyamán pedig éppen a világi hatalom oldaláról kísérelték meg a keresztény Nyugat vezetésének monopolizálását. A felvilágosodás korának állami mindenhatósága az egyházi életnek sokszor olyan részleteit is szabályozni kívánta, amelyek semmilyen komoly állami érdeket nem érintettek. Még maga Nagy Frigyes porosz király is elcélódott II. József egyháziügyi rendelkezéseinek apró zaklatásain, amelyek az oltár berendezését sekrestyés módjára kívánták meghatározni (Geffcken, 1965, 331.). II. József kritikájaként jegyzik meg, hogy a természetjogi gondolkodás alapján az Egyház ügyeiben is korlátlanul rendelkezni akaró uralkodó végül is lehetetlenségre vállalkozott. Amikor a generális szemináriumokat megalapította a katolikus papnövendékek számára, azt írta Herzan bíborosnak: olyan

est ex homine, sed ex Deo: nullus, qui sit sanae mentis, ignorat, quin ad officium nostrum spectet de quocumque mortali peccato corripere quemlibet Christianum, et si correctionem contempserit, ipsum per distractionem ecclesiasticam coercere”).

papokat akar neveltetni, akik „Rómától megszabadulva egyedül a hazának vannak alárendelve”. Csakhogy II. József olyasmire törekedett, ami elvileg is elhibázott volt. Mint Geffcken megállapítja: a Katolikus Egyházat egy országban le lehet fokozni pusztán megtúrt magántársasággá, el lehet űzni, de nem lehet állami eszközökkel megreformálni, nem lehet állami részről megmondani, „milyenné kell a Katolikus Egyháznak válnia, anélkül hogy megszűnne ön maga lenni” (Geffcken, 1965, 331.).

A fejedelmi abszolútizmusnak és a felvilágosodás egyes irányzatainak támadásai már nem csupán bizonyos középkori igényeket érintettek. Nem is elsősorban a Pápai Állam léteire vonatkoztak, hanem az Egyháznak mint olyannak a belső működési szabadságát érintették. Ez pedig – bár más fogalmakban kifejezve – ősi és szerves teológiai hagyomány részét alkotta. Amikor tehát az abszolútizmus és a felvilágosodás igyekezett az Egyházat az államnak teljesen alárendelni, és kísérletet tett az Egyháznak az államban való feloldására, a XVIII. század közepén kialakult az első önálló és rendszeres teológiai reflexió az Egyházra mint jogilag rendezett szervezetre, mégpedig egy önálló tudományág, az egyházi közjog formájában (De la Hera – Munier, 1964, 32–63; Corral, 1993, 413–417.). Amikor Johannes Limneus a Német-római Birodalom közjogáról szóló művét (Limneus, 1699) kiadta, a kánonjogászok előtt felmerült annak reális veszélye, hogy az egyházjogot a maga egészében be akarják sorolni az állami közjog körébe, s rá is a természetjogi módszert kívánják alkalmazni. Ez pedig teljességgel összeegyeztethetetlen lett volna a krisztusi kinyilatkoztatásba vetett hittel. Erre a helyzetre választ Georg Christoph Neller (†1783) az egyházi közjogról írt első igazi traktátus

(Neller, 1746) kiadásával. A szerző azonban magát az Egyházat túlságosan is a Német-római Birodalom hasonlóságára fogta fel. A XIX. századi római iskola ezt a kezdeményezést fejleszti tovább, amikor az Egyházzal mint tökéletes társaságról (*societas perfecta*) beszél. Természetesen nem azt érti rajta, hogy az Egyház evilági arca hibátlan volna, hanem hogy a „társaság” legmagasabb szintű fogalmának nemcsak a szuverén állam, hanem teológiai mivolta miatt szükségképpen az Egyház is megfelel. Ezt képviseli a téma két nagy klasszikusa, Camillo Tarquini (†1874) (Tarquini, 1860) és Felice Cavagnis (†1906) (Cavagnis, 1882–1883.). Ennek az irányzatnak a teológiai mélységét elsősorban nem azon mérhetjük le, hogy megalopozza az Egyház szuverenitását és nemzetközi jogalanyiságát, hanem azokon a sajátos ekkleziológiai megállapításokon, amelyek később a II. Vatikáni Zsinat tanításában is hangsúlyt kapnak. A tökéletes társaság⁶ elméletének virágzása arra az időszakra esik, amikor az itáliai egység kialakulása nyomán megszűnik a Pápai Állam, ám az Apostoli Szentszék továbbra is szuverén nemzetközi jogalanyként működik, diplomáciai kapcsolatokat tart fenn, sőt újakat létesít a föld számos országával. Ennek az időszaknak jelentős egyénisége Mariano Rampolla del Tindaro bíboros államtitkár (†1913). Az ő munkatársa volt Pietro Gasparri, aki az Egyház saját jogának kodifikációjában éppúgy jelentős szerepet töltött be, mint az 1929-es Lateráni Egyezmény megkötésében. Ez utóbbi egyezményben Olaszország a saját

⁶ Ennek fogalmi leírásához közvetlenül a II. Vatikáni Zsinat előtt lásd például Ottaviani, 1957, 53–64.

⁷ *Trattato fra La Santa Sede e l'Italia*. 11 febbraio 1929. Art. 2–3: *Acta Apostolicae Sedis* 21 (1929) 209–221; itt: 210 („Art. 2. L'Italia riconosce la sovranità della Santa Sede nel campo internazionale come attributo inerente alla

területtel rendelkező Vatikáni Államot úgy ismeri el, hogy „elismeri az Apostoli Szentszék szuverenitását a Vatikánvárosi Állam fölött”).⁷ Ezért sokak szerint Vatikán Állam vazallus jellegű viszonyban van a Szentszékkel, hiszen a legfelsőbb szuverenitás alánya a területen nem ennek az államnak valamelyik szerve. Korunkban, amikor pl. az Európai Unióhoz csatlakozó államok olyan jogosítványokat adnak át az Uniónak, amelyek sokak szerint a szuverenitás körébe tartoznak, egy ilyen megoldás nem is tűnik teljesen egyedülállóknak.

A tökéletes társaság fogalmát a XX. századi szakirodalomban felváltotta az elsődleges jogrend (*ordinamento giuridico primario*) kategóriája, melyet főleg a Santi Romano (1946) által kidolgozott értelemben szokás használni. Eszerint elsődleges jogrend az, amely létét és működőképességét nem más jogrendektől kapja, nem más jogrendek legitimálják, hanem saját maga rendelkezik független működésének eszközeivel.

3. Összegzés

A Katolikus Egyház azért tud harmonikusan működni a különböző államok területén, mert jogrendje az életviszonyoknak bizonyos körét szabályozza, nevezetesen a krisztushívőknek (az egyháztagnak) az Egyház sajátos céljaival kapcsolatos tevékenységét, valamint magának az Egyháznak a szervezését és a működését (Vö. Erdő, 2005, 51, nr. 11.).

A kinyilatkoztatásra épülő vallások, így az iszlám, a zsidóság és a kereszténység belső logikájában szükségszerű, hogy legyenek olyan alapelvek vagy adottságok, amelyek

sua natura, in conformità alla sua tradizione ed alle esigenze della sua missione nel mondo.

Art. 3. L'Italia riconosce alla Santa Sede la piena proprietà e la esclusiva ed assoluta potestà e giurisdizione sovrana sul Vaticano”).

GLOBALIZÁCIÓ ÉS GAZDASÁGI SZUVERENITÁS

Csáki György

tanszékvezető egyetemi tanár,
Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Nemzetközi Gazdaságtan Tanszék
csaki.gyorgy@gtk.szie.hu

A 2007–2009-es világgazdasági válság minden bizonnyal legfontosabb jellemzője volt, hogy miközben a fejlett országok kivétel nélkül súlyos recesszióba zuhantak, a *fejlődő és feltörekvő országok*¹ egy csoportja olyan mértékben növelte gazdasági teljesítményét, és ezzel párhuzamosan javította pozícióit, hogy ma már a világgazdaság önálló erőközpontjának tekinthetők. Az új erőviszonyok sokoldalúan befolyásolják a globalizáció folyamatát, megváltozott érdekérvényesítési potenciált jelentenek és az országok szuverenitását is érintik, beleértve ennek gazdasági dimenzióit is.

1. A globalizáció közgazdasági értelmezéséről

A globalizáció ma a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a nemzetközi gazdaságtan talán legfontosabb „alapkérdése”. Az 1980–1990-es évektől felgyorsult globalizációs folyamat fő hajtóerejét a *termelési tényezők* – a munka, a tőke, a tudás és a technológia – *nemzetközi áramlásának* korábban soha nem látott mértékű és dinamikus bővülése jelenti. Fontos előfeltétele

¹ A „feltörekvő gazdaságok/feltörekvő országok” (*emerging economies/emerging countries*) kategóriája általánosan elterjedt, a nagyobb népességű és sikeresen fejlődő fejlett országok megjelölésére használják Indiától és Kínától Argentínáig, Brazíliáig és Mexikóig.

azonban a *gazdaságpolitikai szemléletváltás*, amely a II. világháborút követően folyamatosan, de az 1980-as évektől egyre kiterjedtebben jellemezte a kormányok gazdaságpolitikai felfogását, irányát: a *liberális kereskedelempolitika* uralkodóvá válása (legalábbis az iparban), a *valutakonvertibilitás* biztosításának általános törekvése, a *pénz- és tőke mozgások általános liberalizációja*. Nem kétséges, hogy a globalizáció legfőbb – s mindenképpen leglátványosabb – hordozói és feltételei az általánosan liberalizált pénz- és tőkepiacok.

Egy OECD-kiadvány a globalizációt a következőképpen definiálja: „*a globalizáció fogalmát széleskörűen használják, hogy leírják a javak, szolgáltatások piacának, a pénzügyi szolgáltatásoknak, a vállalatoknak és iparágaknak, valamint a technológiák és a verseny nemzetköziesedését. [...] Három fő erő járult hozzá jelentős mértékben a globalizációs folyamathoz: i) a tőkeműveletek liberalizációja és a dereguláció – mindenekelőtt a pénzügyi szolgáltatások terén; ii) a piacok további megnyitása a kereskedelem és a beruházások előtt, ami felerősítette a nemzetközi versenyt; iii) az a vezető szerep, amelyet az információs és kommunikációs technológiák (ICTs) játszanak a gazdaságban. Mindezen esetekben a piaci erők és a speciá-*

lis állami politikák is fontos szerepet játszottak. A globalizációt jelentős mértékben mikroökonomiai folyamatként foghatjuk fel, amelyet a vállalati stratégiák és viselkedés hajtott arra, hogy válaszoljanak ezekre a kérdésekre.” (OECD, 2005, 16. – kiemelések az eredetiben)

A 2007–2009-es világgazdasági válság – melynek előidézői között minden bizonnyal felsorolhatjuk a globalizáció olyan jellemzőit, mint a pénz- és tőkepiacok liberalizálása – éppen a globalizáció eszköztára következtében futótűzként terjedt ki a világgazdaság csaknem egészére. A válságban nyilvánvalóvá vált – mindazok számára, akiknek ez nem volt már korábban is nyilvánvaló... – az egyes nemzetgazdaságok szoros összekapcsoltsága, totális egymásrautaltsága. „A közelmúlt gazdasági válsága megerősítette a globalizáció erejét, egyúttal azonban megmutatta a globális gazdasági rendszer sebezhetőségét is. A globális kapcsolatok növelték a gazdasági interdependenciákat, és ez megkönnyítette a válság tovaterjedését. Ami az Egyesült Államokban pénzügyi válsággént indult el, gyorsan globális gazdasági válsággá alakult át, ami a nemzetközi kereskedelem és a külföldi közvetlen befektetések drámai összeomlásához vezetett.” (OECD, 2010, 8.)

Gazdaságtudományi szempontból nyilvánvaló, hogy a globalizáció a nemzetközi gazdasági kapcsolatok közelmúltjának és jelenének meghatározó folyamata, de – mint semmilyen világgazdasági folyamat – nem tekinthető visszafordíthatatlannak.² A világgazdasági viszonyok kedvezőtlen alakulása nyomán (ha és amennyiben jelentős általános növekedésszerűség, a világgazdaság bővülésének

² Osztjuk Szentes Tamás felfogását az *unilineáris* gazdaságfejlődési modell lehetőségéről. (Lásd: Szentes, 2002, 96.)

megtorpanása, a nemzetközi tőkeáramlás jóval alacsonyabb dinamikája mellett) *visszaesés következhet be a liberalizáció, a dereguláció, következésképpen a globalizáció elmélyülése terén*. Egyes felfogások szerint a globalizáció megtorpanása elsősorban akkor következhet be – ahogyan azt Simai Mihály kifejti (Simai, 1998) –, ha a vezető ipari államok, azaz a legfejlettebb országok érdekeltsége csökken a globalizációs folyamat továbbvitelében. Mások, például Soros György, úgy vélik, éppen a globalizáció fölgyorsulása vezethet annak széthullásához, de legalábbis meggyöngyüléséhez – abban az esetben, ha egyre több ország akarna (és tudna!) kikerülni a globális kapitalizmus hatóköréből. (Soros, 1999) A 2007–2009-es világgazdasági válságban – kivált annak a globális pénzügyi válság tekintetében legsúlyosabb, 2008 szeptemberétől 2009 nyaráig terjedő szakaszában – kétségtelenül jelentős visszaesés következett be a liberalizáció és dereguláció területén, s a privatizációt – nyilvánvalóan átmenetileg! – felfűzött az állami tulajdonszerzés. A globális pénzügyi rendszerben a válság óta érvényesülő erőteljesebb szabályozási törekvések³ ugyancsak értelmezhetőek a globalizáció megtorpanásának jeleként. Mindezek ellenére, 2012 végén már aligha beszélhetünk a globalizáció végleges és visszafordíthatatlan megtorpanásáról, jelentős és tartósan ígérkező visszafejlődéséről. „Az elmúlt két évben a világ az 1930-as évek óta legsúlyosabb válságát tapasztalta meg. Ennek ellenére – sok szakértő félelme ellenére – nem tört ki nagyobb protekcionizmus.

³ Az USA-ban elfogadott *Dodd-Frankley Act*, a *Basel-III.*, valamint az Európai Unióban (értelemszerűen nem kizárólag a globális tendenciák, hanem az EU belső pénzügyi válságának következtében is) érvényesülő erőteljesebb pénzügyi szabályozás ennek a folyamatnak a legfontosabb és leglátványosabb megnyilvánulásai.

A globalizáció, az elmúlt három évtized gazdasági és politikai megatrendje, változatlanul szilárdan őrzi helyét.” (Rachmann, 2011) 2012 végén is osztható a *Financial Times* kolumnistájának konklúziója: „A globalizáció egy olyan korszakban gyökeredzett meg és prosperált, amikor a főbb gazdasági hatalmak erős konjunktúrát tapasztaltak. Ezt fenyegeti az új világ, amelyben a feltörekvő gazdaságok kézzelfoghatóan sokkal jobban teljesítenek, mint a nyugat gazdaságai. A globalizációval szembeni fenyegetés mindaddig nőni fog, míg ki nem alakul egy összehangolt és megalapozott globális fellendülés.” (Rachmann, 2011)

A transznacionális társaságok,⁴ mint az közismert, olyan hatalmas, alaptevékenységüket több nemzetgazdaság között megosztó vállalatok, melyeket egy meghatározott központból („anyavállalat”) irányítanak, s tevékenységük fő hajtóereje az anyavállalati érdekérvényesítésben megnyilvánuló, összvállalati szintű globális optimalizáció. Ez a globális optimalizáció kiterjed a nyersanyag- és energiaköltségek, a termékegységre jutó bérköltségek, a technikai lehetőségek, a technológiai lehetőségek, termékek teljes életciklusára jutó profitok, az egyes termelési fázisokban rejlő méretgazdasági előnyök, a külső finanszírozás, az összvállalati értékesítési rendszer és a transznacionális társaságok rendelkezésre álló átfogó információs rendszer globális optimalizációjára. A transznacionális társaságok az anyavállalatok és a leányvállalatok, valamint

⁴ A továbbiakban a szakirodalomban leginkább elterjedt *transznacionális társaság* (TNC) – kategóriát használom (mert magam is érdektelennek találom ezen vállalatbirodalmak – egyébként is folyamatosan, s meglehetősen nehezen követhető – tulajdonosi struktúráját, mert a többnemzetiségű tulajdonosi kör nem érinti e vállalatok tevékenységének alapvetően *határokon átívelő*, azaz: *nemzetek feletti* jellegét. A *multinacionális társaság* kategóriáját (MNE) csak idézetben használom – amennyiben ez az eredeti kategória használat.

a leányvállalatok egymás közötti elszámolásában transzférákat alkalmaznak. Miután az egyes leányvállalatoknak nem kell maximális profitra törekedniük – hiszen a cél az összvállalati, tehát az anyavállalat konszolidált mérlegében megjelenő – profit maximálása, a transzférák jövedelmezőségtorzító hatása nem jelent problémát.

A transznacionális társaságok a globalizáció fő hajtóerői, miután egyidejűleg testesítik meg a tőke, a magasan képzett munkaerő, a technológia, a közbülső és végtermékek nemzetközi áramlását. „Globális tevékenységüknek köszönhetően képesek – a változó keresletnek és költségfeltételeknek megfelelően – tevékenységeket átcsoportosítani multinacionális hálózataikban, termelésük összehangolása és különböző országok közötti megosztása érdekében. Külföldi leányvállalataik nem egyszerűen piacként funkcionálnak a fogadó országban, de gyakran kiszolgálják a szomszédos országokat is, továbbá inputokat állítanak elő a multinacionális hálózat egyéb leányvállalatai számára. A vállalaton belüli kereskedelem, azaz: az MNE-k és leányvállalataik közötti kereskedelem a nemzetközi kereskedelem egyre nagyobb részét alkotja.” (OECD, 2010, 9.)

A TNC-k egyszerre számos kormánnyal állnak kapcsolatban – leányvállalataik eltérő jogi és szabályozási környezetben, eltérő intézményi viszonyok között működnek. A fogadó országok eltérő szocio-kulturális környezetet, különböző munkakultúrákat, sajátos piaci viszonyokat jelentenek a TNC-k számára – ezek figyelembe vétele, az ezekhez való hatékony alkalmazkodás nélkül az adott leányvállalatok nem járulhatnak megfelelően hozzá a TNC globális optimalizációs törekvéseihez. „minden vállalat államok által meghatározott jogi és gazdasági institutionális környezetben működik, s így a transznacionális vállalatok – [...] – egy időben több jogrendszer és gazdaságpolitika keretei között alakítják többé-kevésbé egységes vállalati tevékenységüket. A transznacionális társaságok tehát meghatározott mértékben függenek az államoktól.” (Simai, 1997, 104. – kiemelés az eredetiben!)

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az államok, azaz: a tőkefogadó országok is erősen függenek a transznacionális társaságoktól: a TNC-k, leányvállalataik révén, jelentős foglalkoztatók, komoly adófizetők, korszerű technológiák szállítói, exportpiacok biztosítói, korszerű vállalatvezetési ismeretek meghonosítói, valamint a bruttó állótőkeképződés fontos szereplői és a folyó fizetési mérleg esetleges hiányainak leginkább preferált finanszírozói lehetnek. A külföldi befektető célja azonban az összvállalati profitmaximálás, s egy-egy adott leányvállalatnak az ebben a folyamatban betöltött szerepe nem feltétlenül esik egybe a tőkefogadó ország gazdaságpolitikai törekvéseivel. A leányvállalat tevékenységét nem a fogadó ország gazdasági életéhez, fejlődéséhez kapcsolódó célok motiválják, hanem a globális optimalizációnak való megfelelés. Egy leányvállalat tevékenységének lényegi megváltoztatása a tőkefogadó ország számára jelenthet kedvezőtlen strukturális változásokat – pl. a magasabb hozzáadott érték termelésére képes vertikumok visszafejlesztését, a foglalkoztatás csökkentését. Ha egy hazai vállalatot felvásárol egy külföldi TNC, az annak értékláncába való beillesztés gyakran eredményez negatív változásokat a tőkefogadó ország, a leányvállalat földrajzi környezetének gazdasági tevékenységében – a fentebb említett esetleges negatívumokon túl a K+F-kapacitások visszafejlesztését, akár megszüntetését.

A TNC és a tőkefogadó ország(ok) közötti érdekkonfliktus kifejeződik a TNC erőteljes érdekérvényesítési törekvéseiben, a fejlesztések – egyáltalán, a befektetés – támogatásának „kikényszerítésére irányuló erős gazdaságpolitikai nyomásban. „A transznacionális társaságok olyan országokban, ahol súlyuk jelentős, nagymértékben befolyásolhatják, korlátozhatják – különösen a nemzetközi tőkeáramlásban játszott szerepükkel – adott feltételek mellett az állami makrogazdasági politikák hatékonyságát.” (Simai, 1997, 104. – kiemelés az eredetiben!)

2. *Globalizáció – transznacionalizáció – gazdasági függetlenség*

Mint fentebb már röviden jeleztük, a *globalizáció – per definitionem! – korlátozza a nemzetgazdaságok szuverenitását*. Ez alapvetően a transznacionális társaságok tevékenységén keresztül valósul meg – amelyek az anyavállalat irányítása alatt a leányvállalatoknak a fogadó ország gazdaságpolitikai törekvéseitől független célrendszer szerinti működését határozzák meg.

A TNC-k és az állami/nemzetgazdasági közötti szuverenitási érdekkonfliktusokat már 1971-ben igen élesen vetette fel *Raymond Vernon*, a transznacionális társaságok működésének első nagy kutatója,⁵ a *Sovereignty at Bay* című művében (Vernon, 1971b). A könyv

⁵ Raymond Vernon (1913–1999) amerikai közgazdász, 1941-ben szerzett PhD-fokozatot a Harvard Egyetemen, s azt követően csaknem tizenöt évet dolgozott az USA közigazgatásában – aktív szereplője volt a Japán GATT-csatlakozásán, illetve a Marshall-tervet menedzselő amerikai csapatnak. 1965-től – haláláig – a Harvard Egyetem professzoraként tevékenykedett. A nemzetközi kereskedelem kérdéseinek tanulmányozása után érdeklődése az USA transznacionális vállalatai felé fordult (ő még a *multinational enterprises* kifejezést használta), s ezen kérdéskör egyik legismertebb szakértőjévé vált. Nevét az egyetemi oktatásban leginkább a „*termékek életciklus-görbéje*” őrzi. A *New York Times* *Raymond Vernon, a Shaper of Global Trade* című nekrológgal búcsúztatta (1999. augusztus 28.).

dramai felütéssel hívja fel magára az olvasó figyelmét: „Hamarosan, úgy tűnik, a szuverén államok meztelennek érzik magukat. Az olyan koncepciók, mint a szuverenitás és a nemzetgazdasági erő különösképpen értelmüket veszítettnek tűnnek.” (Vernon, 1971b, 3.)

Vernon felfogása szerint ugyan nyilvánvaló a multinacionális cégek jelentős hozzájárulása a világ aggregált termelékenységéhez és a gazdasági növekedéshez, de a leányvállalatokat fogadó országok feszültségeket okoztak – miután ezek az országok külső függésük növelésétől tartottak. A független államok jogos igénye az erőforrásaik feletti rendelkezés (vagy legalábbis a felhasználásának ellenőrzése), a TNC-k leányvállalatai azonban anyavállalataiktól, azaz külföldről kapnak az erőforrás-áramlásra vonatkozó utasításokat. „Mindaddig, amíg a potenciális érdekkonfliktus nem oldódik meg, a vállalat konstruktív gazdasági szerepét pusztító politikai feszültség kíséri” (Vernon, 1971/a, 736).⁶ Vernon úgy vélte, kevés a kétség abban a tekintetben, hogy az amerikai cégek külföldi leányvállalatai pozitív hozzájárulást jelentenek a leányvállalatokat befogadó gazdaságok számára. Ami az USA-beli gazdasági jólétet illeti, „a nettó hatás valószínűleg pozitív, de a menedzsment és a részvényesek haszna nyilvánvalóan nagyobb, mint az alkalmazottaké.” (Vernon, 1971/a, 742.) Ehhez járul, hogy a politikai következményeket tekintve „az USA által ellenőrzött leányvállalatok léte a külföldi gazdaságokban nehezen tekinthető egyértelmű és pozitív hozzájárulásnak az USA külkapcsolataihoz.” (Vernon, 1971/a, 743.)

Az 1950–1960-as években a tőkefogadó országok kettős céltól vezérelve erősen prefe-

rálták a külföldi cégek jelenlétének vegyesvállalati formáját: így remélték csökkenteni a jövedelemkivonás lehetőségét, egyúttal csökkentve az USA-val szembeni politikai feszültségeket. Vernon jól látta ennek a koncepciónak az életképtelenségét – az idő gyorsan igazolta, a vegyesvállalati forma a nyolcvanas évektől kezdődően világszerte visszaszorult. Az idő igazolta Vernon általános előrejelzését is: „A multinacionális vállalatok által kiváltott problémák fennmaradnak. Az USA-ban és más fejlett országokban az 1970-es évek elején kiújuló protekcionizmus ellenére a nemzetgazdaságok közötti együttműködést az 1950-es és 1960-as években növelő tényezők változatlanul keményen érvényesülnek. A nemzetközi kommunikáció áramlása változatlanul exponenciálisan növekszik, a hatékonyság emelkedését és a költségek csökkenését eredményezve. Noha a nemzetközi kereskedelmet bizonyos mértékig korlátozhatják a vámok és a kvóták, de a tőke és a gondolatok nemzetközi áramlásának a nemzeti határokon való korlátozása egyre inkább szélmalomharcnak tűnik. Ahogy ezek a nehezen megfogható elemek egyre gyorsabban hatolnak át a határokon és a nemzeti ellenőrzés hatékonysága egyre tompul, a jövő nagy kérdése az, hogy milyen hosszú idő szükséges a kormányoknak arra, hogy a feszültségek mértékét elfogadhatatlannak tartsák.” (Vernon, 1971/a, 746.)

Vernon mindebből arra következtetett, hogy elkerülhetetlen az államok közötti jogi és szabályozási együttműködés – de ez nem fogja felszámolni az anyaországok és a tőkefogadó országok közötti politikai feszültségeket. (Lásd Vernon, 1971/a, 747–748., 750–751.)

A későbbiekben Raymond Vernon többször is áttekintette 1971-es – addigra már klasszikussá nemesedett – könyvének fő gondolatait. 1991-ben a következőket írta:

„Fokozatosan, csaknem észrevétlenül a kormányok egyeztetve módosították a gazdasági szuverenitás felfogását. Tudatában vannak például, hogy nemzetközi együttműködés nélkül képtelenek lennének a jövőben biztosítani bankjaik biztonságos létezését vagy fenntartani értékpapírpiacaik rendes működését. Ugyanakkor, csak vonakodva fogadják el a központi bankok közötti bizonyos együttműködés szükségességét a rendezetten működő devizapiacok fenntartása érdekében. A számítógépek kényszerítő erejének hatására globális sztenderdeket hoznak létre a távközlési tevékenység különböző ágazataiban.” (Vernon, 1971/a, 193.) A tövid írás utolsó két bekezdése mintegy összegzi Vernon tapasztalatait és véleményét a nagyvállalatok és a kormányok kapcsolatrendszeréről, a transznacionalizálódás és a nemzeti/nemzetgazdasági szuverenitás kapcsolatáról. „A történelem számos bizonyítékát mutatja a kormányok képességének arra, hogy hosszabb időn keresztül együtt éljenek nemzetközi kapcsolataik akut kétértelműségeivel. Lehetséges, éppen ezért halogatják a kormányok a végtelenségig bármilyen komoly erőfeszítés megtételét a multinacionális vállalatok működésével kapcsolatos politikai feszültségek csökkentésére irányuló együttműködésre. A vállalatok maguk feltett kézzel választhatnák a végtelen halasztást választott útként [...] A vállalatok és a kormányok oldaláról egyaránt ostobaság volna azt feltételezni, hogy a kapcsolataikhoz kapcsolódó beteges feszültségek megszűnnek. *A távközlési forradalom feltartóztatatlannal összekapcsolja a nemzetgazdaságokat, megzavarva a nemzeti identitásokat és újradefiniálva a nemzeti szuverenitás határait. Miután a kormányok egyoldalú lépésekkel próbálják megoldani felmerülő problémáikat, nagy eséllyel károsítják mind a saját nemzeti érdekeiket,*

mind azokét a multinacionális vállalatokét, amelyekről függenek. A kihívás egy olyan sokoldalú megközelítés megtalálása, amely kezelhető mértékűre csökkenti az elkerülhetetlen feszültségeket.” (Vernon, 1971/a, 195. – kiemelés tőlem: Cs. Gy.)

3. Globalizáció és gazdasági szuverenitás – a III. évezred második évtizedének kérdései

A globalizációs folyamat a III. évezred kezdetére tovább mélyült – s rendkívül nagy mértékben ki is szélesedett: a globalizáció/transznacionalizáció ma már valóban átfogja a glóbusz egészét, s egyre újabb ágazatokra terjed ki. Két évtizeddel ezelőtt teljességgel elképzelhetetlennek tűnt, hogy a nemzetközi szolgáltatáskereskedelem legyen a legdinamikusabban bővülő ágazat a világkereskedelemben, s ugyanilyen elképzelhetetlen volt, hogy a külföldi közvetlen befektetések éppen a szolgáltatások és az infrastruktúra területén bővíljenek a legnagyobb ütemben.

A feltörekvő országok egy meglehetősen kiterjedt csoportjának⁷ gazdasági sikerei a III. évezred eddig eltelt időszakában a globalizáció fokozott elfogadására utalnak. Ma már egyáltalán nem igaz, hogy a működő tőke kizárólag a fejlettebb országokból áramlik a kevésbé fejlett országokba: a fejlett országokon belül már nem az USA a legnagyobb működőtőke-exportőr, a nyugat-európai cégek jóval többet ruháznak be az USA-ban, mint az USA-beli cégek Nyugat-Európában; a fejlődő országok immár nem egyszerűen az FDI-beáramlás mintegy felét vonzzák, de tőlük származik a kiáramló FDI több mint 25 százaléka (UNCTAD, 2012, 4.).

⁷ Gondoljunk itt a G–20 csoport tizenegy feltörekvő tagjára (Argentína, Brazília, Dél-Afrikai Köztársaság, Dél-Korea, India, Indonézia, Kína, Oroszország, Mexikó, Szaúdi Arábia és Törökország)!

A Vernon által exponált, fentebb részletesen bemutatott problémák sem enyhültek, éppen ellenkezőleg: „A vállalati értéklánc globalizálódása a mai globalizáció központi kérdése. Ez a folyamat a globális termelési hálózatoknak a növekedéséhez kapcsolódik, amiben a multinacionális társaságok játsszák a főszerepet, s ami a termelés fizikai szétválasztásához vezetett. Mindez a vállalati átstrukturálódás jelentős növekedéséhez vezetett – a termelés-kihelyezést és az offshore-tevékenységet beleértve.” (OECD, 2010, 208.) Az egyre erősebben fragmentált vállalati értéklánc egyes elemein keresztül a tőkefogadó országok kormányai egyre kisebb hatást gyakorolhatnak a transznacionális társaságok globális stratégiájára, illetve telephelyválasztási tevékenységére. Az értéklánc globalizálódása és fragmentálódásának fokozódása növeli a tőkefogadó országok sebezhetőségét – az egyes termelési fázisoknak a helyi körülményektől akár teljesen független áthelyezése következtében. A feltörekvő országok fejlődése – mind vonzóbb tőkeimportorré válásuk és mind jelentősebb tőkeexportóri szerepvállalásuk révén egyaránt – növeli a tőkeimportőr országok közötti versengést.

A 2007–2009-es válság hatására ugyan kissé megtorpant a globalizáció elmélyülése – de távolról sem fordultak meg a meghatározó tendenciák: a világgazdaságban a válság nyomán sem észlelhetőek erős törekvések a globalizációból való kiszakadásra.

A globalizáció és a gazdasági szuverenitás kérdésköréről kifejtetteket az alábbiakban lehet összefoglalni:

- A globalizáció per definitionem szűkíti a nemzetgazdasági szuverenitást.
- A globalizáció a nemzetközi munkamegosztás, a világgazdaság szerves fejlődésének

eredménye a modern piacgazdaság – a mai kapitalizmus – működésének, a nemzetközi gazdasági integrálódás mai legfejlettebb fokának kifejeződése, így adottság a világgazdaság minden szereplője számára.

- A nemzetközi munkamegosztás transznacionalizálódása, a vállalati értékláncok fokozódó globalizációja tovább gyöngíti a tőkefogadó országok rendelkezési lehetőségeit bizonyos erőforrásaik felett.
- A globalizáció minden eddiginél nagyobb lehetőséget nyújtott/nyújt a fejlődő országok számára a világgazdaság fejlett centrumához való felzárkózásban.
- A globalizáció körülményeihez alkalmazkodni képtelen országok lemaradása, elmaradottsága ugyanakkor fokozódhat.
- A globalizáció pozitív jóléti hatást eredményez a tőkefogadó országok számára is – bár ez az előny alighanem kisebb, mint a befektető transznacionális társaságoké.⁸
- A szuverenitás szűkülése nem elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a transznacionális társaságok „rákényszerítenek” bizonyos gazdaságpolitikai lépéseket a tőkefogadó országokra, nemzetgazdaságokra, hanem abban, hogy „nem megfelelő feltételek esetén” a tőkét kivonják az adott országból (vagy) és elmaradnak a további befektetések).
- A globalizáció „természetes következménye” a gazdasági környezet univerzalizálódása, a gazdasági törvénykezés és a szabályozó rendszerek globális harmonizációja.
- Az országok, nemzetgazdaságok optimális alkalmazkodása a globalizációhoz/transz-

⁸ A nemzetközi gazdaságban közismert – már Adam Smith is kifejtette a nemzetközi cseréből származó (abszolút) előnyök ismertetésénél, éppen úgy mint David Ricardo (a komparatív előnyök elméletének kifejlesztésekor) –, hogy a kölcsönös előnyök nem jelentenek szükségszerűen azonos előnyöket.

nacionalizálódáshoz az, ha megkísérik a lehető legnagyobb haszon elérését a lehetséges legkisebb költség (haszonáldozat) mellett. Az optimális alkalmazkodás három kulcseleme az alábbiakban foglalható össze:

- az oktatási és képzési rendszer olyan fejlesztése, amely az egyre fragmentáltabb globális értékláncokon belül a nagyobb hozzáadott értéket előállítani képes résztvevőket teszük vonzóvá a potenciális befektetők, transznacionális társaságok számára;
- a nemzetgazdaság megfelelő rugalmasságának biztosítása – a képzett munkaerőn túl a megfelelő infrastruktúra és a logisztikai lehetőségek biztosítása, a megfelelő beszállítói tevékenységre képes közép- és nagyvállalati szektor léte, a beruházás-ösztönzés hatékony intézményi rendszere, a kellően rugalmas pénzügyi közvetítő rendszer stb. révén lehetséges.
- a működőtőke-import révén modernizálódó gazdaságok számára kulcskérdés a külföldi befektetésekért folytatott versenyben – a befektetés-ösztönzés általános „infiltrálásának” körülményei közepette is – a célirányos és hatékony befektetésösztönzési rendszer kialakítása és hatékony működtetése.

A transznacionalizáció, s így a globalizáció (Vernon által már 1971-ben exponált) érdek-konfliktusainak rendezéséhez elengedhetetlen a nemzetközi összehangolás – elterjedt szakkifejezéssel –, a globális kormányzás. A 2007–2009-es válság talán legfontosabb következménye a szabályozási törekvések erősödése, a globális szabályozási harmonizációra való törekvés (pl. a banki tevékenység nemzetközi szabályozására irányuló Basel III. megállapodás).

A globális kormányzás a sokoldalú kormányközi együttműködés hatékonyságának fokozását kell(ene), hogy jelentse – annál is

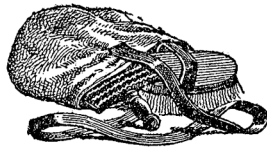
inkább, mert (Dani Rodrik rendkívül szellemes megfogalmazásában) „A nemzetállam passé. Eltűntek a határok. A távolság halott. A Föld lapos. Identitásunkat már nem a születési helyünk határozza meg. A gazdasági életünket formáló döntéseket nagy multinacionális vállalatok és arctalan nemzetközi bürokraták hozzák meg. [...] de a demokratikus döntéshozatal változatlanul szigorúan nemzetállami keretekben zajlik. S igen jó oka van annak is, hogy a mi komplex és változatos világunk a globális kormányzásnak csak egy igen keskeny ösvényét teszi lehetővé.” (Rodrik, 2011, 207–208.) Dani Rodrik szerint elsősorban „globális szabályokra”, „globális sztenderdekre” van szükség (melyek úgy működnek, mint a közlekedési szabályok) – alapvetően a nemzetközileg összehangolt munkaügyi szabályok, az egységes globális termékbiztonság és a pénzügyi szabályozás terén. „Ha mi képesek vagyunk együtt élvezni a globalizáció és a demokrácia hasznát, ki törődik azzal, hogy a nemzeti politikusok elvesztik az állásukat?” (Rodrik, 2011, 202.)

A végső cél tehát nem a tévesen értelmezett szuverenitás, mert a globalizáció korában gazdasági szempontból értelmezhetetlen védelme, hanem a globális vállalati hálózatokba, értékláncokba való optimális – azaz: a nemzetgazdaság számára maximális jóléti hatást biztosító – integrálódás. Ez azonban aligha lehet egyetlen állam, egyetlen nemzetgazdaság ügye: feltételezi a globális kormányzás előrehaladását.

Kulcsszavak: világgazdaság, globalizáció, transznacionalizáció, gazdasági szuverenitás, globális értéklánc, nemzetközi munkamegosztás, válság, feltörekvő gazdaságok, globális kormányzás

IRODALOM

- Csáki György (2009): Világgazdasági válság és korszakváltás. In: Magas István (szerk.) *Világgazdasági válság 2008–2009*. Aula, Budapest, 35–71.
- Gilpin, Robert (1975): *U.S. Power and the Multinational Corporation: The Political Economy of Foreign Direct Investment*. Basic Books, New York
- Jackson, Robert H. (1990): *Quasi-States: Sovereignty, International Relations, and the Third World*. Cambridge University Press, New York • <http://books.google.hu/books?id=8tc2UDYy-HAC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Kobrin, Stephen J. (2001): Sovereignty@Bay: Globalization, Multinational Enterprise, and the International Political System. In: Rugman, Alan – Brewer, Thomas (eds.): *The Oxford Handbook of International Business*. Oxford University Press DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/0199241821.003.0007>
- OECD (2005): *Measuring Globalisation. Handbook on Economic Globalisation Indicators*. OECD
- OECD (2010): *Measuring Globalisation. Handbook on Economic Globalisation Indicators*. OECD
- Rachmann, Gideon (2011): Is Globalisation on the Retreat in 2011? *The Financial Times*. 3 January. • <http://www.ft.com/cms/s/0/74a54ade-1773-11e0-badd-00144feabdco.html#axzz2Mg9gF82d>
- Rodrik, Dani (2011): *The Globalization Paradox*. Norton & Co., New York
- Simai Mihály (1997): *Nemzetközi üzletpolitika*. Aula, Budapest
- Simai Mihály (1998): A globalizáció és a társadalomtudományok. *Társadalomkutatás*. 3–4., különösen: 137–8.
- Soros György (1999): *A globális kapitalizmus válsága. Veszélyben a nyílt társadalom*. Scolar, Budapest
- Szentes Tamás (2002): A világgazdaság az ezredforduló elején. In: Blahó András (szerk.): *Világgazdaságtan* II. kötet. *Globális fejlődés – gazdaságdiplomácia*. Aula, Budapest
- UNCTAD (2010): *World Investment Report '2010. Investing in Low-Carbon Economy*. UNCTAD, Geneva–New York • http://unctad.org/en/Docs/wir2010_en.pdf
- UNCTAD (2012): *World Investment Report '2010. Towards a New Generation of Investment Policies*. UNCTAD, Geneva–New York • http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2012_embargoed_en.pdf
- Vernon, Raymond (1971/a): The Multinational Enterprise: Power versus Sovereignty. *Foreign Affairs*. July
- Vernon, Raymond (1971/b): *Sovereignty at Bay. The Multinational Spread of U.S. Enterprises*. Basic Books, New York
- Vernon, R. (1981): Sovereignty at Bay: Ten Years After. *International Organization*. 35, 3 (Summer)
- Vernon, R. (1991): Sovereignty at Bay: Twenty Years After. *Millennium. Journal of International Studies*. 20, 2, (December)

AZ EMBERI JOGOK NEMZETKÖZI VÉDELME ÉS AZ ÁLLAMOK SZUVERENITÁSA

LammVanda

az MTA levelező tagja, kutatóprofesszor,
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet
lamm@jog.mta.hu

I.

A szuverenitás elve és az emberi jogok tiszteletben tartása sajátos kapcsolatban lévő fogalmak. Évszázadokon át az államot egyfajta falként védte a szuverenitás elve, s az államot megtestesítő uralkodót az alattvalóival való bánásmódot illetően semmi nem korlátozta. Ezen a falon az első repedések akkor keletkeztek, amikor az államok kénytelenek voltak kötelezettséget vállalni bizonyos vallási kisebbségek jogainak tiszteletben tartására.

A korai emberi jogi tárgyú dokumentumok, így az angol *Petition of Rights* (1628), a szintén brit földön keletkezett *Bill of Rights* (1689), a két amerikai *Declaration of Rights* (1765, 1774), és a francia *Ember és Polgár Jogainak Deklarációja* (1789) belső jogi instrumentumok voltak. Jóval később jelentek meg azok a nemzetközi dokumentumok, amelyekben az államok vállalták, hogy alattvalóik, állampolgáraik bizonyos jogait biztosítják.

Louis Sohn, a nemzetközi jog egyik kiváló amerikai tudósa egyik tanulmányában a következőket írta: „A nemzetközi jognak az emberi jogokra vonatkozó modern szabályai az 1940-es évek szinte észrevétlenül zajló

csendes forradalmának eredményei: ennek hatása most világméretben terjed, elpusztítva azokat a bálványokat, amelyek előtt az emberiség évszázadokon keresztül meghajolt. Épp úgy, ahogy a Francia Forradalom véget vetett a királyok isteni eredetűnek tekintett jogainak, az emberi jogi forradalom, amely 1945-ben az ENSZ San Franciscó-i Konferenciájával kezdődött, megfosztotta a szuverén államokat attól az úri előjoguktól, hogy a nemzetközi jog szerint a jogok egyedüli birtokosai legyenek. Az államoknak el kellett fogadniuk, hogy az egyénnek is lehetnek a nemzetközi jog szerinti jogai, és nem csupán alattvalók, zálogtárgyak az államok kezében.” (Sohn, 1997)

Az emberi jogok nemzetközi védelme terén az igazi áttörés tehát az Egyesült Nemzetek Szervezetének megalakulásával függ össze, hiszen a világszervezet Alapokmánya 1. cikkének 3. bekezdésében a szervezettel kapcsolatos célok között egyértelműen rögzíti „az emberi jogok és az alapvető szabadságok mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartásának előmozdítása és támogatása révén nemzetközi együttműködés” létrehozását.

Az Alapokmány 55. cikke a célokként meghatározottakat tovább pontosítja, kiemelve: „Abból a célból, hogy létrejöhesse az állandóságnak és jólétnek azok a feltételei, amelyek a nemzetek között a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog elvének tiszteletben tartásán alapuló békés és baráti kapcsolatokhoz szükségesek, az Egyesült Nemzetek elő fogja mozdítani... c) az emberi jogoknak és alapvető szabadságoknak mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre, vagy vallásra való tekintet nélkül történő általános tiszteletben tartását.”

Az 56. cikk pedig a következőképpen szól: „Valamennyi tag kötelezi magát arra, hogy az 55. cikkben felsorolt célok elérése érdekében a Szervezettel együttesen és külön együttműködik.”

Ez a szakasz, noha Hans Kelsen szerint az Alapokmány egyik leghomályosabb rendelkezése, azt rögzíti (Kelsen, 1951, 99.), hogy az államok az 55. cikkben lefektetett célok elérése érdekében kötelesek a világszervezettel együttműködni, annak akcióiban közreműködni.

Az ENSZ Alapokmányának és az 1948-ban elfogadott *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának* nagy érdeme, hogy az emberi jogok tiszteletben tartásának tételét beemelte a nemzetközi jogba, és a nemzetközi politika részévé tette. Ettől kezdve ugyanis az államoktól számonkérhetővé vált az emberi jogok betartása, s bár a szuverenitás elve továbbra is az államközi kapcsolatok alapvető tétele maradt, arra hivatkozva többé egyetlen állam sem bújhat ki az emberi jogok biztosításával kapcsolatos kötelezettségei alól.

Azt, hogy az emberi jogok betartása nem lehet egyetlen állam „belügye”, igen jól illusztrálja a Nemzetközi Bíróságnak az a megállapítása, miszerint éles különbséget kell tenni az államok azon kötelezettségei között, amelyek a nemzetközi közösség egészével szemben

vállalnak, s azon kötelezettségeik között, amelyeket egy másik állam felé vállalnak. A nemzetközi közösség irányába fennálló kötelezettségek esetében, s ez vonatkozik az emberi jogokra, az érintett jogok fontosságára tekintettel minden államnak jogi érdeke fűződik azok védelméhez és betartásához, s így azok *erga omnes* kötelezettségek (Barcelona Traction, ICJ 1970, 30.).

Mindez azt is jelenti, hogy a nemzetközi közösség államainak joga és kötelessége az emberi jogok betartása felett öröködni.

A nemzetközi közösség azonban csak a legsúlyosabb emberi jogi jogsértések esetén lép fel, olyan esetekben, amikor úgy véli, hogy az emberi jogi jogsértések elérték azt a szintet, amelyet tovább már nem tolerálhat. Ilyenkor az intézkedés történhet mind az állammal szemben, amelynek területén a jogsértés végbemeget, mind pedig a jogsértést elkövető egyénnel szemben. Az előbbire például szolgálnak azok az esetek, amikor a nemzetközi közösség államai humanitárius intervenciót hajtanak végre, vagy pedig a védelmi felelősség elvéből kiindulva kerül sor különféle akciókra. Az egyénnel szembeni fellépés mindenekelőtt az *ad hoc* és az állandó büntetőbíróságok útján valósul meg, s e fórumok a legsúlyosabb emberi jogi jogsértések elkövetőit vonják felelősségre.

Az államot tehát addig védi a szuverenitás tétele, addig bújhat a szuverenitás elve által épített fal mögé, amíg tiszteletben tartja az egyén jogait. Abban az esetben, ha elmulasztja, hogy megvédje a lakosságot, vagy az emberi jogi jogsértések elkövetője maga az állam, számolhat és számolnia kell a nemzetközi közösség államainak a fellépésével. A 20. század utolsó évtizedében ilyen akciók sorozatáról beszélhetünk Irakban, Szomáliában, Bosznia-Hercegovinában, Ruandában, Hai-

tin, Sierra-Leonében, Koszovóban, Kelet-Timorban; az új évezred első évtizedében pedig Elefántcsontparton, Szudánban, s legutóbb Líbiában.

A humanitárius intervenció egy vagy több állam általi fegyveres akciót jelent valamely állammal szemben, ezen állam lakosainak érdekében, olyan esetekben, amikor az adott államban az alapvető emberi jogok vagy a humanitárius nemzetközi jog normáinak súlyos megsértése történik, s az érintett állam a polgárok védelmét nem képes vagy nem hajlandó biztosítani, sőt esetleg a jogsértéseket éppen az állam közhatalmi szervei vagy olyan személyek vagy szervek követik el, amelyek magatartásáért az állam tartozik felelősséggel. A humanitárius intervenció tehát – ha úgy tetszik – a nemzetközi közösség válasza az emberi jogok tömeges és súlyos megsértésére, amelyre sor kerülhet a Biztonsági Tanács felhatalmazásával, de – amint azt a példák mutatják – humanitárius intervenció történhet biztonságai tanácsi felhatalmazás nélkül is.

Az 2000-es évek közepe óta a humanitárius intervenciót felváltotta a „védelmi felelősség” doktrínája,¹ melyet a 2005-ben megtartott ENSZ világsúcson fogadtak el, s amelyet a Biztonsági Tanács azóta több határozatában megerősített. A védelmi felelősség doktrínája lényegében három pilléren nyugszik, mégpedig: a) az állam felelősséggel tartozik azért, hogy megvédje lakosait a tömeges és a legsúlyosabb emberi jogi jogsértésektől;² b) a

nemzetközi közösség felel azért, hogy segítse az államot az előbb említett elsődleges felelősségből fakadó kötelezettségeinek teljesítése során; c) ha az állam nem védi meg lakosait a legsúlyosabb jogsértések bármelyikétől, a nemzetközi közösség felelősséggel tartozik azért, hogy az ENSZ Alapokmányával összhangban időben megtegye a szükséges lépéseket, s ha a békés eszközök eredménytelenek, akkor jogosult beavatkozni, gazdasági szankciókat, kényszerintézkedéseket elrendelni, fegyveres fellépésre azonban csak végső esetben kerülhet sor.

A legsúlyosabb emberi jogi jogsértéseket elkövetők nemzetközi bírói fórumok által való felelősségre vonása szintén a 20. század terméke.

A II. világháború szörnyűségei megmutatták, hogy nemcsak a legalapvetőbb emberi jogokat és a humanitárius nemzetközi jogi szabályokat kell kodifikálni, hanem igenis folytatni kell azokat az erőfeszítéseket, amelyeknek elindítója a svájci Gustav Moynier volt, aki a 19. század utolsó harmadában, a francia–porosz háború után azt javasolta, hogy a nemzetközi humanitárius jogot megsértők felett nemzetközi választott bíróság ítélkezzen. Ennek jegyében került sor a II. világháború után *ad hoc* jelleggel a nürnbergi és a távolkeleti (tokiói) nemzetközi katonai törvényszékek felállítására és a háborús főbűnösök bíróság elé állítására.

A legsúlyosabb emberi jogi jogsértéseket elkövetők felelősségre vonása terén változás csak a 20. század utolsó évtizedében történt, amikor a világ különböző régióiban nemcsak súlyos fegyveres konfliktusok törtek ki, de nap-nap után háborús és emberiség elleni bűncselekmények elkövetéséről szóló hírek keltek szárnyra. Sőt, amire Európában a második világháború óta nem volt példa, nem-

¹ A „responsibility to protect,” védelmi felelősség doktrínájának elindítója a kanadai kormány által 2000-ben felkért tizenkét tagú nemzetközi szakértői bizottság (*International Commission on Intervention and State Sovereignty*) által 2001-ben közzétett jelentés volt.

² Ezek alatt genocídiumot, háborús bűncselekményeket, emberiség elleni bűncselekményeket és etnikai tisztogatást értenek.

csak a sajtó, de az ENSZ által 1992-ben ki- küldött szakértői bizottság is a volt Jugoszlá- via területén genocídium elkövetésének ala- pos gyanújáról számolt be.

Ezek az események mindenképpen ráéb- resztették a nemzetközi közösség államait arra, hogy egyfelől tovább nem halogathatják egy állandó nemzetközi büntetőbíróság felállítá- sát; másfelől pedig éppen a délszláv háború- ban történt atrocitások elkövetői – köztük a legfelsőbb politikai és katonai vezetők – szá- mára világossá kell tenni: számolniuk kell azzal, hogy tetteikért nemzetközi bíróság előtt fognak felelni.

Így kerülhetett sor az 1990-es évek első felében biztonsági határozat alapján *ad hoc* büntetőbíróságként a Jugoszláv és a Ruandai Törvényszékek felállítására, majd pedig – több évtizedes eredménytelen tárgyalások után – az 1998-ban a Rómában megtartott diplomá- ciai konferencián a Nemzetközi Büntetőbíró- ság Statútumának aláírására, és 2000-ben Hágában megkezdhetette működését az az állandó nemzetközi büntetőbíróság, amely akár államfők felett is ítélezhet. Az *ad hoc* büntető törvényszékek létrejötte és működé- sük mindennél jobban bizonyítja azt, hogy az államok szuverenitása nem lehet akadálya a legsúlyosabb jogsértéseket elkövetők fele- lősségre vonásának, s a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében – szakítva a tradicionális szabályokkal – nemzetközi bírói fórumok létrehozása nemcsak nemzetközi szerződés útján, hanem biztonsági tanácsi határozattal is lehetséges.³

³ Lásd a Biztonsági Tanács S/RES./827(1993) és S/ RES./955(1994). számú határozatait.

II.

Ismeretes, hogy az ENSZ megalakulása után megindult – időnkénti megtorpanásokkal – az emberi jogok soha nem látott mértékű kodifikálása, mind univerzális, mind pedig regionális szinten.

Mindenképpen jelentős fordulatot jelen- tett az is, amikor a szuverén államok által az emberi jogok biztosítására vállalt kötelezett- ségek megtartását nemzetközi fórumok kezd- ték felügyelni. Vagyis, amikor egyfelől bevezet-ésre került, hogy az államoknak nemzetközi intézmények előtt kell számot adniuk arról, hogy eleget tesznek-e az emberi jogok tiszte- letben tartására, illetve azok biztosítására vállalt kötelezettségeiknek; másfelől pedig lehetővé vált, hogy az emberi jogok megsér- tésének áldozatai sérelmeikkel nemzetközi fórumokhoz fordulhassanak.

Napjainkra általánosan elfogadottá vált, hogy az emberi jogok betartását nemzetközi bírói fórumok, valamint különféle emberi jogi tárgyú egyezmények alapján felállított független szakértőkből álló bizottságok, ún. *treaty monitoring body*-k, magyarul szerződés-eket felügyelő szakértői bizottságok ellen- őrizték.

A nemzetközi bírói fórumokhoz az egyén akkor fordulhat panaszával, ha valamely ál- lam, de főleg az az állam, amelynek állam- polgára, vagy amelynek területén él, megsér- tette emberi jogait. Vagyis, a korábbi alattva- ló az emberi jogi bíróságok előtt jogsértéssel vádolhatja a saját államát, s jó esélye van és lehet arra, hogy a megkeresett fórum neki ad igazat, és az államot elmarasztalja.⁴

Az emberi jogok betartása szempontjából a szerződéseket felügyelő szakértői bizottsá-

⁴ Ilyenként említhető az Emberi Jogok Európai Bírósága.

gok tevékenysége is igen jelentős, hiszen e bizottságok számára az államoknak rendszeren jelentéseket kell készíteniük a különfé- le jogoknak az adott államban való érvényesü- léséről, a jogalkotásról, bírósági gyakorlatról stb.⁵ Az ENSZ égisze alatt létrejött nagy univerzális emberi jogi egyezmények alapján tíz ilyen bizottság felállítására került sor,⁶ de regionális keretek között is működnek ilye- nek. Egyes szakértői bizottságok saját kezde- ményezésükre vizsgálatokat indíthatnak, sőt helyszíni szemlét tarthatnak az államokban, s a bizottságok egy része – az államok által az adott egyezmény alapján tett külön nyilatko- zat, vagy pedig fakultatív jegyzőkönyv alapján – egyéni panaszokkal is foglalkozhat; ilyen esetekben ezek a testületek *quasi* bírói fórum- ként járnak el.

Kétségtelen mind az emberi jogi bírósá- gok felállítása és működése, mind pedig az emberi jogi tárgyú szerződések betartását felügyelő szakértői bizottságok általi ellenő- rzés elfogadása nemzetközi szerződések útján történik. Vagyis, ezek ún. vállalt nemzetközi

⁵ A különféle jogok betartását felügyelő nemzetközi bizottságok a 20. század első felében jelentek meg, ami- kor az 1919-ben alapított Nemzetközi Munkaügyi Szervezet bizonyos munkaügyi egyezmények betartása felett egyfajta ellenőrzést kezdett gyakorolni, hasonló mechanizmus működött a Nemzetek Szövetségének égisze alatt a két világháború közötti kisebbségvédelmi rendszer keretében.

⁶ Ezek a következők: Faji Megkülönböztetés Kiküszö- bölésének Bizottsága; Nőkkel Szembeni Megkülönböz- tetés Kiküszöbölésének Bizottsága; Kínzásellenes Bi- zottság; Kínzás és Más Embertelen, vagy Megalázó Bánásmód, illetve Büntetés Megelőzésének Albizottsá- ga; Emberi Jogi Bizottság; Gazdasági, Szociális és Kul- turális Jogok Bizottsága; Valamennyi Migráns Munka- vállaló és Családtagjaik Jogai Védelmének Bizottsága; Gyermekjogi Bizottság; Fogyatékosággal Élő Szemé- lyek Jogainak Bizottsága; Erőszak Következtében Eltűn- tek Bizottsága.

kötelezettségek, e *kötelezettségek vállalása elől azonban az államok nemigen térhetnek ki.*

Jól bizonyítja ezt az Emberi Jogok Euró- pai Bírósága. Mint ismeretes, az Európa Ta- nácsba való felvétel feltétele az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez való csatlakozás, s ezen szerződés 19. cikke az Egyezményben és az ahhoz kapcsolódó jegyzőkönyvekben vállalt kötelezettségek tiszteletben tartásának biztosítása érdekében az Emberi Jogok Eu- rópai Bíróságának létrehozásáról rendelkezik. Mindez azt jelenti, hogy a kontinens legátfo- góbb nemzetközi szervezetének tagállamai *kötelesek elfogadni az Emberi Jogok Európai Bíróságának joghatóságát.*

Az emberi jogi tárgyú egyezmények be- tartását felügyelő szakértői bizottságok eseté- ben is hasonló a helyzet. Valamely civilizált állam nehezen vállalhatja azt, hogy ne csatla- kozzon a legfontosabb univerzális emberi jogi egyezményekhez, nem véletlen tehát, hogy ezen egyezményekben való részvétel közelít az ENSZ tagállamainak számához. Az egyez- mények betartását felügyelő szakértői bizott- ságok felállításáról maguk a szerződések ren- delkeznek, s – bár kezdetben bizonyos álla- mok részéről voltak erre irányuló kísérletek – az egyezményekben rögzített monitoring rendszer alól nem vonhatják ki magukat az államok, s az egyezményeknek ezzel kapcso- latos rendelkezéseivel összefüggésben nem tehető fenntartás.

III.

A szuverenitás és az emberi jogok közötti viszony kapcsán nemcsak az emberi jogok betartásának és betartatásának kérdését kell vizsgálni, hanem az emberi jogi tárgyú nor- mák létrejöttének folyamatát is.

Ismeretes, hogy az emberi jogok terén is vannak olyan általánosan elismert, *ius cogens*,

feltétlen érvényesülését igénylő szabályok, amelyek – a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény 53. cikkének rendelkezései szerint – „az általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályát képezik; tehát olyan normát jelentenek, amelyet az államok nemzetközi közössége, mint egész, olyanként fogadott el és ismert el, mint amelytől nem lehet eltérni és amelyet csak a nemzetközi jognak az ugyanilyen jellegű későbbi szabályával lehet megváltoztatni.” Az emberi jogoknak van tehát egy olyan kemény magja, amelytől az államok nem térhetnek el. Ilyenként említhető *a rabszolgaság, a kínzás, a kegyetlen, az embertelen és megállító bánásmód, az élettől való önkényes megfosztás tilalma*. Bármennyire általánosan elfogadottnak tartjuk ezeket a rendelkezéseket, számos példán illusztrálható, hogy még ezeket a szabályokat is az államok éppen szuverenitásukra, alkotmányos szabályaikra hivatkozva csak akkor tekintik kötelezőnek, ha azokat valamely nemzetközi szerződésben kifejezetten vállalták.

Vagyis, az emberi joggal kapcsolatos kötelezettségek *vállalása* során az államok mind a mai napig féltékenyen őrködnek a szuverenitásuk felett. Ebben az esetben nemcsak arról van szó, hogy bizonyos emberi jogi tárgyú nemzetközi egyezményekhez csatlakoznak-e vagy sem, hanem arról is, hogy *az egyezményeket a maguk egészében fogadják-e el*, vagy pedig azokhoz fenntartásokkal csatlakoznak, s így az egyezmények bizonyos rendelkezéseinek alkalmazását magukra nézve kizárják, vagy azt módosított tartalommal fogadják el.

Az emberi jogi tárgyú nemzetközi szerződésekhez fűzött fenntartásokkal az államok – az egyéb szerződésekhez csatolt fenntartásokhoz hasonlóan – részben a saját érdekeiket védik, részben pedig megpróbálják kötelezett-

ségeiket csökkenteni. Csakhogy itt a kötelezettségek csökkentése tartalmilag – néhány esettől eltekintve – nem a nemzetközi közösség egy másik tagja irányában jelentkezik, hanem az egyének vonatkozásában az állam megpróbál bizonyos, az egyes egyezményekben rögzített kötelezettségektől szabadulni; vagyis, *a fenntartásokkal az állam egyik kezével visszaveszi azt, amit a másikkal adott*.

A szuverenitás és az emberi jogok közötti összefüggések kapcsán az emberi jogi tárgyú egyezményekhez fűzött fenntartások kérdése tehát mindenképpen vizsgálendő, annál is inkább, mert ezekhez a szerződésekhez az államok nagyszámú fenntartást csatoltak. A fenntartások elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az ENSZ égisze alatt létrejött tíz legfontosabb univerzális emberi jogi egyezményrel kapcsolatos fenntartások száma több százra (!) tehető. Pontos számokról azért nehéz beszélni, mert egyfelől számos állam az egyezményeknek nemcsak egy-egy rendelkezéséhez, hanem több szakaszához is fűzött fenntartást, másfelől pedig az is gyakori, hogy az állam a korlátozást nem fenntartásnak, hanem nyilatkozatnak nevezi.⁷

Az emberi jogi tárgyú egyezményekhez fűzött fenntartásokkal kapcsolatban valójában azzal a dilemmával kell megküzdenni, hogy mit tekintünk fontosabbnak: e szerződésekben való minél szélesebb részvételt, még akár meglehetősen vitatható tartalmú fenn-

⁷ A nemzetközi szerződések jogában régtől fogva ismert probléma, hogy valójában mi tekinthető jogi értelemben fenntartásnak, s mi minősül nyilatkozatnak, politikai célú bejelentésnek. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában foglaltak betartását felügyelő Emberi Jogi Bizottság e tekintetben meghatározónak az állam szándékát tekintette, s nem az okmány elnevezését, vagyis követte a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény 2. cikke 1. bekezdésének d) pontjában foglaltakat.

tartások árán is; vagy pedig azt, hogy az egyes egyezmények az okmányban részes valamennyi államban a maga teljességében érvényesüljenek. Ha az egyezményekben való minél szélesebb részvételt helyezük előtérbe, tudomásul véve a nagyszámú és sokféle fenntartást, akkor azzal is számolni kell, hogy a sokféle fenntartás aláássa az egyezmények univerzálisitását, és veszélyezteti a szerződések által elérni kívánt célokat.⁸

Az emberi jogi tárgyú nemzetközi egyezményekhez fűzött fenntartások vizsgálatánál a szerződések sajátosságaiból kell kiindulni. E szerződések egyik legfőbb jellemzője, hogy az esetek többségében azok elfogadása során az államok lényegében olyan kötelezettségeket vállaltak, amelyekért közvetlenül – legálábbis ahogyan az más nemzetközi szerződések esetében történik – ellentételezést a nemzetközi közösség többi tagjától nem várhatnak. Míg ugyanis a hagyományos *do ut des* típusú szerződéseknel – a nemzetközi szerződések jogára vonatkozó 1969. évi bécsi egyezmény alapján – világos a helyzet: ha a fenntartást kifogásoló állam úgy véli, hogy valamely fenntartás végképp összeegyeztethetetlen a szerződés tárgyával és céljával, akkor dönthet úgy is, hogy közte és a fenntartást tevő állam között a szerződés nem lép hatályba. Vagyis, egymás irányában a szerződés alapján nem állnak fenn kötelezettségeik, illetve egymással szemben nem szereznek jogokat. Az emberi jogi tárgyú egyezmények esetében azonban az államok a nemzetközi közösségnek címzetten alapvetően nem egy másik állam vonatkozásában való magatar-

⁸ A kép teljességéhez kétségtelen hozzá tartozik az is, hogy az államok bizonyos fenntartásokat idővel visszavonnak, a fenntartások összességéhez képest azonban elenyésző a visszavont fenntartások száma.

tásra vállaltak bizonyos kötelezettségeket vagy szereznek jogokat, hanem egyének jogainak tiszteletben tartására, illetve a jogok biztosítására kötelezik magukat. Ebből következően – a fenntartások jogára és az azokkal szembeni kifogásokra alkalmazva a nemzetközi szerződések jogára vonatkozó szokásjogi szabályokat, illetve analógia útján az 1969. évi bécsi egyezmény rendelkezéseit – valójában majdhogynem közömbös, hogy a fenntartást tevő és a fenntartást kifogásoló állam között hatályba lép-e az adott emberi jogi egyezmény, ugyanis az alapvető kérdés az, hogy a fenntartást tevő államot az emberi jogok vonatkozásában milyen *erga omnes* kötelezettségek terhelik. A fenntartást tevő és a fenntartást kifogásoló állam egymásközi viszonylatában az egyezmény hatálybalépésének annyiban lehet jelentősége, hogy bizonyos, az adott egyezménnyel érintett emberi jogok megtartását nemzetközi fórumok előtt mennyiben kérheti számon egyik állam a másikon.

Mindezt a Nemzetközi Bíróság a népirtás bűncselekményének megelőzéséről és megtorlásáról szóló egyezményhez fűzött fenntartások ügyében meghozott tanácsadó véleményében úgy foglalta össze, hogy:

„Az ilyen egyezményekben a részes államoknak nincsenek külön saját érdekeik; mindannyiuknak és az egyes szerződő államoknak közös érdeke azonban, hogy védjék azokat a magasabb rendű érdekeket, amelyek az egyezmény létének alapját képezik. Ebből következően az ilyen típusú szerződések esetében nem beszélhetünk az egyes államokat megillető előnyökről vagy hátrányokról, még kevésbé a jogok és kötelezettségek pontos szerződéses egyensúlyáról.” (Reservations to the Convention. ICJ 1951. 23.)

Az emberi jogi tárgyú egyezményeknek fenntartásokkal való elfogadásának elterjedt-

ségét és elfogadottságát az igencsak vitatható tartalmú és az egyes emberi jogi tárgyú egyezmények tárgyával és céljával nehezen összeegyeztethető fenntartásokkal szembeni kifogások gyakorlata mutatja leginkább.

Arról van szó, hogy az emberi jogi tárgyú egyezményekhez fűzött fenntartásokkal szembeni kifogások megtételekor, illetve a kifogások elmaradása mögött az esetek nem kis részében más megfontolások húzódnak meg, mint az emberi jogok iránti elkötelezettség, s éppen ezért az államok nem egy esetben szó nélkül hagynak bizonyos olyan fenntartásokat, amelyek alapján igen csak megkérdőjelezhető az adott egyezményhez csatlakozó állam részéről a szerződésben foglaltak őszinte vállalása. Noha az emberi jogi tárgyú egyezményekhez fűzött fenntartásokkal szembeni kifogások megtételekor a kifogást tevő állam sokkal „önzetlenebbül” járhatna el, mint az egyéb szerződésekhez fűzött fenntartásokkal szembeni kifogások esetében. E helyett azonban a fenntartásokkal szembeni kifogások megtételénél, illetve a kifogások elmaradásánál erőteljesen jelentkeznek más szempontok is, mint az emberi jogok védelme iránti elkötelezettség. Lényegében erre mutatott rá igen diplomatikus megfogalmazásban az Emberi Jogi Bizottság, amikor azt írta, hogy az emberi jogi tárgyú egyezményekhez fűzött fenntartásokkal szembeni kifogások elmaradása nem jelenti azt, hogy egy bizonyos fenntartás az egyezmény tárgyával és céljával összeegyeztethető.⁹ Éppen a meglehetősen kusza helyzet miatt – mutat rá a bizott-

ság – semmiképpen nem lehet azt felételezni, hogy azért, mert egy állam valamely fenntartással szemben nem élt kifogással, azt a fenntartást elfogadhatónak tartja.

A kifogások terén egyébként megfigyelhető egyfajta szelektivitás is, abban az értelemben, hogy nagyjából azonos tartalmú fenntartás valamely kifogást tevő állam számára elfogadhatónak tűnik (magyarul nem terjeszt elő kifogást), ugyanakkor egy másik állam hasonló fenntartásával szemben kifogással él.

A fenntartásokkal kapcsolatos kifogások megtétele mögött meghúzódó szimpátiát, illetve politikai szempontokat jól mutatja a következő példa.

A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 6. cikkében tiltja halálbüntetés kiszabását 18 éven aluli személyekkel szemben. Az Egyesült Államok az egyezségokmány ezen szakaszához fenntartást fűzött,¹⁰ s a fenntartással szemben több állam, így Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Hollandia, Németország, Spanyolország és Svédország kifogással élt.

A halálbüntetéssel azonban nem csak az Egyezségokmány említett szakasza foglalkozik, hanem az Egyezségokmányhoz csatolt II. Fakultatív Jegyzőkönyv is, amely kifejezetten a halálbüntetés tilalmáról szól. Ha következők lennének az államok, és komolyan vennék az emberi jogok iránti elkötelezettségüket, akkor valószínűleg a II. Fakultatív Jegyzőkönyvben részes valamennyi államnak kifogást kellett volna előterjesztenie az Egyesült

Államoknak az Egyezségokmány 6. cikkével kapcsolatos fenntartásával szemben. Hiszen az Egyesült Államok belső joga bizonyos tagállamokban nemcsak, hogy nem tiltja a halálbüntetést, de még azt is megengedi, hogy e szörnyű büntetést 18 éven aluli személyeken is végrehajtsák.¹¹ Joggal vetődik fel a kérdés, hogy miért csak nyolc állam élt kifogással az amerikai fenntartás miatt, és a többi állam miért nem követi ezen államok példáját.

De megemlíthető a hajdani szocialista államoknak az a gyakorlata, hogy szó nélkül mentek el bizonyos iszlám államoknak a nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról szóló egyezményrel kapcsolatban tett fenntartásaik mellett, miután ekkoriban ezen államok egy részét szövetségeseiknek tekintették.

Mindezek alapján igencsak visszafogottan nevezhető az államok gyakorlata az emberi jogi tárgyú egyezményekhez fűzött fenntartásokkal szembeni kifogások vonatkozásában; azonban még ennél is visszafogottabbak az államok a kifogások joghatásainak kinyilvánítása terén. Magyarul, hallgatnak arról, hogy valamely egyezmény tárgyával és céljával összeegyeztethetetlen fenntartással szembeni kifogásukra tekintettel saját maguk és a fenntartással élő állam között az egyezményt hatályban lévőnek tekintik-e vagy sem.

¹¹ Az Egyesült Államoknak az emberi jogi egyezményekhez való viszonyulásával kapcsolatban lásd Curtis A. Bradley (2010) és Louis Henkin (1995) jelzett műveit.

IRODALOM

Aust, Anthony (2002): *Modern Treaty Law and Practice*. Cambridge University Press *Barcelona Traction Light and Power Company, Limited* (Belgium v. Spain); Second Phase. Judgement, 5 February, 1970. *I. C. J. Reports*, 1970.

Igaza van tehát Anthony Austnak, amikor rámutat arra, hogy az államok gyakran politikai okokból szerföltött óvatosak abban a tekintetben, hogy kimondják a fenntartást tevő állam és a fenntartással szemben kifogással élő állam között a szerződés nem lép hatályba, még olyan esetekben is, amikor a fenntartás nem állja ki az „összeegyeztethetőség” kritériumát (Aust, 2002, 119.). Az angol szerző szerint a legtöbb állam, amikor valamely emberi jogi tárgyú egyezmény kapcsán igencsak vitatható fenntartással találkozik, egyszerűen hallgatásba burkolózik (Aust, 2002, 120.).

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy napjainkban az emberi jogok biztosítása és a normák betartása terén az államok nem bújhatnak a szuverenitás elve mögé, számadással és felelősséggel tartoznak a nemzetközi közösség felé az emberi jogok tiszteletben tartásáért, és súlyos emberi jogi jogsértések esetén számíthatnak a nemzetközi közösség tagjainak erőteljes fellépésére. Ugyanakkor azonban általánosan elfogadottnak tekinthető, hogy – leszámítva bizonyos alapvető, *ius cogens* normákat – az államokat az emberi jogokkal kapcsolatban csak olyan normák kötik, amelyeket kifejezetten vállaltak.

Kulcsszavak: *szuverenitás, emberi jogok, szakértői bizottságok, humanitárius intervenció, védelmi felelősség, fenntartások, fenntartásokkal szembeni kifogások*

Bellamy, Alex J. (2010): The Responsibility to Protect – Five Years On. In: *Ethics & International Affairs*, 24, 2, 143–169.

Bradley, Curtis A. (2010): The United States and Human Rights Treaties: Race Relations, the Cold War, and Constitutionalism. *Chinese Journal of Interna-*

⁹ Lásd Issues relating to reservations made upon ratification or accession to the Covenant or the Optional Protocols thereto, or in relation to declarations under article 41 of the Covenant: 1994.II.04. CCPR/C/21/Rev.1/Add.6, General Comment No. 24. (General Comments) 17. pont.

¹⁰ A fenntartás értelmében az Egyesült Államok fenntartja magának a jogot, hogy – a jogszabályai adta keretek között – bárkivel szemben (kivéve a várandós anyákat) halálbüntetést szabjanak ki, beleértve az olyan eseteket is, amikor az elkövető a 18. életévét még nem töltötte be.

- tional Law*. 9, 2, 321–344. DOI: 10.1093/chinesejil/jmq014
- Bragyova András (1990): Alapozhatók-e az emberi jogok a nemzetközi jogra? *Állam- és Jogtudomány*. 34, 94–111.
- Henkin, Louis (1995): Editorial Comments. U.S. Ratification of Human Rights Convention: The Ghost of Senator Bricker. *American Journal of International Law*. 89, 2, 341.
- Hinsley, Francis Harry (1987): *Sovereignty*. Cambridge University Press
- Kelsen, Hans (1951): *The Law of the United Nations. A Critical Analysis of Its Fundamental Problems*. Stevens and Sons Limited, London
- Prandler Árpád (2008): The Concept of the 'Responsibility to Protect' as an Emerging Norm versus 'Humanitarian Intervention'. In: Buffard, Isabelle – Crawford, J. – Pellet, A. – Wittich, S. (Eds.) *International Law Between Universalism and Fragmentation. Festschrift in Honour of Gerhard Hafner*, Martinus Nijhoff, Leiden-Boston, 711–728.
- Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Advisory Opinion. *I.C.J. Reports*. 28th May 1951.
- Sohn, Louis B. (1997): The New International Law: Protection of the Rights of Individuals Rather than States : *The American University Law Review* Vol. 32:1, Fall, 1997.
- Sulyok Gábor (2004): *A humanitárius intervenció elmélete és gyakorlata*. Gondolat, Budapest
- Tomuschat, Christian (2003): *Human Rights: Between Idealism and Realism*. Oxford Univ. Press, Oxford

EURÓPAI INTEGRÁCIÓ ÉS SZUVERENITÁS A GAZDASÁGI KORMÁNYZÁS ÚJ DIMENZIÓI

Halmai Péter

DSc., tanszékvezető egyetemi tanár, Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kar
halmaipeter@gtk.uni-pannon.hu

Az európai integráció, s az eredményeképpen létrejött Európai Unió gazdasági, jogi, de társadalmi és politikai szempontból is példa nélküli képződmény. Új fejezetet nyitott a szuverenitás történelmében is.

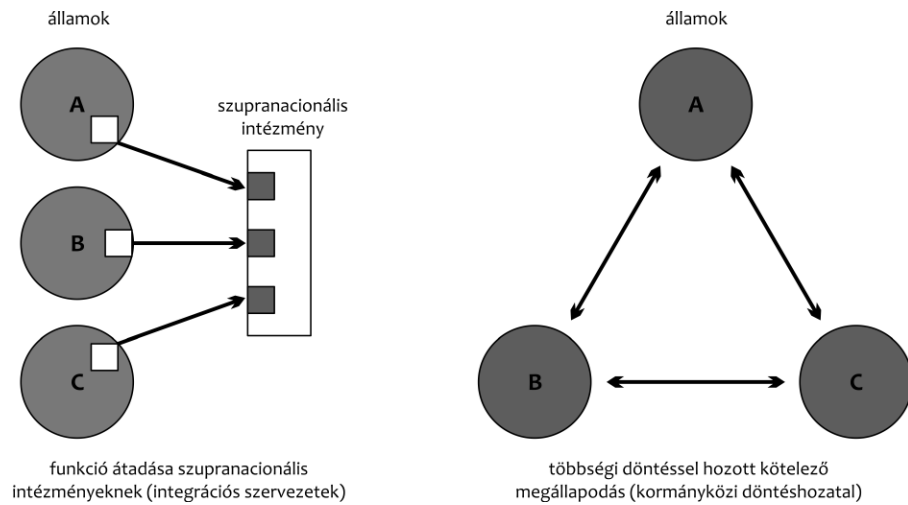
Integráció és szuverenitás

A történelem során korábban sok konfliktusban egymással szemben álló európai nemzetek összefogása, integrációja együttes, hatékony döntések igényével járt. Az európai egyesülés folyamatában is fennmaradt a nemzeti államok területiális szuverenitása. E két tényező egyidejűsége az integrációba bevont területek vonatkozásában a mindaddig példa nélküli *közösségi módszer*, illetve a *közösségi modell* igényét vonta maga után. Azoknak meghatározó mozzanata a nemzeti szuverenitás meghatározott, szigorúan körülhatárolt részének az érintett nemzetek önrdekén alapuló módon, a tagállamok önálló döntése révén történő átadása az Unió (illetve korábban a Közösségek) részére. *E különleges (sui generis) szuverenitás-átruházási modell az európai integráció legfontosabb megkülönböztető sajátossága intézményi értelemben.*

A szuverenitás valamely meghatározott elemének az átruházása két fő intézményi konstrukció révén lehetséges. Egyrészt *nemzetek feletti (szupranacionális) intézményekre* ruházható át a nemzetállami szuverenitás valamely szigorúan körülhatárolt eleme (pl. a vámpolitika). A másik lehetőség, ha nem hoznak létre szupranacionális intézményt, hanem a tagállamok *kormányközi keretek között többségi kötelező döntéseket* hoznak (*i. ábra*). Lehetséges a két konstrukció bizonyos fokú kombinációja is.

Az integráció sajátos, szupranacionális és kormányközi elemeket egyaránt tartalmazó rendszerben intézményesült Európában. Az integráció mélyülése és bővülése nyomán az alapítók eredeti célkitűzéseit messze meghaladó jelentőségre tett szert. Egyidejűleg jelentős új kihívásokkal néz szembe jelenleg is.

A modernizációs folyamat az európai integráció kezdetétől további nagy utat tett meg. A multinacionális vállalatok térnyerése, a globalizáció folyamatai tovább fokozzák a kölcsönös nemzetközi függőségek jelentőségét, illetve egyre inkább átlépik a hagyományos nemzetállami kereteket. Mindezek miatt

1. ábra • A szuverenitás átruházásának két útja

a nemzetállam legitimitációja és autoritása csökken. Az ügyek jelentős része kikerül a nemzetállamok korlátlan szuverenitásának köréből. Az európai államoknak csak egymással összefogva nyílt lehetőségük e folyamatok érdemi befolyásolására.

Éppen ezért korunkra a *szuverenitás új geometriája* alakult ki az európai integráció rendszerében. Az integráció mélyülése, a szuverenitás egyes – pontosan körülhatárolt – elemeinek átruházása a nemzetállamot fenyegető veszély helyett új lehetőségek megnyílásaként, bizonyos értelemben a globalizációra történő reakcióként értelmezhető. Valójában az európai integrációban a nemzeti szuverenitás elvesztése helyett a *szuverenitás egyes (áttruházott) elemeinek a tagállamokkal történő együttes, hatékonyabb gyakorlásáról* van szó. Az uniós döntési rendszer természetesen korlátozhatja egyes nemzeti érdekek érvényesítését, hiszen a tagállamok kölcsönös engedmények révén mozdítják elő a hatékony döntésekhez szükséges kompromisszumot. Ám az uniós tagság révén – részvételhez jutván az általános

szabályozási és döntéshozatali rendszerben – mindegyik tagállam hatékonyabban érvényesítheti legfontosabb nemzeti érdekeit. (William Wallace a tagállamok csökkenő autonómiája és növekvő befolyása közötti átváltás [trade off] elfogadásában ragadja meg e folyamat lényegét.) E lehetőség nemcsak a kis és közepes méretű tagállamok, hanem a legnagyobbak számára is rendkívüli jelentőségű.¹

Integrációelmélet és szuverenitás

Az integrációelméletek két fő iránya a *föderalista*, illetve a *kormányközi megközelítés*. Az elmúlt évtizedek során több jelentős elméleti irányzat (funkcionalizmus, euroföderalizmus, neofunkcionalizmus, intergovernmentalizmus, interdependencia, illetve rezsimmellet, új institucionalizmus stb.) is megfogalma-

¹ William Wallace a Rajna-menti államok (Németország, Franciaország, Benelux-államok) példáján írja: „Ez az öt állam elfogadta, hogy biztonsága és prosperitása visszavonhatatlanul összefügg, a szuverenitás védelme nullaösszegű játék, miközben a kölcsönös átváltás folytatása pozitív összeget nyújt.” (Wallace, 1999, 519.)

zódott. Azok mindegyike – legalábbis implicit módon – a tagállamok szuverenitásának alakulását is értelmezi az integráció rendszerében.

Az egyik leginkább kidolgozott irányzat a *neofunkcionalizmus*. E megközelítés alapelemei:

- a nemzetállam alkalmatlan az európai problémák megoldására;
- az átalakulás fokozatosan, egymásra épülő folyamatok révén mehet végbe;
- nagy jelentőségű e folyamatok technokratikus irányítása;
- funkcionális *spill-over* (túlsordulás) működik, bizonyos gazdasági ágazatokban megvalósuló integráció szükségképpen tovagyűrűzik további ágazatokban;
- a nemzetállam jelentősége mérséklődik, a polgárok lojalitása és a lobbysoportok aktivitása az új központokba helyeződik át;
- az integráció dinamikus, megállíthatatlanul előrehaladó, öngerjesztő folyamat.

Ezzel szemben az *intergovernmentalista megközelítés* a kormányközi szintet hangsúlyozza. Az 1990-es években megjelenő liberális kormányközi megközelítés (fő képviselője Andrew Moravcsik) három alapelve: a nemzeti államok racionális magatartásának feltételezése, a nemzeti preferenciaformálás liberális elmélete (az érdekcsoportok artikulálják, a kormányok pedig aggregálják a preferenciákat), végül az államközi tárgyalások intergovernmentalista elmélete. Utóbbi szerint a szupranacionális intézmények a szuverén államok racionális cselekvésén alapulnak, s növelik az államközi alkufolyamatok hatékonyságát. Moravcsik szerint a szuverenitás bizonyos elemeinek átadását célzó hatáskörtranszformáció révén a nemzeti politikusok növelni tudják belpolitikai mozgásterüket. A bírálókat szerint azonban ez az elmélet figyel-

men kívül hagyja az integráció belső dinamikáját.

Az integrációelmélet harmadik, az 1990-es évektől megjelenő generációja már nem a nemzetközi kapcsolatok között értelmezi az európai integrációt, s magát az Európai Uniót tekinti politikai entitásnak. Az *európai integráció eredménye egyre inkább államszerű társulásnak (polity) tekinthető*. Az EU törvényhozó, végrehajtó, igazságszolgáltató intézményei, jogrendszere a mindennapokban is érvényesülő szakpolitikai – Simon Hix kifejezésével élve – „belső politikai arénát” eredményeznek, amelynek elemzéséhez a nemzetközi kapcsolatok elméletei már nem elegendők.

Az *institucionalista megközelítés* szerint az intézmények maguk is hozzájárulnak a folyamatokhoz, létrehozva az integráció újabb és újabb szereplőit, kialakítva identitásukat és befolyásolva érdekeiket. A történeti institucionalizmus szerint ugyan a tagállamok az integráció fő szereplői, ám magatartásukat a közösségi intézményekből eredő tényezők (közös normák, értékek, szokások) nagymértékben befolyásolják.

A *többszintű kormányzás* (multi-level governance) elmélete szerint az Európai Unióban többszintű kormányzati rendszer működik, amelyben folyamatosak az interakciók a szupranacionális, a nemzeti, a regionális és a helyi szereplők között. Az EU többszintű politikai hálózatok rendszere, amelyben a szupranacionális intézmények jelentősen befolyásolják az integráció fejlődését, a szakpolitikák alakulását. Alec Stone Sweet és Wayne Sandholz szerint transznacionális társadalom jön létre. Annak szereplői a tranzakciók hatékony szabályozására alkalmas közös európai normák és szupranacionális intézmények létrehozását igénylik. Valamely terület szupranacionális szabályozása az adott szektor euró-

paizációját eredményezi. William Wallace kifejezésével élve posztszuverén európai rendszer alakul ki, ahol egyre inkább a *szuverenitás megosztása* a jellemző a tagállamok és a szupranacionális intézmények között.²

A korlátozott szabályalkotástól a gazdasági kormányzásig

Az európai integráció mindenekelőtt *gazdasági integráció*. (A következőkben e tanulmány kizárólag a gazdasági integráció oldaláról tárgyalja a témakört.) Annak koncepcionális váza a következő. A versenytársakhoz mérten kis (vagy legfeljebb közepes) méretű nemzeti piacok egyre inkább kontinentális piaccá egyesülnek a *négy alapszabadság* (az áruk, a szolgáltatások, a személyek és a tőke szabad áramlása) intézményi konstrukciója alapján. E kontinentális (belső) piacon – a korábbi elkülönült nemzeti piacokhoz képest – lényegesen intenzívebbé válhat a gazdasági verseny. Az intenzívebb verseny megnöveli a piaci szereplők teljesítménykényszerét, kikényszeríti a hatékonyság javítását. E mikroszintű hatékonyságjavulás szükségképpen elvezet a makrogazdasági hatékonyság, annak révén a nemzetgazdasági teljesítmény növekedéséhez. E mechanizmus sikeres működése megteremti a jólét növekedésének a lehetőségét.

Ugyanakkor az egyes tagállamok, s különösképpen az egyes régiók versenyképessége nagymértékben eltérő. A piaci alapú integráció zavartalan működéséhez felzárkózási esélyt szükséges nyújtani a kevésbé versenyképes térségeknek. Valójában a négy alapsza-

badásra alapozott belső piaci modell sikeres működése csak széles körű konvergenciafolyamatok mellett lehetséges. Azok hiányában a személyek szabad mozgása kezelhetetlen méretű migrációs folyamat kialakulásához vezethetne. A felzárkózás, a versenyképesség növelése mindenekelőtt az érintett tagállam, illetve régió feladata és felelőssége. E folyamatok azonban az integráció rendszere révén is támogatást kapnak a kohéziós politika révén.

A *gazdasági integráció fokozatait* Balassa Béla alapján a következőképpen írhatjuk le: szabadkereskedelmi övezet, vámunió, közös piac, gazdasági unió, politikai unió. E rendszerbe utóbb a közös piac és a gazdasági unió közé került be az egységes (vagy belső) piac konstrukciója, amely a négy alapszabadságnak a közös piacnál teljesebb megvalósulását nyújtja, az ún. nem vámjellegű (fizikai, technikai, fiskális) akadályokat is kiiktatva. A *gazdasági unió* az egységes piac vívmányain túl egységes valuta megteremtését, ill. a gazdaságpolitikák koordinációját feltételezi. (A gazdasági integráció sémáját a 2. ábra foglalja össze.) Mindezek az integrációs formák a vámuniótól egészen a gazdasági és politikai unióig *jelentősen érintik a tagállamok szuverenitását*.

Az európai integráció (illetve azon belül a gazdasági integráció) mélyülésével jelentős intézményi átalakulás valósult meg.

Az 1990-es évek elejéig, a Gazdasági és Monetáris Unió megteremtéséről hozott döntést megelőzően a gazdasági integrációról folyó viták jellemzően politikákról, nem pedig módszerekről folytak. Ennek az időszaknak a fő jellemzői az alábbiak voltak:

- valamennyi tagország részt vett *valamennyi* (korlátozott) *közös politikában*;
- az *átruházási modell* dominált, viszonylag egyszerű intézményi konstrukció érvényesült;

- az elsődleges közösségi funkció a *szabályalkotás*, nem pedig a szakpolitikai (gazdaságpolitikai) döntések meghozatala volt.

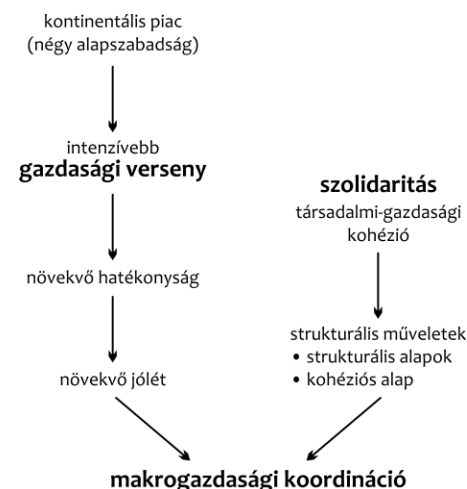
A közösségi modell (illetve módszer) kiépítése és megszilárdítása lehetővé tette a közösségi kompetenciák kiszélesítését, az integráció mélyítését.

A gazdasági integráció intézményi feltételeit tekintve is *lényeges változást hozott a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) kiépítésének folyamata*. Annak fő sajátosságai:

„*Változó geometria*”. Szemben a Maastricht előtti unitárius szerkezettel, amelyben valamennyi tagországra azonos szabályok vonatkoztak, a GMU rendszerében lehetséges a többsebességű integráció; a konvergenciakritériumokat nem teljesítő tagországok tartósan kimaradnak az euróövezetből, ugyanakkor a kimaradási (*opt out*) klauzula révén az Egyesült Királyság és Dánia önállóan dönthetnek az egységes valutához történő csatlakozásról; az EU kibővülése után az eltérések a tagországok szélesebb körét érintik.³

Különböző kormányzási modellek, bonyolult intézményi feltételek. A monetáris politika felelősségét a Maastrichti szerződés az Európai Központi Bankra (ECB) ruházta, a fiskális politika felelőssége továbbra is a tagországoké (a nemzeti kormányoké és parlamenteké) maradt. Azok kötelezettséget vállaltak a túlzott deficit elkerülésére és politikáik koordinálására más EU-tagországokkal, meghatározott felügyeleti eljárás intézményesítésével. Ugyanakkor az Európai Központi Bank létrehozása eltávolodást jelent a közösségi mo-

³ E lehetőségeket tovább szélesíti az Amszterdami, illetve a Nizzai szerződés keretében szabályozott, megerősített együttműködés (*enhanced cooperation*) intézménye, amely a tagországok szűkebb körének módot nyújt valamely területen az általánosnál szorosabb együttműködésre.

2. ábra • A gazdasági integráció sémája

dell alapkonstrukciójától, mivel nagy politikai felelősséggel ruházták fel e bizottságtól független intézményt.

Diszkrecionális döntések. Míg az egységes piac konstrukciójában a közösség fő funkciója a szabályalkotás, s a diszkrecionális (mérlegelést igénylő egyedi) döntéseket a tagországok hozták meg, az Európai Központi Bank létrehozásával a helyzet alapvetően megváltozott: az EU belépett a diszkrecionális döntések területére. A gazdaságpolitikai koordináció pedig egyidejűleg a tagországok nemzeti politikáinak ellenőrzését igényli.

A gazdasági integráció fejlődésével jelentősen változott annak intézményi jellege. A közösségi szabályalkotás egyre újabb területekre terjedt ki, s mindinkább átfogóvá vált, egyidejűleg e szabályalkotáson túl szükségessé vált a diszkrecionális döntésekre is kiterjedő folyamatos szabályozás és a tagországi politikák ellenőrzésének kiépítése. E szélesebb, az eredeti, korlátozott szabályalkotást jóval meghaladó tevékenység a *gazdasági kormányzás* (*economic governance*) fogalmával jellemezhető.

Szuverenitás a gazdasági unióban

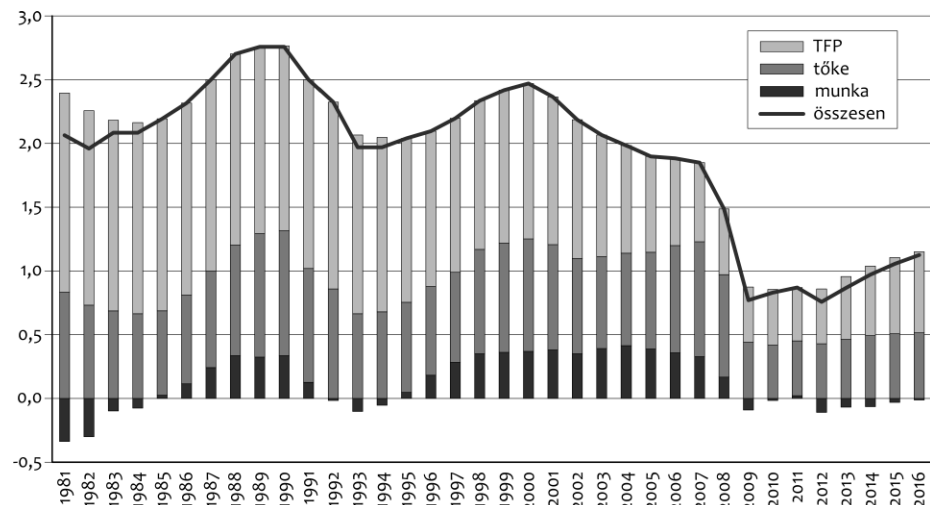
A gazdasági unió rendszerében – az integráció alacsonyabb lépcsőfokaihoz képest – megkezdhetetlenné válik a *makrogazdasági politikák koordinációja*. A mikrogazdasági integráció alapján egységesülő rendszer e lépcsőfoka – amely már az *egységes valutát* is magában foglalja – már nem viselheti el az egymástól lényegesen eltérő nemzeti gazdaságpolitikákat. Azok koordinációjának igénye a gazdasági unió definitív feltétele. Egyidejűleg a gazdasági unió *per definitionem* monetáris unió.

A *monetáris unió* a tagországok szuverenitását elsősorban a következőkben érinti:

- az önálló nemzeti valuta és monetáris politika feladása (átadása a tagállamoktól az Európai Központi Bankhoz) a szuverenitás rendkívül fontos elemeinek önkorlátozása, amelynek alapját a monetáris integrációból származó jelentős mikro- és makrogazdasági előnyök képezik;
- ugyanakkor a *fiskális politika tagállami hatáskörben maradt, ám uniós szabályozás* (túlzottdeficit-eljárás – EDP –, Stabilitási és Növekedési Egyezmény stb.) tárgya is (szabályalapú nemzeti fiskális politikák), mert a monetáris integráció után egy-egy tagország költségvetési politikájának következményei kihatnak a többi tagállamra is; paradox módon – összefüggésben az eddigi szabályozás hatástalanságával – a fiskális politika területén fennmaradt szuverenitás eredménye a *szuverén adószámváltás* kialakulása egyes tagállamokban;
- a *gazdaságpolitika területén* a tagállamok eddig jóval kevésbé voltak hajlandók szuverenitásuk korlátozására, mint – az euróövezeten belül – a monetáris politika területén (a gazdaság-, illetve foglalkoztatáspolitikák összehangolása a Lisszaboni

szerződés szerint külön hatásköri kategóriát képez, amely a tagállamok közötti együttműködésen, közös iránymutatások megalkotásán és nemzeti érvényesítésén alapul);

- „*kétszintes konstrukció*”, ahol az euróövezet tagállamai, illetve az „*eltéréssel rendelkező*” tagállamok hatáskörátadása lényegileg eltérő: az Eurócsoport (*Eurogroup*) országai esetében a monetáris politika a lehető legszorosabb keretben, kizárólagos uniós hatáskörben működik, ugyanakkor az Eurócsoport az euróövezet egészére jogalkotási lehetőséghez is jutott (pontosabban a tanácsban ez esetben csak az euróövezeti tagállamokat képviselő miniszterek szavazhatnak);
 - a *megegerősített együttműködés intézménye* pedig lehetőséget nyújt a tagállamok csoportjának valamely területen a szorosabb integrációhoz.
- A *gazdaságpolitikai stratégiát* tekintve az alábbiak kiemelése szükséges:
- átfogó gazdaságpolitikai, illetve foglalkoztatáspolitikai iránymutatásokat dolgoznak ki, sokáig csak „*lágy*” koordináció, majd az EUMSZ szerinti többoldalú felügyeleti eljárás (*multilateral surveillance procedure*) által előmozdítva;
 - az európai versenyképességi és foglalkoztatási problémák, a növekedési potenciál leépülése (3. ábra) miatt hosszabb távú *növekedési programokat* (Lisszaboni program, majd 2010-től Európa 2020) fogadtak el, jó ideig ugyancsak *lágyabb koordinációs mechanizmusokkal*;
 - a korábban egymástól függetlenül elfogadott átfogó gazdaságpolitikai, illetve foglalkoztatáspolitikai iránymutatásokat a növekedési stratégia megvalósítása érdekében 2005-től *integrált iránymutatások*

3. ábra • A potenciális növekedés és tényezői (EU–15) • Megjegyzés: TFP: teljes tényezőtermelékenység (*Total Factor Productivity*) Forrás: saját számítás és szerkesztés

formájában fogadták el, amelyek alapján a tagállamok „nemzeti reformprogramokat” dolgoztak ki, s azok alapján készítette el az Európai Bizottság a „közösségi lisszaboni programot”;

- az Európa 2020 stratégia a foglalkoztatást és az „intelligens, fenntartható és inkluzív” növekedést, az azokat előmozdító strukturális reformok megvalósítását, egyebek mellett az innováció, a kutatás-fejlesztés, az oktatás (azaz a „tudásháromszög”) feltételeinek lényeges javítását, az éghajlatváltozással és az energiával összefüggő célok megvalósítását, a képzettségi szint emelését, illetve a társadalmi befogadás előmozdítását, a szegénység csökkentését célozza.

Az Európa 2020 stratégia megvalósítása érdekében a *korábbiaknál szorosabb koordinációs mechanizmust* dolgoztak ki. Az új rendszerben a nemzeti reformprogramokat a tagállamok költségvetési politikájával, a stabilitási és konvergenciaprogramokkal is össze kell hangolni minden év első félévében az

európai szemeszter keretében. E konstrukció a korábbiaknál jóval szorosabb felülvizsgálati rendet, s valószínűleg nagyobb végrehajtási fegyelmet eredményezhet. (Az 1. táblázat a monetáris integráció és a „növekedési programok” fő sajátosságait hasonlítja össze.)

Gazdasági unió és gazdasági kormányzás

A 2008 őszen kirobbant *pénzügyi és gazdasági válság* meggyőzően bizonyította a tagállamok nagyfokú egymásra utaltságát. Az egész Európai Unióban, de különösképpen az egységes monetáris politikát folytató euróövezetben alapvető követelmény, hogy az egyes tagállamok felelős költségvetési politikát folytassanak, ne fenyegetse a rendszer stabilitását.

Mindezek következtében jelentős intézkedésekre került sor. 2010-ben a tagállamok támogatását célzó ideiglenes mechanizmust hoztak létre, amelyet 2013-tól az *állandó európai stabilitási mechanizmus* vált fel. A Nemzetközi Valutaalappal szoros együttműködésben kidolgozott támogatási intézkedések

	monetáris integráció	növekedési program
végző cél	egységes valuta, közös monetáris politika	intelligens, fenntartható, inkluzív növekedés, foglalkoztatás
közbenes cél	a makrogazdasági stabilitás megteremtése és megőrzése	oktatás, innováció, K+F-kiadások, képzettségi szint, foglalkoztatás, társadalmi befogadás
módszerek	stabilitási és növekedési paktum • prevenció ág • korrekció ág makrogazdasági felügyeleti rendszer „Euro Plusz Paktum” stabilitási mechanizmusok	Európai Szemeszter közös célok nemzeti reformprogramok beszámolás, benchmarking, közös monitorozás
eszközök	EU-jogszabályok, a tanács és a bizottságok döntései, Eurocsoport	EU-, illetve nagyrészt nemzeti (kölségvetési kiadások, adózás, szabályozás stb.)

1. táblázat

feltétele a szigorú költségvetési konszolidáció és reformintézkedések megvalósítása. Ugyanakkor jelentős átfogó reformok igénye és lehetősége teremtődött meg. A válság kitörése után elfogadott szabályozás – egyebek mellett – a nemzeti költségvetések szorosabb felügyeletét, könnyebben alkalmazható szankciókat, illetve a bajba jutott tagállamok megsegítését célzó új mechanizmusok kiépítését tartalmazza. A 2011-ben elfogadott, hat jogszabályból álló csomag megszigorította a Stabilitási és Növekedési Paktumot. Így például megkönynyítotték a tagállamokkal szemben alkalmazható szankciók alkalmazásának a lehetőségét. (Például „fordított többségi” szabály érvényesül: csak az szükséges, hogy a bizottság szankcióra vonatkozó javaslatát a tanács minősített többséggel ne ellenezze.)

2011 tavaszán elfogadták az Euró Plusz Paktumot (Euro Plus Pact) is. E versenyképességi megállapodás keretében a részt vevő tag-

államok kötelezettséget vállaltak kulcsfontosságú, nemzeti hatáskörbe tartozó területeken a gazdaságpolitikai koordináció magasabb szintre emelésére a versenyképesség növelése és a makrogazdasági stabilitás megőrzése érdekében. Eddig tabunak tekintett területeken (például: bérek, nyugdíjak, egészségügyi és szociális ellátórendszerek reformja, a társadalmi adóalap harmonizációja stb.) is együttműködnek az érintett tagállamok. Az elfogadott intézkedések, illetve az európai szemeszter keretében kialakuló koordináció *valódi uniós gazdasági kormányzás kiépülése irányába mutatnak.*

Lehetséges távlatok

Mindezek rendkívül jelentős változásokat jelentenek. A gazdasági kormányzás mechanizmusai, intézkedései jelentős részben az euróövezetre, annak tagállamaira irányulnak. Ugyanakkor *a konstrukció többsebességűs:* a

legsorosabb integráció (s egyben a legnagyobb mértékű hatáskör-átruházás) e jelzett magövezetben valósulhat meg. Az abban részt nem vevő tagországok alacsonyabb integrációs fokozatban kapcsolódnak, s esetükben egyidejűleg a kompetenciaátruházás is mérsékeltebb.

A további lehetséges fejlődést illetően az alábbiak igényelnek kiemelését:

Bankunió: ennek keretei között az egységes szabályozás és az egységes felügyelet kiépítésén túl egységes betétbiztosítási és szanálási mechanizmus is kiépülhet.

Fiskális unió, amelyben szupranacionális szinten egyeztetett és felügyelt fiskális politika működik, közös fiskális kapacitás (eurókinccstárjegy, adósságtörlesztési alap stb.) épül ki, elsősorban az euróövezet országai részvételével.

Teljes gazdasági unió: ennek rendszerében a monetáris integráción túl a teljes költségvetési és bankunió is megvalósul, továbbá a tagállamok gazdaságpolitikájának integrációjára kerül sor. (Megjegyzést igényel, hogy a „teljes gazdasági unió” – az eddigi integrációs szinthez képest történő lényegi továbbfejlesztés érzékeltetése érdekében – újabb önálló lépcsőfokként jelenik meg az eredetileg Ballasa által kidolgozott fogalmi hierarchiában.)

A fenti irányzatok egyes elemei már a megvalósítás útjára léptek. (Az erőteljesebb euróövezeti fiskális felügyeletről szóló „kettős csomag” kidolgozása, 2012 végén politikai döntés az egységes bankfelügyeleti rendszeréről stb.) Ugyanakkor még inkább átfogó, a közelmúltban még szinte elképzelhetetlennek tűnő reformok, az európai gazdasági kormányzás átütő erejű kibontakoztatását célzó megközelítések jelentek meg.

E törekvések legújabb példája az Európai Bizottság 2012. november 28-án közzétett dokumentuma (vitaindító, angolul: *blueprint*)

„a valódi, szoros gazdasági és monetáris unió” tervezetéről. Az elérendő célként megjelölt *teljes gazdasági unióban* fokozottabban összehangolnák a tagállamok valamennyi nagyobb gazdaságpolitikai (köztük költségvetési politikai) döntését, melyeket európai szinten hagynának jóvá és felügyelnének.

Rövid távon a már kidolgozott tervezetek gyors elfogadásán túl azok további kiegészítése (pl. a bankok egységes szanálási mechanizmusának kidolgozása), továbbá a többéves pénzügyi keretről szóló megegyezést követően a közös költségvetésben új „konvergencia és versenyképességi eszköz” megteremtése révén erősíthető az európai gazdasági kormányzás. (Ez az eszköz a gazdasági és monetáris unió zavartalan működéséhez szükséges tagállami strukturális reformok megvalósítását segíthetné.)

Középtávon a közös gazdaságpolitika (azon belül a költségvetési és a foglalkoztatáspolitikai) erősítésén túl a fiskális kapacitás növelése a feladat. Az euróövezeten belül saját forrásokon alapuló, célirányos strukturális kapacitás biztosítana megfelelő támogatást a nehéz helyzetben lévő tagországok jelentős strukturális reformjaihoz. Az adósságtörlesztés és a pénzpiacok stabilizálása érdekében szigorú feltételekhez kötött adósságtörlesztési alap (European Redemption Fund) létrehozása, eurókinccstárjegyek bevezetése lehet szükséges. A fiskális kapacitások kezelését és nyomon követését az Európai Bizottságon belül létrehozandó GMU Kincstár végezni.

Hosszabb távon (azaz öt éven túl) a teljes bankunió, illetve a teljes fiskális és gazdasági unió elérését (vagy legalábbis annak megközelítését) tűzték ki célul. Mindennek feltétele a politikai unió, „a szuverenitás megfelelő összegyűjtésével, központi költségvetéssel, saját fiskális kapacitással, s olyan eszközökkel, amelyekkel

– specifikus, jól meghatározott körülmények között – költségvetési és gazdasági döntések hozhatóak a tagok vonatkozásában.” (EC, 2012, 31.) Az önálló euróövezeti (közös) költségvetés megteremtése biztosíthatná a gazdasági és monetáris unió számára a gazdasági sokk sújtotta tagállamok támogatásához szükséges – stabilizációt célzó – fiskális kapacitást. A valóban teljes gazdasági unióban lehetőségessé válna közös, a piacok működését és a monetáris politika megvalósítását javító adósságpapírok (instrumentumok) kibocsátása.

Az euróövezet további gyors és mély integrációja megkerülhetetlen. Egyidejűleg továbbra is meg kell őrizni a huszonhét tagállam által megvalósított politikák egységét, különösképpen az egységes piacot. Ezért szükség esetén az euróövezetre vonatkozó intézkedések megnyithatóak más tagállamok számára is. (Annál is inkább, mert perspektivikusan – a két *opt out*-tal rendelkező tagállam, az Egyesült Királyság és Dánia kivételével – valamennyi tagállam az euróövezet része lesz.)

Mind ezek a szuverenitásátruházás eddigéknél magasabb fokát, egyúttal az adott ügyekben az európai szintű közös felelősség erősítését feltételezik. A szükséges politikai integráció alapelemei a megerősített demokratikus legitimitáció, a beszámoltathatóság, s az utólagos vizsgálódás lehetőségének intézményesítése.

A többszintű kormányzás rendszerében alapvető követelmény a beszámoltathatóság a döntést meghozó szinten. Ugyanakkor a demokratikus legitimitáció szintjének mindig arányban kell állnia a szuverenitásátruházás fokával. A további pénzügyi integráció azzal arányban álló további politikai integrációt

igényel. A többszintű kormányzás rendszerében bővíthet például az Európai Parlament és a nemzeti parlamentek közötti együttműködés (interparlamentáris kooperáció).

A teljes gazdasági unió kiépülése, további kompetenciák átadása az Európai Uniónak az alapító szerződések módosítását is igényli. Annak során az integrált iránymutatások rendszeres jogalkotási eljárás (együttöntés) révén történő elfogadása, illetve a közös költségvetés területén új, speciális jogalkotási eljárás intézményesítése lehet szükséges. Lényeges az egyes intézmények pozíciójának áttekinthetése (például az Európai Bíróság szerepének növelése), a demokratikus beszámoltathatóság megerősítése (például az Európai Központi Bank bankfelügyeleti tevékenysége esetében). Különösen bonyolult összefüggések szabályozását igényelné az államadósságok közös menedzsmenitjének megteremtése.

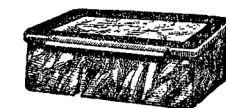
A teljes gazdasági unió, az európai gazdasági kormányzás kiépülése valódi esélyt kínál az európai gazdaság problémáinak megoldására, egyúttal a teljes európai integrációs folyamat dinamizálására. Mindennek előfeltétele a hatáskörök újraszabályozása, s ahol szükséges, az érintett tagállamok érdekein és önálló döntésén alapuló további szuverenitás-transzfer. Erről természetesen esetenként az egyes tagországok eltérően is vélekedhetnek. Ám a globalizáció körülményei között az európai magövezetből történő kimaradás szükségképpen a perifériára szorulás veszélyét hordozza.

Kulcsszavak: európai integráció, nemzeti szuverenitás, közösségi modell, gazdasági unió, gazdasági kormányzás

IRODALOM

- Baldwin, Richard – Wyplosz, Charles (2009): *The Economics of European Integration*. McGraw-Hill, London
- Csaba László (2008): Merre tovább Európa? *Magyar Szemle*. 17, 5–6, 35–61. • http://www.magvarszemle.hu/cikk/merre_tovabb_europa
- EC – European Commission (2012): *A Blueprint for a Deep and Genuine Economic and Monetary Union. Launching a European Debate*. COM777/2, Brussels • http://ec.europa.eu/commission_2010-2014/president/news/archives/2012/11/pdf/blueprint_en.pdf
- Halmi Péter (2005): A Lisszaboni folyamat intézményi feltételei – gazdaságpolitika és koordináció. *Társadalom és Gazdaság*. 27, 1–2, 79–94. DOI: 10.1556/TarsGazd.27.2005.1-2.8
- Hix, Simon (1998): The Study of the European Union II: The ‘New Governance’ Agenda and Its Rival. *Journal of European Public Policy*. 5, 1, 38–65. • http://www.palgrave.com/politics/pdfs/14039_41041_21_Ch13.pdf
- Horváth Zoltán (2011): *Kézikönyv az Európai Unióról*. HVG-Orac, Budapest
- Kende Tamás – Szűcs Tamás (szerk.) (2007): *Európai közjog és politika*. Complex, Budapest
- McCormick, John (2011): *European Union Politics*. Palgrave Macmillan
- Moravcsik, Andrew (1998): *The Choice for Europe. Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*.

- Cornell University Press, New York • <http://books.google.hu/books?id=iNuxaIMPlrUC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Nugent, Neil (2010): *The Government and Politics of the European Union*. Palgrave Macmillan
- Palánkai Tibor (2004): *Az európai integráció gazdaságtana*. Aula, Budapest
- Pelkmans, Jacques (2006): *European Integration. Methods and Economic Analysis*. Pearson, Harlow • <http://books.google.hu/books?id=Ls3AeWuFeesC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Sapir, André – Aghion, Ph. – Bertola, G. – Hellevig, M. – Pisani-Ferry, J. – Rosati, D. – Vinals, J. – Wallace, H. eds (2004): *An Agenda for a Growing Europe. A Sapir Report*. Oxford University Press
- Scharpf, Fritz (1999): *Governing Europe: Effective and Democratic?* Oxford University Press, Oxford
- Sweeney, Simon (2005): *Europe, the State and Globalisation*. Pearson Longman, Harlow • <http://books.google.hu/books?id=bzIEjYfBM4C&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Wallace, William (1999): The Sharing of Sovereignty. *Political Studies*. XLVII, 3, 503–521. DOI: 10.1111/1467-9248.00214
- Wallace, Helen (2000): The Institutional Setting, Five Variations on a Theme. In H. Wallace, Helen – Wallace, William (eds.): *Policy Making in the European Union*. 4th ed. Oxford University Press, Oxford–New York, 3–38.

A SZUVERENITÁSRÓL, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A 16–21. SZÁZAD MAGYAR TÖRTÉNELMÉRE

Ormos Mária

az MTA rendes tagja, professor emerita

A *szuverenitás* szó számos értelmezése közül itt csak az állami szuverenitás modern fogalmával foglalkozom, amely a 16. században keletkezett, és a következő évszázadban már nagy elméleti vitákat váltott ki. A létező, a térképeken megtalálható országokról, pontosabban államokról volt szó, és mintegy kifejezte az új államiság stabilitási igényét. Kizárólag európai jelenségnek volt mondható, és arra irányult, hogy elismerjék részben a létező államok határait, külpolitikai cselekvési szabadságát, részben azt a jogát, hogy határain belül saját belátása és törvényei szerint járjon el. Eredetileg a szuverén uralkodó, a császár vagy király volt a szuverenitás megtestesítője.

Mintegy magától értetődő volt, hogy az államhatárok között meghúzódó nem államokról, nemzetekről és nemzettöredékekről nem esik szó, és nem terjed ki a fogalom azokra az államokra, amelyeket az európai hatalmak éppen elkezdtek maguk alá gyűrni, és megfosztani korábbi önállóságuktól. Ez az indulási helyzet maga után vont, hogy a későbbiekben számos módosítást kellett végrehajtani mind a szuverenitás belső hordozója szempontjából (népfenség elve), mind a nemzetiségi jogok és az önállóságot követelő egységek vonatkozásában. Divatba jött a

félszuverenitás vagy a korlátozott szuverenitás elismerése is.

Mindazonáltal szükségesnek tűnik leszögezni a szuverenitással kapcsolatban egy alapkérdést, amelyről nem szokás beszélni. Az államok jó ideje nem tudják megválasztani, sem megváltoztatni törzshelyüket, ahol léteznek. Megpróbálhatják, sokszor meg is tették, hogy kibővítsék a területüket, de képtelenek áttelepedni valamilyen jobb, előnyösebb környezetbe. A telephely pedig jelentős mértékben meghatározta az idők folyamán, és meghatározza manapság is, hogy mennyire lehetnek önállóak, vagy mennyire kénytelenek engedni kényszerhelyzeteknek.

Voltak idők, amikor a törzsek és törzsszövetségek vándoroltak, minduntalan új hazát kerestek, többnyire találtak is, de ez a korszak Európában már jóval előbb lezárult, hogysem a szuverenitás kérdése egyáltalán felmerült volna. Már megtalálták a helyüket a germán törzsek, a bolgárok, a szlávok, a magyarok (akik más helykeresőket is beolvasztottak), míg a tatárokat és az arabokat kiszorították, és egyedül a Török Birodalom tartotta még hadállásait Európa egy részén, mint amolyan kéretlen, idegen jövevény. Időközben az európai viszonyok, ha nem is váltak teljesen megváltoztathatatlanokká, megkocsányosodtak.

Ha a geopolitika szélsőséges kinövéseit és követelményeit nem is lehet elismerni, mindenképpen tény, hogy egy állam mozgásterét erősen befolyásolja, hogy hol helyezkedik el. Miként erősen befolyásolja egy csecsemő életpályáját, hogy Nagy-Britanniában vagy – teszem azt – Kazahsztánban látta meg a napvilágot, egy állam számára sem közömbös, hogy Skandináviában, Európa közepén, vagy éppenséggel valamelyik csendes-óceáni szigeten található. Nemcsak a gazdasági feltételek különböznek, de a mindenkori mozgáslehetőség, a szuverenitás megvalósítása, illetve a fenyegetettség mértéke is.

Mindenképpen szerencsétlen területnek tekinthetjük azokat, amelyekeken megjelentek a nagy hódítók, illetve végigszárguldtak a vándorló hadak, utóbb azokat, amelyeket „felfedeztek”, és így vagy úgy gyarmattá, protektorátussá vagy befolyási övezetté lettek. Magyarországot ugyan nem kellett „felfedezni”, formailag gyarmattá sem vált, ám mégis a nem szerencsésnek mondható területek egyikén feküdt, és korábbi önállóságát éppen akkoriban veszítette el, amikor a szuverenitásról egyáltalán beszélni kezdett a tudós világ és a politika.

A magyarok országa olyan helyen jött létre, ahol megelőzően több nagyra hivatott egység létezett és szűnt meg, és e nagy egységek lakói csak emlékeket hagytak maguk után, önálló létüknek azonban vége lett. Így járt a Kelta Birodalom, ez történt a gepidákkal és a longobárdokkal, így szűnt meg az Avar Birodalom, úgyhogy nagy szerencse, a körülmények üdvös alakulása kellett hozzá, hogy a magyarok megmaradtak, és a 16. századig megőrizték önálló államukat. Mohács-tól kezdve azonban minden megváltozott.

Szeretünk a több mint ezer éves magyar államiságra hivatkozni, ez azonban önáltatás.

Magyarországot a 16. században három részre szakították szét, és a viszonylagos önállóságot megőrző Erdély is vazallus állam volt. Miután a 17. század végén a nemzetközi haderő kiszorította a törököket az ország középső részéből, a magyar területet – több tartományra osztva – bekebelezte a Habsburg Birodalom. A szuverenitás visszaszerzésére tett két nagy kísérlet elbukott. A Rákóczi vezette függetlenségi háborút az osztrákok leverték, 1849-ben viszont ugyanehhez a bécsi udvar már orosz segítséget is kapott.

A vereséget követő megtorlás, emigrálás, teljes jogfosztottság éveiben értelmetlen bármiféle szuverenitást emlegetni. A kérdés abban áll, hogy vajon az úgynevezett kiegyezés vagy kompromisszum jóvoltából vajon a magyar állam visszanyerte-e szuverenitását? Másként azonban úgy is lehet fogalmazni: vajon visszanyert-e ebből annyit, amennyire egyáltalán esélye volt? Mindenesetre sokkoló volt Kossuth Lajos heves elutasító reakciója, amely, jóllehet tartalmazott irreális elemeket, de mégis megfontolandó veszélyekre hívta fel a figyelmet. Finomabb szavakkal Deák Ferenc is kifejezte az alku tartóssága és tarthatósága felőli kételyeit. Ugyancsak figyelmeztető volt Teleki László öngyilkossága, akit az taszított végső kétségbeesésbe, hogy az országgyűlési többség saját keményebb fellépését és követelményeit elutasította.

A dualizmus időszakáról egészében véve azt lehet mondani, hogy a magyar állam belügyeiben csaknem szuverén volt, a külügyekben azonban, ideértve a hadviselés kérdését is, egyáltalán nem volt az. A magyar állam szabadon döntött a törvényhozás feltételeinek megszabásában (választójog), a közigazgatási kérdésekben, a területén élő nemzetiségek jogait illetően, maga szabta meg szociális, kulturális és iskolapolitikáját. E jogok erőssé-

gét igazolta, hogy a bécsi udvar hiába erőltette a férfiakra vonatkozó általános választójog elfogadtatását, törekvésével csődöt mondott.

Mindazonáltal a belső szuverenitás sem volt teljes. A pénz- és valutakérdés, a vámok ügye, az önálló jegybank léte vagy nem léte közelről befolyásolja egy állam mindenkor belső helyzetét, és mivel Magyarország nem rendelkezett önálló valutával, sem saját nemzeti bankkal, valamint vámhatára egybeesett a birodalom vámhatáraival, e kérdésekről rendszeresen újabb tárgyalásokat kellett folytatni, és újabb alkukat kellett kötni. E bizottsági tárgyalásoknak jelentős irodalmuk van.

A kül- és hadügyekben Magyarország a másodhegedús szerepét töltötte be. A miniszterelnöknek módja volt elmondani véleményét, ám eszközökkel nem rendelkezett, hogy azt érvényesítse, vagy akár, hogy annak nyomtatékot adjon. A külügyeket Bécsben tartották kézben, és bárki volt is a külügyminiszter, bárki töltött be követi, illetve konzuli posztot, mindenkor a birodalmi politikát érvényesítette. Magyarországnak nem volt külügyminisztériuma, sem külügyi hálózata. Önállóan nem köthetett nemzetközi szerződést, és nem léphetett be nemzetközi szervezetbe.

Nem ezzel azonos, de hasonló volt a hadsereg ügyeinek elrendezése is. Annyiban tért el, hogy az úgynevezett „közös”, vagyis birodalmi méretű hadsereg mellett Magyarország felállíthatta a „Honvédséget”, amely magyar vezénylet alatt szolgált. Hasonlított azonban a helyzet a külügyekhez annyiban, hogy ennek az egységnek nem volt önálló vezérkara, sem operációs irányító egysége, létszámában eltörpült mind béke, mind háború idején a közös hadsereggel szemben, és eredendően hazai feladatok ellátására képezték ki.

A kiegyezési szerződés tehát valóban tartalmazott súlyos veszélyeket a jövőre nézve.

Mindazonáltal az első mintegy három évtizedben a kompromisszumnak az előnyei domborodtak ki. Jelentős gazdasági fellendülés vette kezdetét, kiépült a modern infrastruktúra, terjeszkedett az iskolahálózat, lábra kapott az egészségügy. A következő években azonban észrevehetően kezdtek szaporodni a felhők. A bajokat nagyjából három csoportba lehetett osztani. Az egyik nagy problémát a falu túlnépesedése, a másodikat a nemzeti követelmények, a harmadikat pedig éppen a szuverenitás hiánylistája képezte.

A földhiány és a kivándorlás kérdése until ismert, úgyhogy azt nemigen szükséges tovább boncolgatni. Nem ismeretlen a nemzetiségi probléma sem, de arra mégis kitérek röviden, mert azt hiszem, hogy a kérdés elbírálása nem mindig realiztikus. Többen hitték és hiszik még ma is, hogy az autonómia felkínálásával, egyáltalán nagyobb empátiával a magyarok elkerülhették volna, hogy a területükön élő nemzetek és nemzet-töredékek (nemzetiségek) felmondjanak a magyar államnak. Attól tartok, hogy aki ezt feltételezi, nem ismeri eléggé azokat a követelményeket, amelyeket e nemzetiségek képviselői – elsősorban románok és szerbek – már a 19. század derekán megfogalmaztak. Nem volt véletlen, hogy Széchenyi már ebben az időben attól tartott, a magyarok máris lekésték arról, hogy a kérdést a nemzetiségek megelégedésére rendezzék, és országukat megmentsék a fennálló határok között.

Sajnos Széchenyinek lett igaza, ami természetesen nem változtat azon, hogy a magyar politikai elit néhány lapáttal még rátett a tűzre ahelyett, hogy megpróbálta volna csillapítani. A magyarosítás és az ahhoz kötődő iskolapolitika (Lex Apponyi) ebbe a körbe tartozott, és a maga idején nemcsak hatástalan volt, de egyenesen kontraproduktív.

A nyelvi egységet néhány többnyelvű ország ki tudta ugyan kényszeríteni a múltban, de ezt a politikát évszázadokkal korábban kezdte el, és karddal támogatta meg. A 19. század végén és a 20. elején ugyanez az elvárás merő naivítás volt.

A szuverenitási hiánylistával kapcsolatban utalok a már mondottakra, amelyek abban összegződnek, hogy amikor 1914-ben megfogalmazódott a hadüzenet lehetősége Szerbiával szemben, a magyar kormány nem volt abban a helyzetben, hogy döntsön a követeendő politikáról, minthogy nem ő irányította sem a kül-, sem a hadügyi politikát. Tudjuk, hogy Tisza István igyekezett csillapítani a bécsi háborús hangulatot, de tudjuk azt is, hogy végül beleegyezett az ultimátum elküldésébe azzal a feltétellel, hogy az nem tartalmaz elfogadhatatlan követeléseket, majd a durva ultimátumot követően hozzájárult a hadüzenethez. Számos alkalommal hallhatuk és olvashattuk, hogy ezt nem lett volna szabad megtennie. Azt azonban senki sem tudja megmondani, hogy mit kellett volna tennie. Fenyegetőzhetett volna azzal, hogy a magyar kormány nem mozgósít, de nem lehet megmondani, hogy ez milyen hatást váltott volna ki. Visszalépnek vajon a bécsi héják? És ha igen, ez vajon megszünteti a háború veszélyét, miközben a nagyhatalmak mindegyike évek óta háborúra készült? Amennyiben a háború kitör, vajon mi menthet meg Magyarországot a vélelmezhető román betöréstől, amitől Tisza különösen félt? A magyar kormány csak a Honvédség felett diszponált, és egy teljes hadügyi átrendezést, amely egyébként a kiegyezés felrúgásával volt egyenlő, lehetetlen néhány nap vagy egy-két hét alatt lebonyolítani.

Nos, azt hiszem, Magyarország 1914-ben kényszerhelyzetbe került, amelynek legfőbb

motívuma szuverenitásának hiányában rejlett, ám azt nem lehet megmondani, hogy mi történik akkor, ha e hiány nem áll fenn. Ez azonban nem vonatkoztatható a háborús évek háttérdiplomáciájára. 1915-től kezdve a kettős monarchia valamennyi nemzete és nemzetisége létrehozta a maga lobbi szervezetét, hogy a nagyhatalmak képviselői előtt feltárják siralmas helyzetüket, és előadják követeléseiket. A cseh, szlovák, horvát, szlovén, román, lengyel lobbisták hangsúlyozták, hogy az évszázados elnyomatás alól akarnak kiszabadulni, és ehhez hozzátették etnikai, történelmi érveiket, nem mulasztva el a gazdasági érdekek hangsúlyozását sem. Ausztria–Magyarország nemzeteinek és nemzetiségeinek képviselői utat találtak maguknak Párizsban, Londonban, sőt végül Washingtonban is. Még osztrákok is megjelentek a háború utolsó fél évében ezen a porondon, csak a magyarok nem vágtak neki ennek az útnak. Ezt a mulasztást már nem lehet az állami szuverenitás hiányával magyarázni, részben azért, mert a többiek még kevésbé voltak szuverének, részben azért, mert ez nem is szűken vehető állami feladat volt. Az egész magyar politikai mezőnyben nem akadt néhány ember, aki ezen a keskeny úton elindult volna.

A Népköztársaság és a Tanácsköztársaság esetében a szuverenitás kérdése aligha vethető fel nemzetközi szempontból. A béke delegáció megjelenéséig Magyarországról sokszor tanácskoztak ugyan a békeszerzők és mások, de csak róla tanácskoztak, vele nem. Ez az állam Ausztria–Magyarországnak már nem volt a része, önállóan viszont a békeszerződés aláírásáig nem konstituálódott mint állam. Nemzetközi jogi szempontból voltaképpen nem is létezett. Ezen mit sem változtatott a néhány levélváltás, amely Georges Clemenceau és Kun Béla között lezajlott.

Miután nagy nehezen létrejött az új politikai konstelláció és a magyar delegáció a szerződést aláírta, az állam látszólag elnyerte szuverenitását. A nemzetközi elismerésnek azonban jogi értelemben is híja volt, hogy a Népszövetségnek nemcsak alapító állama nem lehetett, de első felvételi próbálkozása sem sikerült. A békeszerződés számos korlátozó intézkedést tartalmazott, amelyek közül csak néhányat említek meg. Az állam minden vagyonát és jövedelmét zálog alá vették, ami annyit jelentett, hogy nem adhatott el semmit, és hitelhez sem juthatott. A leszerelés végrehajtását pedig 1927-ig nemzetközi ellenőrző bizottság figyelte árgus szemekkel. Miután megszavazták az úgynevezett népszövetségi kölcsönt, amelynek hála a zálogjogot ideiglenesen felfüggesztették, a magyar költségvetés mozgása egy népszövetségi megbízott ellenőrzése alá került, és az ekkor felállított Nemzeti Bank is kapott egy külföldi tanácsadót.

Az 1920-as évek második felében ezek a korlátozások megszűntek, és a megnövekedett szuverenitást a miniszterelnök felhasználta arra, hogy mind magánbeszélgetésekben, mind a nyilvánosság előtt szóba hozza a békeszerződés revíziójának szükségességét. Tudnivaló, hogy hosszú ideig maga a revízió szó is átok alatt állt. Ha azonban komolyan akarjuk mérlegelni e problémát, fel kell tennünk a következő kérdéseket: milyen nemzetközi környezetről van szó, milyen revízióról szól, aki ezzel lép fel, és feltételezhető-e a végrehajtás békés, megegyezésszerű módja. Nos, úgy tűnik, hogy ha bármikor, úgy 1926 és 1929 között lehetett ezt a problémát súlyos következmények nélkül felvetni. Francia–német közeledés kezdődött, a locarnói szerződések garantálták Németország nyugati határait, ám a keletieket nem, a győztes nagyhatal-

mak néhány kérdésben láthatóan engedélyesebbekké váltak, és a francia miniszterelnök meghirdette az Európai Unió létrehozását. A magyar revízió ügyében természetesen nem lehetett előállni az irredenta „mindent vissza” szöveggel, egy etnikai érvre azonban láthatóan voltak vevők Nyugat-Európában, és a „mindenkori lehetőséget” megcélzó Bethlen-féle formulának is volt politikai értelme.

Ebben az időben, vagyis az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején a vita felújult a szuverenitás kérdéséről, és ebbe magyar szereplők, így például Teleki Pál és Gratz Gusztáv is bekapcsolódtak. Az eszmecserére az európai egység kialakítására irányuló felhívások adtak alapot. Teleki úgy vélte, hogy ha egy ilyen szervezet létrejön, annak nem kell bocsánatot kérnie sem a kis, sem a nagy államoktól. Azért nem – írta 1931-ben, „mert minden ilyen tömörülés a dolgok természetes rendjén a részgyéniségnek, az államok szuverenitásának bizonyos fokú elvesztésével jár. Ez elkerülhetetlen. A természetes fejlődés feltartóztatatlanul amúgy is oda visz, és vitt már sokban az élet kapcsolatainak folytonos és ma mind rohamosabb gazdagodásában. Ha a szuverenitás korlátozása a nagyokra nézve éppúgy beáll, mint a kicsikre nézve, akkor a forma, az egyes állam szuverenitása jogilag nem sértetik meg. Ami pedig a belső tartalom megsértését, a szuverenitás belső lényegi korlátozását, részleges megszűnését illeti, ki állítja még ma magát abban, hogy a tényleges hatalmi viszonylatok nem tették volna meg ezt régen, úgy politikai, mint gazdasági téren.”

Mind az európai egység megteremtésének, mind a békerendszer korrigálásának halvány reménye mindazonáltal kihuny, mihelyt Hitler Adolf elfoglalta a kancellári széket. A magyar állam ettől kezdve olyan úton sodródott, amely szuverenitása teljes felszámolását

hoz vezetett. Az első lépések a külkereskedelmi export világában történtek, amennyiben 1934-től kezdve a német piac vált a hazai gabona és húsárú masszív felvásárlójává. Ezt az új irányt kísérték magyar gesztusok, széptevések, majd 1938 végén fordulatra került sor a német katonai törekvések hazai megítélésében azzal összefüggésben, hogy mit és mennyit kell elvállalni a revíziós cél német aláíratásához, támogatásához. A fordulat először Imrédy Béla miniszterelnök fejében ment végbe. A müncheni egyezmény megkötését követően úgy értelmezte a kialakult helyzetet, hogy 1938 augusztusában nagy hibát követett el mind ő, mind a külügyminiszter és a kormányzó, midőn elzárkóztak Hitler közös, Csehszlovákia elleni hadviselési javaslatától, holott erre az esetre Hitler az egész Felvidék visszacsatolását ígérte meg.

Magyarország ettől kezdve sorozatos sikereket aratott a revízió körében, ám e sikereket nem önmagának köszönhette, hanem a német nagyhatalom kegyéből élvezte. Ez a történet tehát a kiszolgáltatottság felé vezetett, és ennek felismerése váltotta ki Teleki Pál kétségbeesett lépését, öngyilkosságát. A magyar állam önmagát helyezte olyan pályára, amely szuverenitását fokról fokra csorbította, már jóval az előtt, hogysem a Wehrmacht megszállta az országot.

A veszélyérzet akkor támadt fel a politikai elit egy részében, amikor a háború menete nem csak valószínűsítette, de elkerülhetetlenné tette a németek és szövetségeseik vereségét. 1942 vége felé a németek kiszolgáltatottságát a miniszterelnök már korlátozni igyekezett, 1943-ban pedig intenzív béketárgyalásokba kezdett. Mindazonáltal ez volt Kállay Miklós kormányfő egyetlen tevékenysége, noha áprilisban a klessheimi találkozó alkalmából Hitler világos fenyegetést fogalmazott meg.

Roosevelt és Churchill 1943. augusztusi megállapodásáról Budapesten vélhetően nem tudtak. A két vezető már ekkor egyetértett abban, hogy az új, döntő hadműveletet Nyugat-Európában hajtják végre, és másutt – Olaszországban vagy a Balkánon – csak akkor vállalkoznak jelentős akcióra, ha erre marad erőforrásuk. A megállapodást Churchill valószínűleg megtartotta magának, mert különben nem lett volna lehetséges, hogy a brit kormány nevében szeptemberben ideiglenes fegyverszüneti feltételeket tartalmazó iratot adjanak át a magyar félnek. Az irat azonban a teheráni konferencia miatt, ahol a Roosevelt–Churchill-féle koncepciót Sztálin is elfogadta, érvénytelenné vált.

A teheráni konferencia döntését megismerték Budapesten, és – amennyire tudni lehet – ezt követően nem történt semmi a hadiállapot felszámolása vagy a németekkel szembeni védekezés megszervezése érdekében, holott világossá vált, hogy a nyugati kapcsolatkeresés és az angolszász megszállás reménye elvesztette létjogosultságát. Úgy tűnik, hogy a magyar vezetőkön apátia lett úrrá, ám ebben nem lehetünk teljesen biztosak, mivel Kállay Miklós fennmaradt irataihoz a mai napig nem lehet hozzáférni. Mindenesetre tény, hogy egy megkísérlendő ellenállás előkészítése nem kezdődött el arra az esetre, ha a német hadsereg benyomul az országba.

Mivel a katonai ellenállást lehetetlen pár óra vagy néhány nap alatt megszervezni, 1944. március 18–19-én aligha volt választási lehetőség. Horthy Miklós akkori döntését erkölcsi szempontból nem kívánom mérlegelni, hanem meglegszem azzal a feltevéssel, hogy nagyobb mozgási lehetőséget látott maga előtt, mint amekkorához *de facto* hozzájutott. Az állam szuverenitásából ekkorra már csak morzsák maradtak meg, és e morzsákkal élt

a kormányzó, amikor – az áldozatok számára nagy kéréssel – leállította a megmaradt budapesti zsidók deportálását, lecserélte a kormányt, tárgyalási delegációt küldött ki Moszkvába, elfogadta az oroszok ideiglenes fegyverszüneti feltételeit és megkísérelte a hadiállapot felszámolását. Mint tudjuk, az utóbbi kísérlet teljes dilettantizmusba fulladt. A kudarc vezetett a kormányzó nagy tévedéséhez, amikor minden ellentételezés nélkül aláírta a lemondását és a Szálasi utódlását elismerő iratokat.

A nyilasok rémuralmáról a szuverenitás tárgykörében nincs mit mondani. Lehetett Szálásnak bárminő nacionalista meggyőződése, különleges, a nációtól eltérő ideológiai mondandója, ez nem változtatott azon, hogy a németek tolták fel a magas polcra, és hogy minden vonatkozásban a német uralom, rémuralom bábjaként működött.

Miután egy másik, a szovjet hadsereg szállta meg az országot, mely akciót majd csak később kezdtek *felszabadításnak* nevezni, a feltápaszkodó hazai pártok és néhány új párt vezetői egy ideig bíztak abban, hogy beköszöntött a magyar állam újjászületése, önállósága. Akadtak természetesen szkeptikusok is, akik – mint Szekfű Gyula – új, török típusú, hosszan tartó függőségi viszonytal számoltak. Az első kategóriába tartozó politikusok keservesen csalódtak, de még a szkeptikusok sem tudták vizionálni azt a gyilkos „szalámpolitikát”, amely – többek között – minden önállóság megszüntetésére irányult. Nem volt különös, hogy a vereséget elszenvedett országban megtelepedett a szövetségesek ellenőrző bizottsága, és az sem, hogy elkezdődött a számonkérés, a háborús és emberellenes bűnöket elkövető politikusok és katonatisztek bíróság elé állítása és elítélése. A fegyverszünet előírásainak betartását minden náci, fasiszta és csatlós államban ellenőrizték, bár eltérő

szigorral, és ugyancsak végrehajtották a számonkérést is, amiben egyébként a magyarországi tényezők távolról sem jártak az élen.

A szovjet nyomás fokozatosan, lépésről lépésre érvényesült, és ez idézi elő a máig tartó vitákat arról, hogy egyáltalán hol, mely időpontban kell a döntő fordulatot kijelölni. A folyamat mindenesetre az alárendeltség felé tartott, ami automatikusan előidézte a szuverenitás formális elismerésével párhuzamosan annak tényleges csorbítását, majd megszüntetését. A magyar állam nevében alá lehetett írni a békeszerződést, Magyarország beléphetett nemzetközi szervezetekbe, köthetett szerződéseket, és ezek a lehetőségek a későbbiekben (már a Kádár-rendszerben) lényegesen bővültek. Ennek a nemzetközi jogi értelemben élvezett szuverenitásnak azonban volt egy súlyos hátulütője, amely egy történész szemében alaposan megkérdőjelezi a valóban szuverén lépések lehetőségét. Magyarország ugyanis olyan szervezetekbe léphetett be, és olyan szerződéseket köthetett, amelyeket Moszkvában vagy kifejezetten hasznosnak véltek szovjet szempontból, vagy legalább nem tartottak káros kihatásaitól. Eminens szovjet érdekek fűződött például ahhoz, hogy minél több csatlós állam tagja legyen az ENSZ-nek vagy az UNESCO-nak. Amikor viszont a magyar állam valamilyen nyugati gazdasági körrel vagy szervezettel lépett kapcsolatba, tervezett lépését vagy megakadályozták, vagy a magyar állam a titok sűrű leplével vette körül.

Egészében véve elmondható, hogy a Rákosi-korszakban Magyarország egy szűk kálikában találta magát, amelynek a kiépítéséhez a „vezér” maga is alaposan hozzájárult. Az első Nagy Imre-kormány lazított a szorításán, de pórusul járt. Mindazonáltal a korábbi helyzet restaurálásának a kísérlete is csődöt

mondott, és a szabadság kis köreinek elvesztése és a lakosság tömegeinek emiatt keletkező mély elégedetlensége elvezetett az 1956-os forradalomhoz, illetve szabadságharcához. Megfigyelhető jelenség a történelem számos pontján, hogy egy populáció hosszú ideig némán eltűri sanyargatását, de ha helyzetében javulást lát, majd a kedvezményt visszavonják tőle, akkor fellázad, és akár fegyveres harcba is kész belebocsátkozni.

A forradalmat és szabadságharcot ugyan a szovjet tankok leverték, de nemcsak Budapesten, hanem Moszkvában is rájöttek, hogy a gyepelön lazítani kell, ha a hasonló eseményeket el akarják kerülni. Magyarország nem lett szuverén állam, ám a mozgástere némileg kibővült. Megjegyzem, hogy Kádár János 1956. november 2-án nagyjából ugyanolyan helyzetbe került, mint volt 1944. március 18-án Horthy Miklós. Mivel a magyar állam nem élvezett szuverenitást, jól egyikük sem dönthetett, hanem csak a rossz és a kevésbé rossz között volt választásuk. Mindenesetre a megtorlást követően, amelyet nem kis részben a szovjet vezetés mellett a román, a kínai és a kelet-német pártok szorgalmaztak, és a jugoszlávok is elősegítettek, Kádár János hozzáláthatott a „vidám barakk” kiépítéséhez. A barakk maradt, de az ablakokba muskátli került, és mindenki tehetett valamit az asztalra. Csakhogy ezt az irányt nem sikerült kibontakoztatni. Az 1960-as években kidolgozott gazdasági reformok felemás életbe léptetése nem idézte elő a gazdaság felpörgését, és az állam mind jobban eladósodott, hogy továbbra is biztosítani tudja a muskátlit, a gulyást és a halászlét.

Kádár jóval nagyobb mozgásszabadságot élvezett, mint Rákosi Mátyás, de ő sem volt egyéb, mint helytartó. Szerepét boldogan, szinte élvezettel játszotta el Hruscsov főtitkár-

sága idején, ezt követően elviselte, ám Gorbacsov politikáját nem tudta és nem is akarta követni. Rájött, vagy legalább megérezte, hogy ez a politika a „létező szocializmus” bukásához vezet. Testi-szellemi összeomlásához e felismerés vélhetően nagyban hozzájárult, nemcsak azért, mert egész életművét látta porrá omlani, de azért is, mert megfosztotta azoktól a politikai érvektől, amelyekkel annak idején körülvette Nagy Imre kivégeztetését. Az érvek nélkül a gyilkosság maradt, ami volt: gyilkosság.

Az 1980-as évek végén a magyar politikai elit előtt olyan perspektíva bontakozott ki, amilyen nem nyílt évszázadok óta. A Szovjetunió bomlási folyamata az egyik és a német újraegyesülés előtörténete a másik oldalon kvázi szabadpályára helyezte mindazokat a nemzeti törekvéseket, amelyek évtizedeken vagy akár évszázadokon át a felszín alatt meghúzódtak. Vonatkozott ez a balti népekre, az ukránokra, a beloruszokra, a kaukázusi és közép-ázsiai szovjet köztársaságokra és a formailag önálló csatlós államokra, a népi demokráciákra egyaránt. Ha feltesszük a kérdést, hogy e folyamatban kinek mekkora volt a szerepe, úgy a főszereplők – a szovjet főtitkár, a nyugatnémet kancellár és az amerikai elnök után – ott találjuk a szovjet köztársaságok vezető csoportjait, és a népi demokráciák táborából az első helyen a lengyeleket, a másodikokon a magyarokat.

Kivételes pillanatként lehet számon tartani, hogy a hazai ellenzék, valamint az állampárt reformra nyitott csoportjai képesek voltak megegyezni egy olyan minimumban, amely lehetővé tette a békés átmenetet. Magyarország úgy váltott rendszert, hogy lakosságának tömegei szinte észre sem vették. Nem kísérték véres események, lázongások, még csak számmottevő demonstrációk sem. A kor hangadó

politikai szereplői dicséretes módon lerakták a demokratikus parlamentarizmus alkotmányos alapjait. Nem rakták le viszont azokat az alapokat, amelyek biztosíthatták volna a gazdasági felemelkedést.

Magyarország hatalmas vagyonszeresét könnyelhetett el, ugrásszerűen megnőtt a munkanélküliség, a korábban károkat elszenvedett embereket az állam nem tudta miből igazán kárpótolni, és sokan még erkölcsi kárpótláshoz sem jutottak hozzá. Az ország már Kádár idején eladósodott, és az adósságszpirál tovább tekeredett. Átmeneti kiegyenlítés ellenére mindmáig ettől szenvedünk. (Ettől is.)

Ezen a ponton be kell iktatni a szuverenitás problémakörébe egy eddig nem érintett szempontot. Ha elfogadjuk, és aligha tehetünk mást, hogy a mai világban nem létezik egyetlen olyan egység sem, amely gazdasági értelemben teljes függetlenséget élvezne a világ többi egységeivel szemben, akkor is különbséget kell látnunk az egységek között abból a szempontból, hogy az egymásra elháríthatatlanul hatást gyakorló államok körében egyesek egészen jól boldogulnak, mások viszont a globális világnak leginkább a kárát szenvedik el. A szuverenitás ügye összefonódott a gazdasági teljesítőképességgel. A teljesítmény természetesen számos tényezőtől függ. Ha egy állam területén értékes nyersanyagkincsek találhatók, még rossz gazdaságpolitika esetében is jól érvényesülhet. Egy ország boldogulását számos más elem is elősegítheti, és számos, tőle független tényező gátolhatja.

Magyarországnak kétségtelenül nincs tengere, nem rendelkezik olajkúttal, sem aranybányákkal, és nem kínálhat síparadicsomot az arra vágyóknak. Talán ez lenne az oka, hogy szuverenitásunkért manapság is küzde-

nünk kell, holott szuverén államunk van? Ám ezeknek az előnyöknek egyikét vagy másikat, egyes esetekben mindegyikét számos jól boldoguló ország szintén nélkülözi. Akkor mi-
ben kell keresnünk a bajok okát?

A hétköznapi kommunikáció szerint minden baj okozója az adósság. Keserű viták övezik a kérdést, hogy vajon ki, melyik kormány a felelős ezért. Ezt a vitát le lehet folytatni, de meggyőződésem szerint ennél jóval mélyebbre kellene ásni, és a dolgok további rétegeiben található okokat lenne helyes keresni. Az adósságszpirál ugyanis nem húsz vagy huszonkét éve indult el az útján, hanem tekerőzni kezdett már valamikor a dualizmus idején. Mire elértünk az első világháborúig, az agrárszféra már ki sem látszott az adósságból, és meglehetősen sok teher nyomta a modern gazdasági szektorokat is. A háborús kiadások erre rátettek több lapáttal, úgyhogy a kettős monarchiától óriási adósságokat örököltünk. Ehhez azután hozzájöttek Bethlen kormányzása idején azok a kölcsönök, amelyeket az állam, a vármegyék, a városok, az üzemek, a birtokosok, az egyházak vettek fel, úgyhogy amikor 1931-ben a Népszövetség Gazdasági és Pénzügyi Bizottságának tagjai Budapesten jártak, elképedve konstataáltak a hatalmas adóssághalmazt. Jó tanácsokkal nem fukarkodtak: az állam csökkentse a kiadásait, és adóemeléssel növelje a bevételeit. Mit tehetett a magyar állam? Elbocsátott, megszorított és adót emelt. Nem folytatom a felsorolást, csak arra emlékeztetek, hogy ha valamely kormány átmenetileg javított is a helyzeten, magát a tendenciát nem tudta leállítani.

Az igazi kérdés ezért abban áll, hogy vajon miért nem képes a magyar gazdaság olyan pályára állni, amely kiségit e baljós útvonalból. Ha ezt a pályát megtalálnánk, többé nem

kellene aggódnunk azok miatt a ma is birtokolható szuverenitáselemek miatt, amelyeknek sokan a vesztétől rettegnek. Manapság ugyanis egy állam szuverenitásának fokmérője nagyban különbözik aszerint, hogy milyen gazdasági teljesítményre képes, illetve, hogy e teljesítményhez viszonyítva milyen életnívót alakít ki. Néhány európai állam lakossága magas teljesítményt produkál, ehhez képest szerényen él, és jutalmul nem kell sem adósságszpiráltól félnie, sem meglévő szuverenitását féltetnie.

Az állami szuverenitást manapság nem a nemzetközi szervezetekkel szemben államilag vállalt elkötelezettség fenyegeti, mivel ez mindenkire vonatkozik, és miként Teleki utalt rá, ezért a szuverenitás ügye „nagyok” és „kicsik” között jogilag kiegyenlítődik. Az igazi veszélyt a gyenge teljesítmény tartogatja. Az utóbbinak számos oka lehet. Ilyen egy, a múltban kialakult (kialakított) hibás pálya, amelyet nehéz befolyásolni. Korlátozó tényező lehet az invenció hiányos volta a tudományokban és a politikában. Gátat állíthat a humán tőke elhanyagolása vagy egyenesen negligálása. Az utóbbi elsősorban az oktatási és a tudományos tevékenység leértékelésében szokott megjelenni. Mindehhez hozzájárulhatnak még régen megrögzött mentalitásbeli problémák.

Valamikor egy állam külső szuverenitásának fokát elsősorban területe, lakosság száma és az általa kiállítható hadsereg nagysága határozta meg, manapság azonban ez nagymértékben függ a gazdasági teljesítménytől. Ha egy állam gazdasági szempontból leértékelődik, szükségképpen beszűkül a külpolitikai mozgástere, vagyis veszít a külső szuverenitásából. E megállapítás egyik látványos bizonyítéka a Szovjetunió sorsa, ellenpélda viszont néhány kis ország. Finnország nem nagy területű, lakosság szám szempontjából éppen séggel a kisállamok csoportjába sorolható; nem szerelte fel magát modern fegyverzetel, hadserege minimális, belső és külső szuverenitása mégis nagyobb, mint egy, őt e szempontok szerint felülmúló államé, amely gazdasági szempontból alulteljesít. Az utóbbi hangsúlyozhatja szuverenitását, ám gyakorlatilag kiszolgáltatottá válik.

Mindent összevéve, a szuverenitás kérdése az eredeti kérdésállításhoz képest bonyolultabbá vált azáltal, hogy szempontjai szaporodtak, és a külső, valamint a belső szuverenitás ügye, ha nem is vált azonossá, de mindenképpen összeölekezett.

Kulcsszavak: *fogalmi változások, mozgástér 1945-ig, jogi függetlenség, reális függés (1945–1990), politikai szuverenitás és gazdasági teljesítmény*

ALKOTMÁNYOS FÜGGETLENSÉG ÉS GAZDASÁGI SZABADSÁG A SZUVERENITÁS KÉRDÉSE KÖLCSEY ÉS A MAGYARORSZÁGI REFORMELLENZÉK POLITIKAI DISKURZUSÁBAN, 1832–1833

Völgyesi Orsolya

PhD, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
volgyesi.orsolya@btk.mta.hu

Az 1832. december 16-ra összehívott országgyűlés elsődleges feladata az ország régi kívánóságának, az ún. rendszeres bizottsági munkálatok (más néven *operátumok*) megtárgyalása volt. A 9 területet felölelő bizottsági munkálatok mindenekelőtt az ország gazdasági és jogi viszonyainak korszerűsítését, a közjogi berendezkedés egyes elemeinek áttekintését és átalakítását, a Mária Terézia-féle úrbéri rendelet újraszabályozását és törvénybeiktatását, valamint az oktatás, az egyházi és alapítványi ügyek felülvizsgálatát tűzték ki célul.

Az 1791:67. törvénycikk által kirendelt országos deputáció javaslatai ekkor, azaz az 1830-as évek elején már csaknem negyven éve készen álltak, s a 19. század első felében a rendek minden országgyűlésen kérték is az uralkodót, hogy az ezeket az ország szempontjából lényeges kérdéseket érintő munkálatokat a diéta mielőbb tűzze napirendjére. Végül is az 1791-es javaslatokat az 1827:8. törvénycikk által kirendelt újabb országos küldöttség felülvizsgálta és átdolgozta, a megfogalmazott véleményeket és törvényjavaslatokat a vármegyék kérésére az uralkodó hozzájárulásával kinyomtatották, s a törvényhatóságok ezek

alapján alakították ki az 1832-es országgyűlés előtt az egyes területekkel kapcsolatos álláspontjukat. Szatmár vármegyében az operátumok véleményezésében kulcsszerepe volt Kölcsey Ferenc főjegyzőnek, aki egyébként az 1832-es diétán Szatmár követeként vett részt.

A rendek már az 1825–27-es országgyűlésen világossá tették, hogy elsőként a kereskedelmi, másodikként az úrbéri, majd az adóbiztosági munkálatot akarják napirendre tűzni, mert – álláspontjuk szerint – csak ezek együttesen eredményezhetik az adózók terheinek csökkentését. Az operátumok megyei véleményezése során a helyi deputációk így kiemelt figyelmet fordítottak a „nemzeti szorgalom” szempontjából meghatározó jelentőséggel bíró kereskedési munkálatra, amely nemcsak az ország gazdasági problémáival foglalkozott, de közjogi természetű kijelentések megfogalmazására is alkalmas volt, és ez az operátum adott leginkább lehetőséget arra, hogy a rendi keretek között politizáló közvélemény Magyarországnak a birodalmon belül elfoglalt helyét és szerepét is definiálja.

A vármegyék többsége abból az alaptételből indult ki, hogy a Magyar Királyság a ré-

gebbi törvények, de különösen a Pragmatica Sanctio és az 1791:10. törvénycikk értelmében a birodalom többi részétől külön álló, és minden tekintetben független ország, amelyet saját törvényei szerint kell kormányozni, „következésképp egyedül magában is egy egészet formálván, sorsa megállapítására külső tekinteteket el nem fogadhat” – jelentette ki Pest vármegye küldöttsége. (Pest vármegye, 1832, 5.) A Deák Ferenc által megszövegezett Zala megyei vélemény talán még világosabban fogalmazott: „[...] Magyarország a hozzá kapcsolt részekkel együtt egy sok századokat általélt szabad constitutionnak pajzsa alatt a többi örökös tartományoktól egészen különböző kormányzási formát bír, s azoktól egyáltalában független lévén, a kölcsönös védelmezési kötelezettségen kívül semmi más öszvecsatolódási egyformaságot nem ismér; és így Ausztriát a többi örökös tartományokkal együtt, kivált kereskedési tekintetben idegennek lehet nézni.” (Deák, 2000, 15.) Ennek az érvelésnek az alapját még az 1807. évi országgyűlésnek a kereskedelem ügyében írt nevezetes december 2-i felirata alapozhatta meg, amely azt igyekezett közjogi szempontból is bebizonyítani, hogy a Magyar Királyságnak mint a Birodalom másik felétől független országnak, igenis joga van a kereskedelem tekintetében arra törekedni, hogy érdekeit semmilyen más, idegen érdeknek ne rendeljék alá. Ugyanakkor arra is felhívták a figyelmet: „Az Harminczadbeli Vámok Principiumi meg határozása sem vonattathatik el a Törvény tévő Hatalomtúl, mivel az 1791-dik Esztendőbéli 67-dik Törvény Czikkely szerint is Ország’-Gyűlési végzés alá vettetett Tárgy.” (Acta Comitiorum, 1807, 465.) Ezt az érvelést akkor legalább részben József nádor méltánylandónak tartotta, s talán nem véletlen, hogy évtizedek múlva éppen a nádor

megyében a következő vélemény fogalmazódott meg: „a kereskedelemre nézve is Sorsának Ő Felsége örökös Tartományai Kereskedése Sorsától való felfüggesztését, vagy még inkább annak alája való vettetését tellyességgel elfogadni nem lehet.” (Pest vármegye, 1832, 5.)

A vármegyék egy része az 1830-as évek elején a monarchia két fele között kialakult helyzetet – legalábbis a kereskedelmi viszonyok tekintetében – a *colonialis systema* kifejezéssel jellemezte. Az ekkora már állandósulni látszó, csaknem közhelyszerű szerkezet arra a Mária Terézia, s még inkább II. József uralkodása óta létező, több évtizedes gyakorlatra utalt, amely szerint a hazai termékek külföldre történő kivitelét és a külföldi áruk egy részének behozatalát a birodalmi kormányzat vagy tilalmazta, vagy a magas vámokkal ezek forgalmát gyakorlatilag lehetetlenné tette. A hazai termények exportját Magyarország és az örökös tartományok határára kivetett magas vámok, továbbá a magyar árukat sújtó egyéb fogyasztási adók még inkább nehezítették. E sérelmes helyzet megszüntetése érdekében Zala vármegye a következőképpen érvelt: „mert Magyarország Ausztriának coloniája nem lévén, a kereskedésnek az ilyes coloniale systemát, mely mellett csak egyedül Ausztriátul kellene néki azt szerezni drágábban, amit idegenektől olcsóbban vehet, soha el nem ismérheti.” (Deák, 2000, 14.)

Terminológiai szempontból érdekes adalék: az 1807-es országgyűlésen még vita alakult ki arról, hogy a Magyar Királyság vonatkozásában az uralkodónak írt feliratban célszerű-e a „colonia” kifejezést használni (*immo ipsum Regnum ad Statum quasi Colonicalem deprimunt*). Az ellenzők azon a véleményen voltak, ez megütközést keltene külföldön, hiszen Magyarországnál nincs szabadabb ország Európában, ráadásul ezt a kifejezést eddig

törvényekben és feliratokban nem alkalmazták. A támogatók szerint azonban a kijelentésnek van alapja, hiszen az országot nem saját törvényei szerint kormányozzák, a magyar jószágok idegen kézen vannak, az itthon kitermelt aranyat, ezüstöt pedig kiviszik a Magyar Királyság területéről, továbbá a szófordulat már az 1805-ös hasonló tárgyú feliratban is szerepelt (Jegyzőkönyv, 1807, 684–688.).

Az ország gyarmati helyzetére való hivatkozás több forrásra is visszanyúlik. Egyik az 1791-es deputáció tevékenységében meghatározó szerepet játszó Skerlecz Miklós zágrábi főispán munkája, amely a kereskedési munkálat törvényjavasataihoz fűzött részletes indoklást is tartalmazta, s amelyet néhány évvel az operátumok megyei felülvizsgálata előtt, 1826-ban nyomtattak ki, és tettek a szélesebb közvélemény számára is elérhetővé. A rendkívül alapos közgazdasági ismeretekkel rendelkező Skerlecz az Európán kívüli területeken zajló gyarmatosítással állította párhuzamba mindazt, ami a külkereskedelem feltételeinek kialakítása, s különösen a vámtételek megszüntetése során az egyébként közjogi szempontból független Magyar Királysággal történt.

Milyen megoldást javasoltak a vármegyék a helyzet rendezésére? Mindenekelőtt megakarták szüntetni azt a törvénytelennek tartott gyakorlatot, hogy a birodalmi kormányzat az országgyűlés és a hazai kormányzók megkerülésével rendszertelenül és kiszámíthatatlanul módosítja a vámok mértékét, átláthatatlan viszonyokat teremtve a nemzeti szorgalom és nemzeti gazdálkodás szempontjából meghatározó jelentőségű kereskedelem terén.

A törvényhatóságok többsége éppen ezért az ezzel kapcsolatos igazgatási feladatokat – csakúgy, mint a Skerlecz-féle javaslat – a Helytartótanácsra akarta bízni, kisebb részük ezt a jogkört az Udvari Kamarától ténylege-

sen is függetlenné váló Magyar Kamarára ruházta volna. Ugyanakkor erőteljesen megjelent az a törekvés, amely az országgyűlés hatáskörébe utalta volna a külkereskedelem feltételrendszerének, mindenképp a harmincadvámok alapelveinek kidolgozását. Számos megye fontosnak tartotta, hogy a Helytartótanács a vámtételek meghatározásakor kérje ki a törvényhatóságok véleményét, sőt volt javaslat, amely azt szorgalmazta, hogy a más államokkal kötendő kereskedelmi megállapodásokat is előzetesen véleményezhessék a törvényhatóságok a Helytartótanács útján. Mindez maga után vonta volna a Helytartótanács teljes függetlenségének megeremtését, s végső soron az igazgatás valamennyi ágának az említett kormányzókban történő egyesítését, így felvetődött a Magyar Kamara és a Helytartótanács összekapcsolásának gondolata is. Több megye szorgalmazta – igaz, részben már a közjogi operátumban kifejtve – a Helytartótanács tanácsosainak felelősségre vonhatóságát és az országgyűlés előtti beszámoló kötelezettségét is.

Mindezek a lépések kétségtelenül az ekkor minden korlátozás nélkül gyakorolt felségjogok csorbítását jelentették volna, ám növelték volna a mindenkori országgyűlés hatáskörét. A megyék egy része a változtatások szükségességét ezért úgy igyekezett megindokolni, hogy javaslataik nem újítást vezetnének be, csak egy régebbi törvényes állapotot állítanának vissza, vagy hoznának ismét gyakorlatba, ahogy ezt a harmincadvámok kapcsán az általuk idézett 1655:100. és 1715:91. törvénycikkből is egyértelműen bizonyítva látták. Pest megye küldöttsége egyenesen úgy fogalmazott, hogy a harmincadvámok megállapítása mindig is „országos tárgy volt”. Torontál megye viszont éppen az „idők szellemére” és a közvéleményre hivatkozva javasolta, hogy a kormányzat

mondjon le eddig gyakorlott jogainak egy részéről. A változás eléréséhez a törvényhatóságok tehát különböző politikai beszédmódokat használtak: a régi törvényekre hivatkozó érvek mellett már jelen volt a korszellemet és a közvéleményt segítségül hívó érvelési technika is. Szatmár ezzel szemben kijelentette: „A’ harmincad tagadhatatlanul a’ koronai jusok közé tartozik”, s a megye nem ment bele semmilyen alkotmányos kérdést érintő közjogi természetű eszmefuttatásba, csak a vámok meghatározásának és beszedésének módját kívánták újrászabályozni. Szatmár, eltérően a vármegyék többségétől, egyébként nem is a kereskedési, hanem a jogügyi munkálat elsőként való tárgyalását szorgalmazta.

A megyei javaslatokban rendre előkerült a *kereskedési szabadság* kifejezés, amelyet azonban a törvényhatóságok eltérő módon értelmeztek. Pest vármegye elég általános megfogalmazással a szabad kereskedelemnek a lehetséges határig történő bevezetését szorgalmazta abban a reményben, hogy más országok áruinak bebocsátása hasonló kedvezményekkel járna a magyar termékek esetében is. Bács megye a teljes szabadkereskedelem mellett foglalt állást, és fontosnak tartotta volna, hogy valamennyi állam tegye a kormányzás alapelvevé ezt a gyakorlatot. A megyék egy része azonban különbséget tett a birodalom két fele, valamint az azon kívül álló államokkal való kereskedés feltételrendszere között. Voltak olyan törvényhatóságok – pl. Sopron, Zemplén vagy Bihar –, amelyek a Magyar Királyság és az örökös tartományok között el akarták törölni a vámokat, Baranya, Csanád, Komárom, Nógrád, Temes, Torontál, Zala azonban fenn akarta tartani azokat, és a viszonzosság (reciprocitás) elve alapján történő szabályozást szorgalmazta. Bihar a birodalom kívüli államok esetében megtartotta

volna a vámokat, Temes azt képviselte, hogy a hazai termékek esetében szabad legyen a kivétel, a behozatal azonban a „honi jóllét’ érdekeihez alkalmaztassék”, a birodalom két fele között pedig a teljes viszonzosság megeremtését sürgették. Sopron úgy látta volna célszerűnek, ha Magyarország és az örökös tartományok között a vámok a jövőben teljesen megszűnnének, a külföld viszonylatában pedig azt javasolták, bizonyos termékeket a birodalom mindkét fele teljesen szabadon hozhatna be, illetve vihetne ki (Magyarország tehát minden korlát nélkül exportálhatna gabonát, bort, gyapjút, marhát, és korlátlanul importálhatna textilárut), ám bizonyos esetekben fenntartották volna a mérsékelt vámokat is. Győr megye választmánya szerint a magyar árukra a harmincadvám kivételével kivett egyéb vámokat itthon is be kellene vezetni, és ki kellene vetni az örökös tartományokból behozott termékekre, s az ebből befolyó összeg a felállítandó országos közpénztárt (*fundus publicus*) gyarapíthatná. A hangsúly tehát a megyei javaslatok döntő többségében a kölcsönösségen, a mérsékelt és állandó vámokon volt. Ami a terminológiai kérdéseket illeti: amíg a birodalom két fele közötti ideális viszonyt az 1790-es években keletkezett Skerlecz-féle javaslat elsősorban az *aequilibrium* (egyenlőség) kifejezéssel írta le, addig az 1830-as évek elején a hangsúly a *reciprocitas* (viszonzosság) fogalomra tevődött át.

Rögtön az országgyűlés elején komoly vita alakult ki arról, hogy melyik munkálatot tűzze az alsótábla először napirendre. Az uralkodói előterjesztések első helye az úrbéri, másodikra a jogügyi operátomot helyezték, a rendek azonban ragaszkodva az 1826. január 20-i feliratban megfogalmazott sorrendhez, első helyen a kereskedési, második helyen az úrbéri, harmadik helyen az adóbiztosági

munkálatot tárgyaltak volna. A kormányzatnak a sorrend kérdésében két cél lebegett a szeme előtt: érdemben mérsékelni szeretne volna az adózók terheit, és mindenképpen el akarta kerülni, de legalábbis el kívánta odázní a felségjogokat és közjogi kérdéseket érintő témák napirendre tűzését, így a kereskedési és közjogi munkálatot csupán az ötödik, hatodik helyen szerepeltették volna a diéta tárgysorozatában. Ugyanakkor azt is meg akarták akadályozni, hogy a rendek az operátumok megtárgyalása előtt vagy mellett más kérdést is elővegyenek, például a több évtizede orvosolatlan előleges sérelmeket, amelyek az ország nemzeti függetlenségét és területi integritását is érintő követeléseket tartalmaztak. Az előlegesek listáján szerepelt többek között a magyar nyelv ügye és a Magyar Kamara önállósága, a só árának az országgyűlés megkerülésével történő önkényes megváltoztatása, vagy Erdély és a Részek Magyarországgal való uniója, a katonai véghelyeknek a polgári közigazgatásba történő visszacsatolása. Az országgyűlés elején kerületi jegyzővé választott Kölcsey dolgozta ki a magyar nyelv ügyében készült nagy jelentőségű üzenetjavaslatot, és Wesselényivel szoros együttműködve az Erdély és a Részek unióját szorgalmazó pontot az előlegesek közül, ez utóbbi hozta meg számára az igazi ismertséget és elismerést az országos politikában is.

Ami az operátumok sorrendjét illeti: az országgyűlési vitában csak néhány új elemmel bővült az eddig elmondottakhoz képest a kereskedési munkálat melletti argumentáció: Trencsén követé, Borsiczky István úgy vélte, a kormányzatnak is elemei érdeke a helyzet rendezése, s állítását a következő történelmi párhuzammal igyekezett alátámasztani: „Tudva van, hogy a Nép zendülésektől senki inkább nem irtózik, mind az Austriai Minis-

terium, már pedig miegyébb gerjesztette mind a két America felkelését, mind a Coloniális állapottal össze kapcsolt nyomások?” Ugyancsak történelmi példával érvelt még korábban Borsod első követe, aki azt elevenítette fel, hogy a 19. század eleji kontinentális zárlat katasztrofális hatást gyakorolt a Habsburg Birodalomra, s utalt az uralkodó 1813-as manifesztumára, amely szerint a Monarchia a kereskedés megszűnése miatt akkor a nemzethalál szélén lebegett.

A rendek tehát arra igyekeztek rámutatni, hogy nemcsak a Magyar Királyság jóléte, de az egész Monarchia belső nyugalma és stabilitása is múlhat a kereskedelmi viszonyok megfelelő elrendezésén, valamint a nemzet és az uralkodó közötti bizalom helyreállításán. Már a 19. század elejétől jelen volt tehát az az érvrendszer is, amely nem a közjogi megközelítés alapján, hanem a kölcsönös érdekekből és a kölcsönös haszonból kiindulva próbálta a kereskedelmi viszonyok átalakítását elérni. Ennek az érvelésnek fontos eleme volt a „gazdag Pannónia” (*fertilitas Pannoniae*) több évszázados toposza is, Hont vármegye például a kereskedési operátum elsősege melletti felszólalásában kijelentette, a kedvező változások következményeként: „ezen a Természetnek minden adományaival felruházott Haza valóságos Eldorádivá fog által változtatni.” (Jegyzőkönyv, 1832/3, 95., 69., 107.)

Am a kereskedési munkálat mellett érvelő hagyományos ellenzéki szemléletmód mellett megjelent egy másik típusú ellenzéki magatartás is, amely úgy látta, a korkivánalmaknak és a közvélemény elvárásának az felelne meg inkább, ha az országgyűlés először az adózók helyzetét rendezné, s csak utána foglalkozna a kereskedelem állapotával. Ehhez az ellenzéki csoportosuláshoz csatlakozott Kölcsey is, aki *Országgyűlési Naplójában* több ízben is

megpróbálta az ekkor formálódó érdekegyesítő politika lényegét összefoglalni: „Ugy intézni az urbariumi tárgyat, hogy az adózó nép nagy tömege egyszer már a polgári alkotmányba lépjen, s ez által az alkotvány hétszáz ezer puhaság és szegénység által elaljasodott lélek helyett tíz milliom felemelkedőt nyerjen: olly gondolat, mi csak egy a hazát forrón szerető emberben támadhatott.” vagy: „Mert hogy a kormány urbarium által urbariumot akar, Wesselényi pedig és a többiek urbarium által nemzetet akarnak”. (Kölcsey, 2000, 48, 52.) Hosszas vita után első körben az operátumok sorrendjét tekintve Kölcsey által is képviselt álláspont győzött, vagyis az úrbéri, kereskedési, adóbiztosági munkálat sorrendje nyert többséget, de 1833 májusában végül az uralkodói akarat érvényesült, s az úrbéri törvénycikkek után a jogügyi munkálat került a második helyre, a kereskedési munkálat pedig ebben a formában sohasem került a diéta napirendjére. Az országgyűlés egészét tekintve mindezek ellenére jól érzékelhető volt, hogy a rendek megpróbálták azokat az önál-

lóan, korlátozás nélkül gyakorolt uralkodói jogköröket (ún. *rezervátákat*; ilyen volt a külügy, a hadügy, a gazdaság, az oktatás, az egyházpolitika) az uralkodóval közösen gyakorolt, a rendi dualizmus modellje szerint kétpólusú törvényhozás hatáskörébe vonni, s a rendek és az uralkodó között zajló *diaetalis tractatus* kölcsönös alkufolyamatába beilleszteni. S ha elfogadjuk Jean Bodin állítását, hogy a szuverenitás első és talán legfontosabb jegye a törvényalkotás, érthetővé válik a rendek erőfeszítése, hogy a törvényhozó és végrehajtó hatalomról szóló (*De legislativae et executivae potestatis exercitio*) 1791:12. törvénycikk rendelkezéseit minden lehetséges területen igyekeztek érvényesíteni. A rendszeres bizottsági munkálatok ebben pedig mindenképpen a rendek kezére játszottak, hiszen az operátumok számos, addig kizárólag az uralkodói rezerváták közé tartozó területet érintettek.

Kulcsszavak: Kölcsey Ferenc, reformellenzék, rendszeres bizottsági munkálatok, országgyűlés, harmincadvámok, kereskedés

IRODALOM

- Barta István (1964): *A fiatal Kossuth és kora*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. MTAK Kt.
- Acta Comitiorum (1807): [Az 1807-es országgyűlés irásai] Pest vármegye (1832): *Az országos rendszeres munkálaknak megfontolására tekintetes Pest Vármegye rendei által kiküldetett deputációnak véleménye a kereskedésbeli (commerciale) tárgyban a tekintetes nemes vármegyének erre tett észrevételeivel és határozataival együtt*. Trattner és Károlyi, Pest
- Deák Ferenc (2000): „*Javítva változtatni*”: *Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai*. (Sajtó alá rendezte: Molnár András) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg • <http://www.zml.hu/letoltes/zgy49.pdf>
- Jegyzőkönyv (1807): *Felséges Első Ferenc ausztriai császár, Magyar- és Csehország koronás királyától Buda szabad királyi városába 1807-dik esztendőben Sz. György havának 5-dik napjára rendeltetett Magyar Országgyűlésének jegyző-könyve* [...]. Landerer, Pest

- Jegyzőkönyv (1832/3): *Felséges Első Ferenc ausztriai császár, Magyar- és Csehország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1832-ik esztendőben, Kanácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Országgyűlésének jegyzőkönyve*. Bclnay-Landerer-Schmid-Weber, Pozsony
- József nádor (1935): *József nádor inatai III. 1807–1809*. (Kiad.: Domanovszky Sándor) Magyar Történelmi Társulat, Budapest
- Kölcsey Ferenc (2000): *Országgyűlési Napló*. (Sajtó alá rendezte: Völgyesi Orsolya) Universitas, Budapest
- Skerlecz Miklós (1826): *Projectum Legum motivatum in Objecto Oeconomiae Publicae et Commertii perferendarum*... Weber, Pozsony • <http://mudrac.ffzg.unizg.hr/~njovanov/skrx.html#chapter5>
- Völgyesi Orsolya (2002): *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején: A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*. Békés Megyei Levéltár, Gyula

A SZEMÉLYES SZUVERENITÁS ÉS KISZOLGÁLTATOTTSÁG ÉLMÉNYE

Hunyady György

az MTA rendes tagja, osztályelnök, professor emeritus,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar
hunyadi.gyorgy@ppk.elte.hu

A szuverén személyiség az önállóság és akaratervényesítés prototípusa, melyhez az emberek közelebb vagy távolabb állnak, egészen az ellenpontig: a kontrollmotívumot elfojtó, az önértékelést romboló kiszolgáltatottságig. Az állami szuverenitás igazi letéteményese – a népfeljelvését és az emberi jogokat érvényesítő – demokrácia, amely igényli és türi polgárai személyes szuverenitását, még ha ezzel a tömegek nem is élnek maradéktalanul. Magyarországon – reprezentatív mintákon – a kiszolgáltatottság kivívóan rossz társadalmi közérzetét tapasztaljuk, ami feltehetően az elvárt szociális biztonság és

egyenlőség hiányából fakad. 2011 és 2012 között is erősödtek a társadalomkép kritikai elemei – a kontraszelekció és pesszimizmus skálákon –, és fokozódó fenntartás mutatkozott a pozitív elemekkel szemben – a rendszerigazolás és optimizmus skálákon. Ezt a mozgásirányt magukban nem magyarázzák a tradíciók, alighanem a rendszerváltás óta végbement társadalmi differenciálódás és politikai polarizálódás az oka. A válságos közérzettel párhuzamosan viszont az ún. demokratizmus skálán konstruktív elmozdulások jelzik az állampolgári szuverenitás erősödésének lehetőségét.

A minap láthattuk a bravúros sportteljesítményt, a csodálatos ugrást a légkör határáról le a földre; előadásommal valami hasonló történik, amikor az államközi viszonyok normavilágának szférikus magaslatából levetjük magunkat az emberek viszonyainak élményközeli mélységébe. A rendelkezésre álló limitált időben öt tárgykörrel próbálok röviden szólni:

- 1.) mi a személyes szuverenitás, a szuverén személyiség és annak ellenpontja
- 2.) mi a viszonya az állam és polgárai szuverenitásának
- 3.) hol állnak a magyar állam polgárai a

szuverenitás-kiszolgáltatottság élménydimenziójában

- 4.) hogy társul a személyes kiszolgáltatottság-élmény és a társadalmi viszonyok megélése
- 5.) mi a konstruktív válasz a személyes kiszolgáltatottság társadalmi élményére.

Márai Sándor a *Füves könyvben* egy címszót szentel a szuverén embernek. Szerinte „A szuverén ember, aki életét feltette az igazságok hirdetésére és gyakorlására, melyeket megismerés minden következménnyel vállal... ki mondja a maga igazát, s aztán helyén marad, utolsó pillanatig és vállalja mindazt, ami az

igazságból és a világ türelmetlen félreértéseiből következik.” (Márai, 1943,177.)

Íme, ír rangos író a szuverén személyiségről, ugyanakkor író ír erről az embertípusról: tehát ennek közölt mondandójára, értékes értékkelkötelezettségére, befolyásolhatatlan öntörvényűségére figyel. A pszichológus, ha ezt a fogalmi konstrukcióhoz közelíti (amire tudtommal eddig nemigen volt példa), akkor ezt értéktartalmától igyekszik elvonatkoztatni, ugyanakkor a szuverenitás terjedelmét kitágítja a jellegzetesen öntörvényű magatartásra, és szétszálaz három vonatkozást: magát a magatartást, a helyzetet, amelyben ez fellép, és az élményt, amely ezt kíséri, megjeleníti és kiértékeli.

Szuverén az, aki korlátozás nélkül, illetve korlátok letörésével önálló akaratát érvényesíteni tudja. A függetlenségnek és hatékonyságnak ehhez a kombinációjához természetesen szükség van magára a viszonyokat változtató vagy éppen fenntartó akaratra, a tudatossá tett és értékékként motiváló célokra, a viszonyok átlátásával társuló belső konzisztenciára, az öntudattal vállalt következetességre. A szuverenitás a tettekben, a magatartásban kifejezésre jutó karakterjegy, aminek megjelenésében – *nota bene* kiváltásában és kialakulásában – a cselekvő hatalmi helyzete, külső inspirációi és gátjai közrejátszanak. A személyes szuverenitásnak az elmondottak szerint van élményjellege is, ami élesebben jelenik meg, amikor a korlátozás veszélyeztetni látszik a személy önállóságát szándékainak kialakításában, illetve akaratának érvényesítését a gyakorlatban, ezáltal sérti a személy egyediségének és hatékonyságának érzését, önértékelését, és így ellenhatást vált ki.

Ha ebben a hozzávetőleges leírásban van igazság, akkor az akarat a szuverenitás fontos alkotóeleme. Ám hiába van Nietzscheig

visszamenően a filozófikus-ideologikus emberképben az akaratnak kitüntetett, időnként már-már kultikus szerepe, valójában a kísérleti pszichológia gondolatrendszerében nehezen kezelhető. Kornis Gyula 1919-ben a kísérleti pszichológia első rendszeres hazai összefoglalójában egy fenomenológiai jellegű leírást adott az akaratról, kiemelve annak cél-tudatosságát, én-hez kötött aktus-jellegét, és hogy „csak olyasmit akarhatunk, a mit saját cselekvésünkől függőnek, tőlünk megvalósíthatónak gondolunk és érzünk.” (Kornis, 1919, III/ 348.) Itt sajátos hangsúllyal, de felbukkan a ma releváns kontroll gondolata: motiváltak vagyunk arra, hogy ellenőrizzük tetteink eredményét, preferált eredményért hajtunk végre cselekedeteket, a tettek és eredmények összeillése adja a kompetencia és a hatékonyság jó érzését, ez énjünket is érinti, de alapvető a megküzdési funkciója a külső és belső környezettel való viszonyunkban (Weary et al., 1993.). A pszichológusok táborában természetesen vannak olyan hangok, melyek szerint a kontroll keresését és gyakorlását végül is az ön-lemére, a hatékonyság kipróbálása motiválja, ami talán nem teljesen általános, de bizonyos (mondjuk A típusú) személyiségekre különösen jellemző lehet (Strube – Yost, 1993). A tevékenységfolyamban különböző fázisokban és minőségben bukkan fel a kontroll motívuma; ezek közül társas viszonylatban is különösen érdekes a kontroll védelme, melynek jegyében az ember döntési és cselekvési szabadságát védi. Kifejezetten ellenhatást – reaktanciát – vált ki az emberekből, ha választási szabadságukat erővel vagy a befolyásolás nyilvánvaló szándékával korlátozzák. Egyszerre csak kedvük támad megtenni mindazt, amit a tiltás vagy lebeszélés kizár, olyasmit is, amit egyébként nem tennének. Még az a paradox helyzet is

előállhat, hogy az emberek saját korábbi döntésüket érzik szabadságuk korlátozásának, ismét máskor meghozott döntésük melletti kitartás, sőt az azt kikezdő információk elhárítása révén fejezik ki szabadságukat (Wicklund, 1974). Az emberek között – mint oly sok mindenben – különbségek vannak a kontroll-motiváció mértékében (Burger, 1993), és ezzel együtt járnak magatartási jellemzők is. Például a kontrollra erősebben motiváltak többnyire jobb teljesítményeket produkálnak próbára tevő helyzetekben, kevésbé fogékonnyak a konformizáló csoportnyomásra, sőt zsúfolt helyen kényelmetlenebbül érzik magukat. Ugyanők gyakrabban esnek a kontroll illúziójába (valójában véletlenszerű eredmények esetében, majd tévedésüket felismerve erősen elbizonytalanodnak), irreális optimizmus jellemzi őket a rájuk leselkedő veszélyek felmérésében, társas összehasonlítás keretében. Régtől, már az 50-es évektől vizsgált személyiségkülönbség, hogy ki hol találja meg az emberi sorsok, teljesítmények, tettek okát: az aktorban magában vagy a környezeti ráhatásokban (Phares, 1978). A belsőkontroll-beállítódás több kezdeményezést, határozottabb célratörést, nagyobb felelősségvállalást rejt magában, a külsőkontroll-beállítódás a bizonytalanság tudomásul vételét, bizonyos önfeladást, a felelősség elhárítását jelenti. A jobb helyzetű, magasabb státusú csoportok tapasztalata és várakozása – nem meglepő módon – a belső kontrollra inkább hajlamosít. E fogalmi körbe tartozik még a tanult tehetetlenség, amely a kontroll hiánya, elvonása vagy átadása következtében áll elő, tehermentesít a felelősség alól, de el is sorvasztja a hozzáértést, a kezdeményezést és az akaratot, esetenként kényeztet, de minden esetben kiszolgáltatottá tesz (Brehm, 1993). Zárójelenen utalok arra, hogy ma már a jogalkalmazás

is beleütközik a szándékosnak nem mondható, de személyes kontroll alatt nem álló esetekbe, amelyek pusztán megértése pszichológiai érzékenységet és hozzáértést kíván (Fennel, 2009).

Ha azt mondtuk, hogy az akarat pszichológiai tanulmányozása nem kimerítő, akkor hatványozottan áll ez a szuverenitás helyzeti háttérét képező hatalmi viszonyokra. Eric Dépret és Susan T. Fiske (1993) jegyzik meg ironikusan, hogy a szociálpszichológusok mint kulturált emberek úgy kerülnek a hatalom témáját, mintha az – nem a társadalmi berendezkedés alapvető viszonylata, hanem – valami gusztustalan dolog volna. És valóban, a szociálpszichológiai elemzések a személy hatalmát egy másik felett az esetek döntő többségében úgy fogják fel, mint egymásra hatást, melyben az egyik fél nagyobb befolyást gyakorol a másikra, mint az órá. Ez a közkeletű meghatározás kétségtelenül elasztikus, képes minden hatalmi forrást utólag számításba venni, és még a szituatív helyecserét is utólag elkönyvelni. Dépret és Fiske azonban épp a személyek közötti, sőt a csoportok közötti egymásrahatás tartós keretként értelmezte a hatalmi viszonyt, melyet épp a kontroll fogalma révén azonosított: a felek egyike ellenőrzést gyakorol a másik sorsa, szükségleteinek és céljainak elérése, mindezek átélése felett, akaratának tehát a másik alá van vetve. Ez fennállhat a másik szándékától függetlenül, sőt annak ellenállása mellett is, de a másik fél erejét meghaladó döntésektől és a döntésekért viselt felelősségtől meg is válhat oly módon, hogy a viselt dolgai feletti kontrollt átengedi, és önként aláveti magát. A szociológia által tárgyalt – természetesen változatos és változó – hatalmi viszonyok értelmezhetőek e gondolatmenetben, a pszichológiai kísérletezés pedig nyer

egy független változót, melynek kihatásai módszeresen mérhetők (Russel – Fiske, 2010).

A hatalmi helyzet kedvező feltétel a szuverén akaratérvényesítésre, a szemlélő (és átélő) számára fel is erősíti a szuverenitás benyomását. A hatalom birtokosa aktív ágens, és bizonyos hatalmi távolságon túl észlelt kontrollja és az ezzel járó észlelt felelőssége kontúrtalanul terjed ki az embereket összefűző együttműködés és eredmény teljes egészére. Ezzel kapcsolatos az utóbbi évtized egyik leginkább tanulságos kutatássorozata (Fiske, 2006), amely a társas megismerés társadalmi kontextusának felderítésére irányult, hogy milyen – aszimmetrikus – képet formálnak egymásról a hatalom birtokosai és az alávetettek. A felül lévők egy kategória egybemosódó, sztereotipizált figuráiként látják a lent lévőket, míg ez utóbbiak egyénített képet alakítanak ki a hatalom egyes birtokosairól. Paritásos csoportközi helyzetben a sokszoros egymásrautaltság jegyében a saját csoport tagjairól születik egyénített kép és a másik csoportról sztereotip általánosság. Ha a hatalmi hierarchiát a lent lévők – feszíti tovább gondolatok fonalát Russel és Fiske (2010) – úgy fogják fel, hogy a fent lévők csoportként összeczarnak, akkor különösen fenyegetőnek élik meg a felettük gyakorolt kontrollt, és azt nem egyszerűen információkereséssel, hanem élénk, ellenséges érzelmekkel hajlamosak megválaszolni.

Előjáróban néhány vonással felvázoltuk a szuverén ember portréját, a pszichológiai megközelítések garmadáján átfutva érkezünk most el a kiszolgáltatottság jellemzéséhez. Ebben definíciószerűen a külső meghatározottság ténye és élménye, tudomásul vétele és általánosítása a lényeges. A mozgástér beszűkül, a célok szegényesek és rövid távúak, elérésükhöz akadálypálya vezet kétes eséllyel.

A kontroll, a felelősség, a szabadság elvesztése megfoszt a hatékonyság érzetétől, lerontja az önértékelést, optimista kilátások helyett kétségeket ébreszt, bizonytalanságba taszít és félelmekkel tölt el. Magatartási végletek járhatnak ezzel, az önátadó engedelmességtől a csüggedt visszahúzódáson át a zabolátlan ellenségességig.

Itt most csak a két pólussal foglalkoztunk, de a helyzet, a karakter és az én-élmény szövevénye ennél természetesen bonyolultabb. Engedjük meg, hogy szuverén személyiség is kerülhet kiszolgáltatott helyzetbe, mint ahogy szolgálalkúvá vált emberek is betölthetnek nagy hatósugarú hatalmi pozíciót. Nehéz eldönteni, melyik a drámaibb. Szuverenitásban tobzódó önmenedzselők is szolidaritást vállalhatnak és érezhetnek az elesettekkel, mint ahogy a kiszolgáltatottság gyöttrő állapota is megedzhet kiemelkedő, markáns egyéniségeket. Nehéz eldönteni, hogy melyik a felemelőbb. A kiszolgáltatott sorsú, lemondó ember meglegedett és harmonikus lehet a maga keretei között, amint a nagyhatású invenciózus személy is érezheti magát végtelen szerénynek, hiszen maga fogja vissza erővel nehezen fékezhető ambícióit. Most azonban egy (ferde) dimenzióra koncentráljuk érdeklődésünket, és ezen bonyodalmakról nem szólunk.

Mindezek nyomán adódik második lényegi kérdésünk: *mi a viszony az állam és polgárai szuverenitása között?* A kettő között – bármily nehéz is ezt megragadni – bizonyosan van kapcsolat. Az állampolgárság bizton-ságot ad és jogokkal ruház fel, melynek fejében kötelezettségek hárulnak rám, és elfogadom a tevékenységem széles területére kiterjedt kontrollt. Működése kihat rám, gyarapodásában és veszteségeiben osztozom, ezek alakulását megőrzöm emlékezetemben, és ez

kötődésem erejétől függően identitásom részévé is válik. Személy és csoport áttételében nyilvánul meg kötődésem, ahogy vezetőjének, vezetőinek felnagyított alakját látom, és ahogy azonosságot érzek közösségével, mely jobb esetben egy kulturális egység, amely kiharcolta magának a kollektív önrendelkezés státusát.

Van egy nevezetes kísérlet, amely bizonyos értelemben a nemzet és az állam percepciójára is fényt vet. E kutatás azt ún. csoport-attribúciós torzítást tárta fel, amely szerint csoportok tetteinek hatását, teljesítményét, sikerét és balsikerét hajlamosak vagyunk az egész csoportra, teljes tagságára, tagjainak prototípusára rávetíteni, anélkül, hogy a döntések mechanizmusát, a csoport hierarchiáját, a tagok megoszoló szerepét tekintetbe vennénk. (Ahogy a személyek percepciójában a ráható külső feltételektől eltekintünk, úgy a csoportra nézve ennek belső feltételeire nem vagyunk tekintettel.) Amint tudományelötti előképét, a nemzetkarakterológiát, úgy magát a szociálpszichológiát is hatása alatt tartja a köznapi gondolkodásnak ez a tendenciája: aránytalanul jobban foglalkoztatja a népesség etnikai-nemzeti egységként való reprezentációja, az ezzel való azonosulás és a hozzá való kötődés, mint a népesség együttélésének formáját, rendjét megszabó állam reprezentációja, funkcióihoz és hierarchiájához fűződő érdekmotivált személyes viszony. De azért eredmények jelentkeznek ez utóbbival kapcsolatban is, például hogy milyen bizalmat élveznek az állami intézmények és a közélet szereplői, mitől függ megítélésük, a társadalmi közérzetben milyen szerepet játszik a procedurális igazságosság (vagy hiányának) érzékelése, hogy élnek az emberi jogok, és mi legitim a közgondolkodásban s mi motiválja a jogkövetést.

Az államra vonatkozó közfelfogásban – legalábbis, ahogy szólunk róla – ott bujkál

valami antropomorf, perszonalifikáló jelleg: nemcsak feje és szervei, de akarata, felelőssége, gondoskodó lelkiismerete, sőt becsülete is van. Ez a párhuzam segít annak közkeletű megértésében is, amit a jogi-politológiai szaknyelv szuverenitásnak jelöl. A szuverenitás az államnak a jogi ideák normatív világában elengedhetetlen attribútuma, ami az államok között annyiban egyenlőséget teremt, hogy ő gyakorol – az erőszak végső eszközével is – kizárólagos hatalmat a maga területén, e nagy szabadsága értelemszerűen azt jelenti, hogy ő visel felelősséget is társadalmának külső-belső békéjéért, szabályozott rendjéért. E szerepet egységben kell látnunk a népfeltség, a népek önrendelkezésének elvével, amely az állam hatalmát valamiképpen a népből eredezteti, és a népakarattal legitimálja.

Ez a gondolati kapcsolat felsejlik abban a nemzetközi jogfelfogásban, amely – az Amerikai Egyesült Államok Bush-adminisztráció által 2002-ben és 2006-ban megfogalmazott biztonságpolitikai irányvételét és úgymond preventív önvédelmi gyakorlatát követve, annak érvanyagot szolgáltatva – az államokat megillető szuverenitást demokratikus berendezkedéshez és működésmódhoz köti. (Ez minden bizonnyal különb különbségtétel állam és állam között, mint amit a gyarmatbirodalmak korában a civilizált és nem civilizált országok között tettek, már csak azért is, mert az emberi jogok államhatárokon túl emelkedő nemzetközi képviselésével, ha motívumaiban nem is, de tartalmát és konzekvenciáit tekintve összhangban van (Anghie, 2009). Demokrácia is van sokféle, voltak és lesznek a közhatalmat erősen koncentráló demokráciák is, de valamennyinek közös ismérve, hogy benne – a választás szabályozott módján – ténylegesen a nép delegálja és vonja el a kormányzati hatalmat, ezáltal sakk-

ban is tartja a mindenkori kormányzatot, de egyszersmind meg is kíméli a kormányzatot és önmagát a hatalomváltás brutális megpróbáltatásaitól, amely a hagyományos és modern autokratikus berendezkedések velejárója. Túltekintve a választások gyakorlatán, a népuralom – jobb esetben – az egyének számára alapvető emberi jogokat általánosan biztosít. E lehetőségek és garanciák kiaknázása a demokráciák polgáraival szemben követelményeket támaszt, és rájuk nézve következményekkel jár, melyeket a pszichológia nyelvén a *tulajdonság* és *attitűd* nevekkel lehet írni, és le is írta.

A szakmatörténeti jelentőségű Zevedei Barbu még az 50-es években a diktatórikus (úgymond *tekintélyelvű*) személyiséggel szembeállítva beszélt demokratikus személyiségről, aki flexibilitásával, megértésével, együttműködő szellemiségével tűnik ki, és fogad be és el másokat (Barbu, 1956, 106.). Ma már a demokratikus állam polgárának idealizált, elvárt és kialakítani kívánt figurájáról, értékeiről, felelősségtudatáról, kompetenciáiról gazdagodó szakirodalom szól. Szamba vett érzelmeinek egy középhosszú listája: „odafigyelő, aktív, független, szellemileg nyitott, tájékozott, megfontolt, toleráns, lojális és bátor” (Brader, 2012, 193.). Alighanem így hangzik a politika szférájában fellépő szuverén személyiség tulajdonságleírása.

Talán helyénvaló azonban, ha a demokratikus állam polgárával kapcsolatos leírásokat és elvárásokat szembevetjük azokkal a válaszokkal, amelyeket a politológus szerzők egy paradox kérdésre adnak: képesek-e a modern társadalmak néptömegei a népuralomban tevéleges és felelős szerepet játszani? (Borgida et al., 2009) Erre vannak igenlő és kételkedő válaszok, valamint óvatos közelítések, amelyek a pluralista demokrácia kényes

egyensúlyi rendszerében jelölik ki a néptömegek helyét, ám tekintettel ezek véges áttekinthetőségére, motivációjára, cselekvőképességére is.

A demokratikus berendezkedés tömegekben rejlő feltételeit a szociálpszichológia kétféleképpen vizsgálta. Egyrészt – a demokráciák és a fasizmus világméretű harca idején némi pártossággal – csoportdinamikai laborkísérletekben, melyek az egyenlőbb és aktívabb csoporthelyzetek fölényét bizonyították az autokratikus hatalomcentralizációval szemben. E kísérleti irány sok lépésben tétélesen cáfolta a tömeglélektani esszéirodalom végtelen állításait, amelyek a 19. században induló tömegmozgalmaktól meghökölve – talán találó épp így fogalmazni – e tömegeket, a csoportokat, a demokratikus intézményeket épp az egyéni szuverenitás elveszejtésével vádolták.

Másrészt épp a talajukat vesztett, illetve elkényelmesedő tömegek önfeladása inspirálta azt a pszichológizáló társadalomkritikát, amelynek alaptéziseit jól fejezi ki két sztenderd mű címe: *A menekülés a szabadság elől* (Fromm, 1993) és *A magányos tömeg* (Riesman, 1983). Ezen gondolatfutatokkal végkonklúziójában rokon a közgondolkodás empirikus vizsgálatából fakadó gyanú, hogy a közemberek nézetei nem rendeződnek össze szisztematikus ideológiává, illetve a választások politikai pszichológiájának az a kikristályosodó tapasztalata, hogy a szavazópolgárt sok esetleges körülmény, személyes hatáskeltés és érzelemmozgató szimbólum zavarja meg az információk tárgyszerű kiaknázásában és a racionális döntésben. Mindez együtt azt sugallja, hogy az emberek, a tömegek, a nép nem képesek kitölteni azt a teret, amelyet a demokrácia jogelvei és intézményei számuk-

ra felkínálnak. Nyomós érvek és tények szólnak azonban amellett, hogy az emberek a maguk köznapi módján – sztereotipizált világgépükkel – eligazodnak a társadalomban, meg tudják ítélni, hogy a dilemmákat számukra kívánatos módon, hogy kell eldönteni, érzelmeik nem csalják meg őket abban, hogy mi áll személyes és csoportos érdekükben, és miben áll a közjó.

Nem vitás, az ezredforduló mértékadó hatalmainak uralkodó politikai eszmében – mint minden eszményben – lehetnek illuzórikus elemek, de az emberek lényegi-nembe-li egyenlőségének felvilágosult gondolata a 20. században ezzel együtt – vagy épp ezért – nagy győzelmeiket könyvelhet el – a nemzeti, bőrszín-, nemek és testi állapot szerinti, kulturális, vallási és politikai alapon – az elkülönülő csoportok felsőbbrendűségének hirdetésével és gyakorlatával szemben. Így van ez akkor is, ha van, ami a 20/21. század fordulóján az ún. piacgazdasági demokráciákban a politikai érdeklődést, aktivitást, eszmei elkötelezettséget lanyhábbá teszi, és ezzel hozzájárul a társadalmi közérzet tendenciá-szerű romlásához.

A társadalmi közérzet kirívóan rossz Magyarországon, ezzel a ténnyel kell szembenéznünk akkor, amikor arra a kérdésre keresünk választ, hogy a szuverenitás-kiszolgáltatottság dimenziójában mit élnek át hazánk polgárai. Kirívónak kell minősítenünk e reflexív lelki állapotot akkor is, ha tekintetbe vesszük a világtendenciákat, Európa gazdasági instabilitását, a rendszerváltó régió atmoszféráját, a hazai történeti-kulturális milióból eredeztető „magyar lelkiállapotot”, és a megelőző évek szisztematikusan gyűjtött empirikus tapasztalatait – egyaránt és együtt. Évek hosszú során az affektív irányba forduló társadalomlélektan eszközeivel országos reprezentatív mintá-

kon végzünk vizsgálatokat, és már 2008-ban úgy tűnt, hogy közérzeti mélyponthoz érkezünk, de 2010 sem hozott trendfordulót (aminek érzékelése maga is erősíti a társadalom mélybe húzó örvénylését). Az emberek úgy érzik, hogy egyénileg és együtt nem tudják kontrollálni sorsuk alakulását, viszonyaiknak nincs biztonságot és békét adó, igazságos és igazolható rendje, helyzetképük leromlik, és kollektív önértékelésük zaklatott. Nézzük ennek a jelenségét.

A spontán gondolatársítások nyomába szegődve kérdeztük meg a vizsgálati személyeket, hogy a *Magyarország* szóról mi jut eszükbe. Értelemszerűen a minta több mint felénél a haza, otthon, lakhely áll az első helyen, ám az első három asszociáció 44%-át teszi ki a bizonytalanság, kilátástalanság, a létbiztonság hiánya, további 23% szól a szegénységről, nélkülözésről, és ehhez az arányhoz közelít a szomorúság és félelem spontán említésének gyakorisága is. Ha kifejezetten az érzelmekre koncentrálnunk, és listát kínálunk a vizsgálati személyeknek, akkor 74%-uk állítja, hogy szomorúságot vált ki belőle az ország hívószava, és 65% tagadja azt, hogy lelkesedést váltana ki. (Zárójelben jegyzem meg, hogy pártállás szerint mutatkoznak eltérések, de az érzések teljes kínálatát tekintve mindenütt ezek a domináns válaszok.)

A társadalmi közérzet vizsgálatának szokványos módszere a „szubjektív jóllét” személyes megnyilatkozásainak összegzése kiterjedt (jobb esetben országos reprezentatív) mintán. De ezen túlmenően informatív az is, ha megtudjuk, hogy a vizsgálati személyek hogy látják környezetük és generálisan a társadalom érzésvilágát és ennek alakulását. Az általuk spontán módon említett érzés mindenekelőtt a pesszimizmus (47%), amit a félelem, a félelem a jövőtől, a munkahely elvesztésétől

(halmozottan 20%), valamint az általában vett, illetve az anyagi bizonytalanság (16%) követ. Mindez a csalódással és fásultsággal együtt egy nyomasztó és zaklató összképet mutat, melyhez képest a országos reprezentatív minta törpe kisebbsége, 4%-a lát említésre méltó pozitívumot. Az érzésvilág megragadásának más módja, ha általunk kijelölt dimenziókban, ötfokú skálán kérünk választ arra, hogy „Milyen manapság az emberek közérzete?” (1. táblázat)

Mint látható, a zárt kérdés esetén is egyöntetűen és egyértelműen a negatívumok dominálnak (mindenekelőtt a kiábrándultság és szorongás), és elvitatják az összes pozitívumot (különösképpen az elégedettséget és a derűt). Tartalmilag ezekkel teljesen egybehangzó eredmények születtek, amikor azt kérdeztük, hogy milyen változások mentek végbe az utóbbi öt-tíz évben (leginkább az elégedettség, a vidámság és az optimizmus csökkent). Amikor a vizsgálati személyek nem zárt skálákon nyilatkoztak, hanem maguk választották meg szavaikat, akkor 42% mondta tömören, hogy az emberek közérzete „egyre rosszabb”, továbbá pesszimizmusról, kilátástalanságról, kiábrándulásról szólnak, ugyan-

akkor 4% alatt marad azok aránya, akik bizalomról és egyéb pozitívumokról beszélnek.

Megkíséreltünk nyomába eredni, hogy a társadalom érzelmi atmoszféráját alkotó egyes érzelmi állapotokat a kérdezettek mihez kötik. Az elégedettség forrásaként elsősorban gazdasági tényezőket jelölnek meg; az anyagi helyzetet, a béreket, a megszorításokat, a munkanélküliséget és az ország gazdaságát (ez mind együtt teszi ki a válaszok 56%-át). Ehhez képest második sorba szorulnak a kormányzati politikával, a demokráciahiánnyal, illetve a nemzetközi megítélésével kapcsolatos fenntartások (együtt 25%) A lázongó tiltakozás indítékai között a kérdezettek szerint a gazdasági- és jogpolitikai kormányzati aktivitás már nagyobb helyet foglal el (a válaszok 75%-a), az ezen túlnyúló gazdasági bajok és társadalmi egyenlenségek mellett. A félelem tárgya gazdasági természetű: mindenekelőtt a munkahely elvesztése, és a szegénység, a létbiztonság hiánya, az otthont is veszélyeztető adósság, a további megszorítások, az államcsőd réme (erre vonatkozik a válaszok 81%-a). A pozitív érzések (mármint az elégedettség, öröm, remény, törekvés) akkor lépnek fel, mondják a kérdezettek, ha az emberek idő-

SPONTÁN GONDOLATTÁRSÍTÁSOK

Magyarország hívószóra

A haza, otthon, lakhely után

- 44% bizonytalanság, kilátástalanság, létbiztonság hiánya
- 23% szegénység, nélkülözés
- 20% szomorúság, félelem

Az emberek érzései hívószóra

- 47% pesszimizmus
- 20% félelem a jövőtől, a munkahely elvesztésétől
- 16% anyagi bizonytalanság

1. táblázat

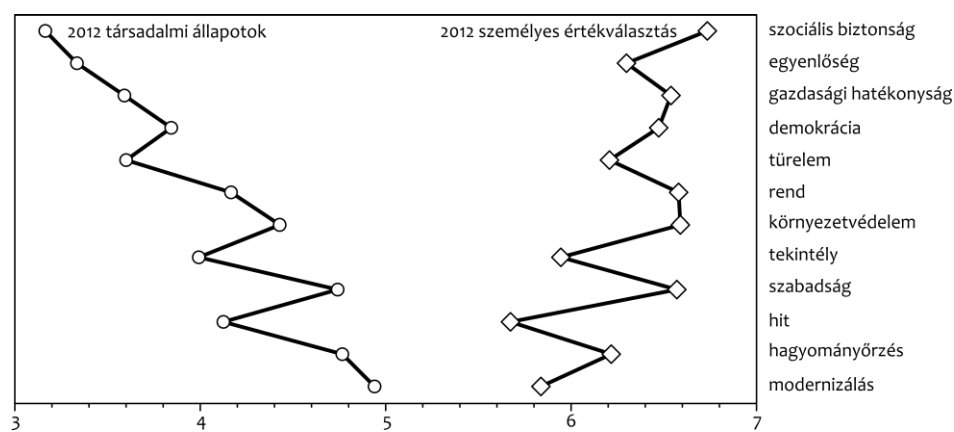
szakosan és viszonylagosan úrrá lesznek az aktuális és fenyegető bajokon. Ekkor 10%-nál többen állítják, hogy manapság nincs remény, öröm, sőt 40%-hoz közelít azok aránya, akik úgy látják, hogy az emberek semmivel nem elégedettek.

Személyes érzéseikről szólván a vizsgálati személyek nem a közéletben, hanem a család szűkebb perspektívájában szólnak elégedettségről, és találnak örömet (miközben ezt az anyagi esélyek, a megtakarítások hiánya veszélyezteti). Ugyanakkor kitüntetett figyelmet érdemelnek az országgal, hazánkkal kapcsolatos – előljáróban egy ponton már érintett érzelmek és ítéletek. Minden összehasonlításban és minden előzményhez képest halványul a büszkeség említésének gyakorisága, alig haladja meg az 50%-ot, ám a szégyenérzetet zömmel tagadják. Szerény mértékben, de túlsúlyba jut az a vélemény, hogy a magyar történelem különb másokénál, jobb lenne a világ, ha a magyar befolyás nagyobb lenne, és egyidejűleg az is, hogy a magyarokat mások tisztelik, illetve az is, hogy nem tartják sokra.

Tanulságos szembevetni a vizsgálati személyek vállalt értékpreferenciáit és arra vo-

natkozó percepciójukat, hogy az értékek hogyan érvényesülnek ma a társadalomban.

Az utóbbi években a reprezentatív mintákon végzett kutatásainkban rendre a *szociális biztonság* értéke emelkedik ki, amit szoros egymásutániságban a *rend*, a *környezetvédelem* és a *szabadság* és *gazdasági hatékonyság* követ. Ebben az élbolyban vannak apró hullámverések, de a *szociális biztonság* primátusa szilárd (így van ez azzal együtt, hogy a „tagadó értékek” igénye minden ponton nő, különösképpen a szilárd preferenciasor közepén elhelyezkedő *hagyomány* és *szabadság*, valamint a sorzáró *hit* konzervatív értékmin-tázata esetében). Mindennek hátteret az ad, hogy a minta hogy ítéli meg ugyanezen értékek érvényesülését a társadalomban, a kívánatos és a tényleges között mely pontokon mutatkoznak a legnagyobb feszültségek. A hétfokú skálán ez évben óriási a különbség a *szociális biztonság* tekintetében (3,57) Egy jó fél fokkal követi ezt az *egyenlőség*, a *gazdasági hatékonyság* és a *demokrácia* igényének és valószínűségének eltérése. Az igényekhez mért legnagyobb, változtatásra ösztönző hiányt ezek terén érzélik.

1. ábra • A személyes értékek és a társadalmi állapotok feszültsége, 2012. Országos reprezentatív mintán született átlagok hétfokú skálán

És íme, ekkor már itt tartunk a negyedik kérdés érdemi vizsgálatánál: *a társadalmi viszonyok milyen megítélése társul a kiszolgáltatottság személyes élményéhez, és ez milyen lehetőséget az ebből való kilábaláshoz?*

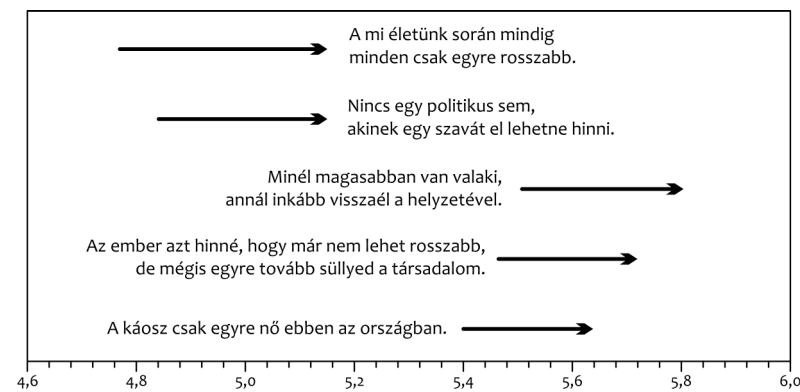
Az igények és közállapotok megélt feszültségeiben benne rejlik a társadalom kritikája: arra vállalkoztunk (arra vállalkozunk immár tíz éve), hogy feltárjuk, felszínre hozzuk a fennálló viszonyok értékelését, elfogadását *versus* elvetését. A ötven itemből álló skála két, egymással összefonódó faktora – a kontraszelekció és a pesszimizmus – az utóbbi három évben növekvő egyetértéssel találkozik.

Hagyományosan ez a közgondolkodás domináns iránya, ami a korszakos 2010 után is csak erősödik. 2012-re fordulva az egyetértés különösképpen nőtt azzal kapcsolatban, hogy „A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb”, „Nincs egy politikus se, akinek egy szavát el lehetne hinni”, „Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével”, „Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom”, „A káosz csak egyre nő ebben az országban.” Ezek a csalódás és

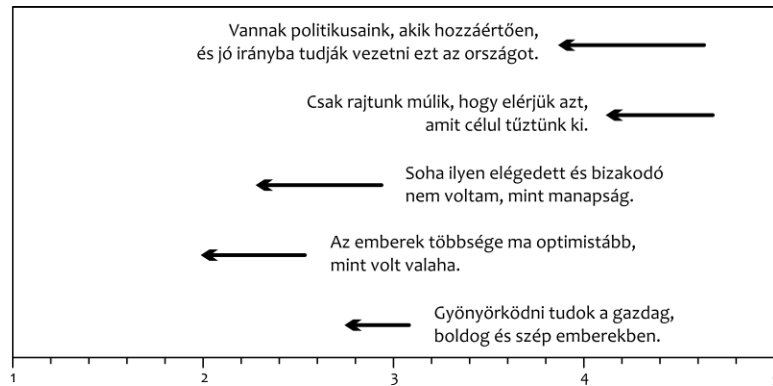
kétségbeesés tételei, melyek közül változatlanul magaslik ki a társadalmi polarizálódás észlelése (A gazdagok gazdagodnak, és a szegények csak szegényednek), amit is nem éreznek legitimnek („A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ”, „ki minél magasabban van, annál inkább visszaél helyzetével”, „Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.”) Az attitűdnyaláb széles körben találkozik növekvő egyetértéssel, a fennlévők kritikája erősödik, miközben fennmarad, ha kissé halványul is a lennlévők pártolása, mármint hogy „Aki tisztességes, az szegény marad” és „Nem azok nélkülöznek, és veszítik el életkedvüket, akik erre rászolgáltak”.

A skálarendszer másik két összefonódó faktora a rendszerigazolás és a pesszimizmus nézeteit öleli fel, melyekkel kapcsolatban a kormányváltás előtt is volt fenntartás, és ez 2010 után tovább nőtt.

A legnagyobb negatív irányú változás azzal kapcsolatban ment végbe, hogy „Van olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot”, ezt követi, hogy „Csak rajtunk múlik, hogy el-

2. ábra • Kontraszelekció és pesszimizmus tételek fogadtatása, 2011 és 2012. 2011: a kiindulópont; 2012: a nyíl hegye – hétfokú skálán.

3. ábra • Rendszerigazolós és optimizmus tételek fogadtatása, 2011 és 2012.
2011: a kiindulópont; 2012: a nyíl hegye

érjük azt, amit célul tűztünk ki”, „Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság” és „Az emberek többsége ma optimistább, mint volt valaha”. Ez utóbbiak is jó fél fokkal kisebb egyetértéssel találkoznak ma, mint akár csak egy évvel ezelőtt. Korábban az attitűdnyalábbal kapcsolatos vélemények megoszlottak és kiegyenlítődtek, 2012-re azonban a mintaegész válasza határozottan a derűlátás, az önerőre támaszkodó versenyszellem és a gazdasági-politikai elit ellenében billent el. A mélypontot korábban is, ma is az utóbb idézettek, a személyes és társadalmi optimizmus tételei képezték, harmadikként pedig az amerikai „Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben”.

Nem tanulság nélküli, hogy a minta egésze és különböző csoportjai milyeneket vonnak le. Olyan összegző kérdésekkel kapcsolatban, hogy a magyar társadalom igazságos-e, van-e mindenkinek boldogulási esélye, jól működik-e a politikai rendszer 2011-ben is, negatív irányba billent el a vélemények mérlege (7 fokú skálán 4 fok alá), 2012-re erőteljesebben jelentkezett (a 7 fokú skálán 3 fok alatt). Ennek jegyében radikális változások

igénye jelentkezett 2011-ben 4,8-as, idén már 5,4-es skálaértékkel.

Két nagyon is különböző oknál fogva várhatnánk ennek ellenkezőjét. Egyrészt, az állami szuverenitás kontinuitását nélkülöző fejlődésment és a bolsevik uralom kiterője után Magyarország 1989 után elnyerte a piaci gazdasági demokrácia állapotát, ami elvben a személyes és kollektív szuverenitás kiteljesedését jelenthetné. Másrészt, a szociálpszichológia savanyú társadalomkritikai irodalma szerint (amelybe mindenekelőtt a szociális dominancia és a rendszerigazolás tanai tartoznak) a hatalmon lévők és a kiszolgáltatottak valamiféle együttműködése a demokrácia viszonyai között is fennmaradó-fellépő társadalmi egyenlőtlenségeket is legitimizálja, elfogadhatóvá teszi és stabilizálja. Mindkét várakozásban csalódnunk kell. Manipulatív legitimációs mítoszok jelentkezését tagadni nem lehet, de a rendszerigazolásnak csak sporadikus jelei vannak, és – láthattuk – az emberek igazságtalannak mondják és korlátozóknak élik meg a fennálló viszonyokat. A posztkommunista országokban szerzett kirívó tapasztalat (nem utolsósorban az általunk korán

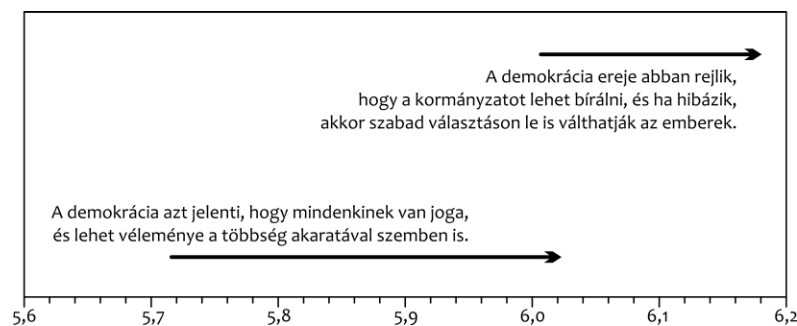
feltárt kontraszelekciónak élmény regisztrálása) Aleksandra Cichocka és John T. Jost (2012) recens összefoglaló tanulmánya szerint abból fakad, hogy e régióban a panasz és a cinizmus kultúrája fékezi a friss rendszer nyílt igazolását, a letűnt rendszer iránt nosztalgiaát hozoznak az idősb korosztályok, és épp e letűnt rendszer maradványa az a tanult tehetetlenség, amely (a piaci gazdasági demokrácia dinamikájától eltérően) az állami gondoskodás biztonságára vár, és tartózkodik a politikai érdekérvényesítéstől. Ezek nem irreleváns szempontok, de meglehetősen súlytalanok ahhoz képest hogy 1.) maga a nagyléptékű, gyors rendszerváltozás óhatatlanul érték- és legitimációs zavarral jár, 2.) olyan új társadalmi egyenlőtlenségek következtek be, amelyekre se egyéni, se kumulált társadalmi szinten nem lehet meritokratikus magyarázatot találni, 3.) a változás nemzetgazdasági szempontból visszaesssel (is) járt, és nagy tömegek egzisztenciájában okozott kárt, meg is semmisíthette azt, míg a frissen támadt elitnek sem érték el az új összehasonlítási szintként kínáló nyugati sztenderdeket, 4.) a rendszerváltást követő kormányok egyike sem teljesíti, hogy az elvárt szinten megőrizze az elementáris jóléti gondoskodást, és fenntartsa az államgazdasági egyensúlyt, ami demokratikus viszonyok között felpörgette a politikai váltó gazdaságot, végsőkéig élvezve a politikai ellentéteket, 5.) ezek repedéseiben felszínre törtek antiegalitáriánus törekvések, amelyeknek a második világháború utáni világrendszer erőterében nem volt morális és jogi lételemőségük sem. Mindezzel együtt az lenne kész csoda, ha a régióban és Magyarországon gazdasági és politikai rendszer igazolása könnyűszerrel és töretlenül jelentkezett volna, és jelentkezne.

Bármi legyen is a társadalmi közérzet hanyatlásának, a kiszolgáltatottság tömeges

érzetének alapja, konzekvenciája többféle lehet. E közérzet betokosodása járhat lemondással, önfeladással, tartós anómiával, vagy ellenkező irányban, az erősen motivált kritikus társadalomkép irracionális indulatokat szíthat, és destruktív fejleményekbe is torkollhat. Egyelőre azonban a kiforratlan állapotban benne rejlik a demokrácia megerősítésének konstruktív lehetősége is. Most, alkalmazott terminológiánkkal szólva, az emberek – a demokrácia kereteiben számukra felkínált teret kitöltve – visszavehetik a kontrollt soruk, életfeltételeik és belviszonyaik felett, megélt kiszolgáltatottságukból több erőt merítve a szuverén akaratérvényesítéshez.

Ennek vizsgálatára egy huszonöt itemből álló skálarendszert dolgoztunk ki és vezettünk be az utóbbi három évben. Két, alkalmasint összefonódó faktor a demokratikus viszonyok leírását kínálta, egyrészt a közérdek érvényesülését, másrészt a polgároknak az államhoz és egymáshoz fűződő viszonyát érintve. Ezek tételeivel a minta rendre egyetértett, 2010 óta is növekvő mértékben.

2012-ben a legnagyobb egyetértéssel találkozott egyrészt, hogy „A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni, és ha hibázik, akkor szabad választáson le is válthatják az emberek”, másrészt, hogy „A demokrácia azt jelenti, hogy mindenkinek van joga, és lehet véleménye a többség akaratával szemben is.” Ezek az itemek a 7 fokú skálán 6-os értéket nyertek, a jogtudat figyelemre méltó elmozdulása, hogy ugrásszerűen közéjük kerül, hogy „Az állatoknak mint élőlényeknek kijárnak bizonyos jogok”, valamint ugrásszerűen megközelíti őket a szkeptikus gondolat, hogy „Aki jól ismerik a törvényeket és jogszabályokat, azok nemegyszer a maguk javára fordítják azokat a többi közemberrel szemben.”

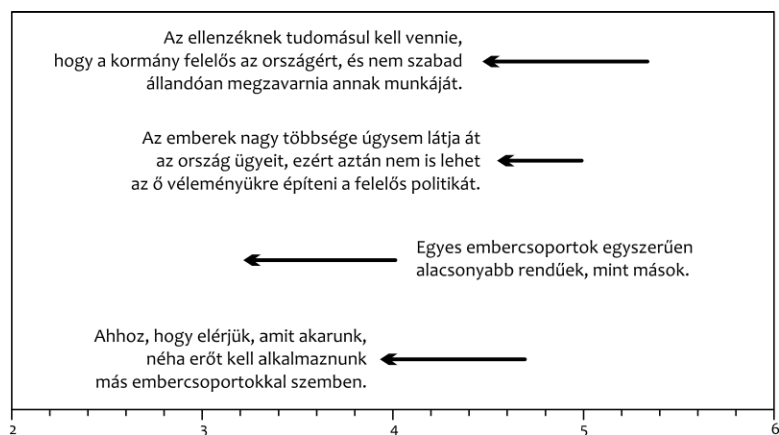
4. ábra • Demokráciába vetett hit tételek fogadása, 2011 és 2012. 2011: a kiindulópont; 2012: a nyíl hegye.

Ezzel szemben évről évre csökken az egyetértés, nő az elutasítás két másik faktorba tartozó itemek zömével kapcsolatban. 2010-ben elkülönült egy véleménynyaláb, amelyet mint „erős államot” címkéztünk, ennek kritikus pontjain a visszafogott elfogadás 2012-re mérsékelt elutasításba fordult át.

Így különösen azzal kapcsolatban, hogy „Az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány felelős az országért, és nem szabad állandóan megzavarni annak a munkáját”, de a tekintetben is, hogy „Az emberek nagy

többsége úgyse látja át az ország ügyeit, ezért aztán nem is lehet az ő véleményükre építeni a felelős politikát.”

A 2010-ben elkülönült további faktor az erő és egyenlőtlenség motívumait érintette, ennek több, korábban is fenntartással kezelt iteme 2012-ben még nagyobb elutasításba ütközött. Mindig is a mélypontot jelentette a tétel, hogy „Egyes embercsoportok egyszerűen alacsonyabb rendűek, mint mások”, valamint ehhez csatlakozott egy másik: „Ahhoz, hogy elérjük, amit akarunk, néha erőt kell alkalmaznunk, néha erőt

5. ábra • Az erős kormány, illetve társadalmi megkülönböztetés tételek fogadtatása, 2011 és 2012. 2011: a kiindulópont; 2012: a nyíl hegye; hétfokú skálán.

kell alkalmazni más embercsoportokkal szemben”.

Mindezen változások összességéből talán nem elhamarkodottan következtetünk arra, hogy az általános közhangulat leromlásának és a társadalomkritikai felhang felerősödésének idején – legalábbis a közjogi felfogás vértelen területén – mutatkoznak a szó tág értelmében demokratikus tendenciák a közgondolkodásban.

Ennek tudatában – befejezésül – figyelmet érdemel a jövőbe mutató remények egy különösen szenzitív társadalmi területe. Az imént tárgyalt skálarendszer egy kvázi töltelékelemként szerepelt az a helyzetértékelő állítás, hogy: „A mi demokráciánkban mindenki egyenlő esélyt kap az oktatásban és a gyógyításban”. Ennek elutasítása (a hétfokú skálán a FIDESZ-szavazók körében 3 feletti, másoknál ez alatti szinten) általános. E ponton indokolt felidézni a szabad gondolatársítások láncolatát, melyről érintőlegesen volt szó. Arra a kérdésre, hogy mi kapcsolódik fejükben az „élet értelme” kifejezéshez, a válaszok 57%-a utalt a családra és ezen túl 37%-a konkrétan a gyerekekre, unokára. Ha a „gyerek jövőjére” kérdezzük, és kérdeztünk, akkor is visszaköszön, hogy ez a reményforrás, és ha a válaszok harmada bizonytalanságra és kilátástalanságra utal, mégis ezt meghaladó választómeleg mutat a „tanulásra, tudásra, iskolára”. És a kör bezárul, ha a hívószó „tanulás” mert ekkor az asszociációk jórészt a tudásra, a tanulás szükségességére és a válaszok zöme (43%) a tanu-

lás révén adódó lehetőségekre, az érvényesülésre vonatkozik, amihez még hozzájárul az a 10–10%, amely ebben látja a megélhetés és a jobb munka előfeltételét. A mély keserűség közérzetében tehát a gyerek, a tanulás, a jobb esélygondolatlanca dereng fel mint kapaszkodó. A közjó mércéjét maga elé tartó demokrácia az oktatás ügyét aligha hagyhatja magára, rendszerét nem metszheti vissza, kisugárzását nem koncentrálhatja szűk rétegekre, se anyagi kényszerek, se szellemi túlnyomás hatása alatt.

Machiavelli azt tanácsolta egykor a fejedelmeknek, hogy a köznépet ne fordítsa maga ellen, mert ez végzetes atmoszférát szül (pedig ekkor még a demokráciának csak halvány előképei villództak itt-ott a feudális társadalomban). Tanácsa szerint az elnyomástól tartó nép megelégszik azzal, ha szerény vagyont és asszonyát nem háborgatja. Az idők változnak, az asszonyok ma már a szuverén állammal szemben nem szorulnak különleges védelemre, lévén egyenlő jogaikért kiálló honpolgárok és az elbürokratizálódott hatalom kevésbé vérből. Ám ez a kétnemű nép az élet értelmét jószerivel a gyermekeiben és a tanulásban találja meg, és vagyonán kívül ezek háborgatását nem bocsátja meg – amikor az állam a tőle kölcsönzött szuverenitást rajta esetleg így gyakorolja.

Kulcsszavak: *szuverén személyiség, kontrollmódtívum, kiszolgáltatottság, a társadalmi közérzet dinamikája, kontraszekció, rendszerigazolás*

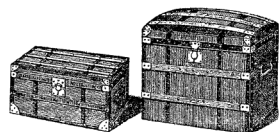
IRODALOM

- Anghie, Antony (2009): Rethinking Sovereignty in International Law. *Annual Review of Law and Social Science*. 5, 291–310. DOI: 10.1146/annurev.lawsocsci.4.110707.172355
- Barbu, Zevedei (1956): *Democracy and Dictatorship. Their Psychology and Patterns of Life*. Routledge,

London • <http://ia700604.us.archive.org/30/items/democracydictatoo00arb/democracydictatoo00arb.pdf>

Borgida, Eugene – Federico, C. M. – Sullivan, J. L. (eds.) (2009): *The Political Psychology of Democratic Citizenship*. Oxford University Press, Oxford.

- Brader, Ted (2012): The Emotional Foundations of Democratic Citizenship. In: Berinsky, Adam J. (ed.): *New Directions in Public Opinion*. Routledge, New York, 193–216.
- Brehm, Jack W. (1993): Control Motivation: Theoretical Perspectives. In: Weary, G. – Gleicher, F. – Marsch, K. L. (eds.): *Control Motivation and Social Cognition*. Springer, New York, 3–32.
- Burger, Jerry M. (1993): Individual Differences in Control Motivation and Social Information Processing. In: Weary, G. – Gleicher, F. – Marsch, K. L. (eds.): *Control Motivation and Social Cognition*. Springer, New York, 203–219.
- Cichocka, Aleksandra – Jost, John T. (2013): Stripped of illusions? Exploring System Justification Processes in Post-Communist Societies. *International Journal of Psychology*. (in press).
- Dépret, Eric – Fiske, Susan T. (1993): Social Cognition and Power: Some Cognitive Consequences of Social Structure as a Source of Control Deprivation. In: Weary, G. – Gleicher, F. – Marsch, K. L. (eds.): *Control Motivation and Social Cognition*. Springer, New York, 176–202.
- Fennel, Lee Anne (2009): Willpower and Legal Policy. *Annual Review of Law and Social Science*. 5, 91–114.
- Fiske, Susan T. (2006): Mások irányítása. A hatalom hatása a sztereotipizálásra. In: Hamilton, D. L. – Fiske, S. T. – Bergh, J. A. (eds.): *A társak és a társadalom megismerése*. Osiris, Budapest, 292–314.
- Fromm, Eric (1993): *Menekülés a szabadság elől*. (ford. Bíró Dávid) Akadémiai, Budapest
- Kornis Gyula (1919): *A lelki élet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Márai Sándor (1943): *Füves könyv*. Révai, Budapest, 214.
- Phares, E. Jerry (1978): Locus of Control. In: London, Harvey – Exner, John E. Jr. (eds.): *Dimensions of Personality*. Wiley, New York, 263–304.
- Riesman, David (1983): *A magányos tömeg*. (ford. Széleányi Iván) Közgazdasági és Jogi, Budapest
- Russell, Ann Marie – Fiske, Susan T. (2010): Power and Social Perception. In: Guinote, Ana – Vescio, Theresa K. (eds.): *The Social Psychology of Power*. Guilford, New York, 231–250.
- Strube, Michael J. – Yost, John H. (1993): Control Motivation and Self-appraisal. In: Weary, G. – Gleicher, F. – Marsch, K. L. (eds.): *Control Motivation and Social Cognition*. Springer, New York, 220–254.
- Weary, Gifford – Gleicher, F. – Marsch, K. L. (eds.) (1993): *Control Motivation and Social Cognition*. Springer, New York,
- Wicklund, Robert A. (1974): *Freedom and Reactance*. Erlbaum, Potomac

NYELVI SZUVERENITÁS A NEMZETI NYELVEK ÉS KULTÚRÁK VÁLTOZÓ HELYZETE AZ ÖNRENDELKEZÉS ÉS AZ IDENTITÁS ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

Balázs Géza

egyetemi tanár,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Mai Magyar Nyelvi Tanszék
balazs.geza@gmail.com

Amikor a nyelvhasználatról mint a szuverenitás (önállóság, függetlenség) megnyilvánulásának jeléről beszélünk, csak nagy nyelvi versenyről és folyamatos egyenlőtlenségekről szólhatunk. Mielőtt a részletekbe bocsátkoznánk, határozottan kijelenthetjük: ember és ember, ember és közösség, közösség és közösség közötti kapcsolatokban a nyelv csak részben szolgálja a gondolatközlést, az információcserét, jóval nagyobb részben a gondolatretjtést, valamint a különféle függelmi/hatalmi viszonyok bonyolult jelölését. A nyelvhasználat a hatalmi játéktér, s így a szuverenitás egyik legkedveltebb területe (Vö. Tóth, 2006.).

Megállapítások, tézisek

Nyelv és szuverenitás kapcsolatában a következő problémákat érinthetjük. Az európai gondolkodásban a reneszánszig a nyelv és a nép történetét azonosnak tekintették. A reformáció indította el a saját nyelvek felértékelését. A nemzetállamok, a nemzeti ideológiák pedig különleges ismérvvé tették a nemzeti nyelvet. Egyes országokban sikertör-

ténetnek számítanak a nyelvi modernizációk (nyelvújítások), másutt hírből sem ismerik ezeket. A többnyire standardizált nemzeti nyelvekkel (államnyelvekkel) szembekerültek a nem standard nyelvek és nyelvváltozatok. A világ népei túlnyomó részének nincs önrendelkezése. A világ nyelveinek többsége nem nemzeti, hanem etnikai, csoport vagy egyéni identitást fejez ki. A világ nyelveinek többsége kisebbségben van. Pedig a nyelv és a nyelvben kódolt kultúra fennmaradását csak az önálló, független államnyelv (nemzetállam) vagy a nagyon sok szabadsággal, lehetőséggel biztosított egyéb nyelv tudná garantálni. A 20. század utolsó évtizedében ezt fölismerve kezdtek el foglalkozni a kisebbségi kultúrák és nyelvek megőrzésével.

A nemzeti és a nemzetek feletti identitás számos alkalommal és területen ütközik. Ez a nyelvhasználatban is megfigyelhető. A magyar kultúra és identitás erősen nyelvközpontú. Ám a magyar nyelvet beszélők mintegy 30%-a kisebbségi helyzetben van, szuverenitásuk korlátozott, őket a nyelvi szétfejlődés, az asszimiláció fenyegeti. Az általánosan

megfigyelhető kulturális és nyelvi színvonalcsökkenés a standard és nem standard nyelvekre, nyelvváltozatokra elbizonytalanító hatással van. Az informatikai társadalom, technológiák kultúrára és nyelvekre gyakorolt hatását pontosan nem ismerjük, de annyit sejtünk, hogy gyorsuló nyelvi változásokat eredményeznek.

Fontos észrevétel, hogy a mai nyelvi térképek rendszerint emlékeztetnek korábbi politikai térképekre, mintázatokra. S nincs okunk azt képzelni, hogy a mai politikai viszonyok ne okoznának nagy átrendeződést a nyelvek terén.

Elvileg lehetséges erős identitás eredeti anyanyelv nélkül is (skót, ír, kun és jász). Ez előrevetíti számos nyelv kihalását, ám mellett az identitás esetleges fennmaradását.

Fontos feladatunk a nemzet, a nemzeti kultúra meg- és újrafogalmazása. Ezen belül egy alaposan kimunkált nyelvpolitikának, nyelvstratégiának ki kell jelölnie a nemzeti nyelvvel kapcsolatos teendőket. A magyar nyelvvel kapcsolatban a nyelvi szuverenitás kérdése elsősorban a határokon túl vetődik fel, leginkább mint autonómia-kérdés, például a nyelvhasználat lehetséges körei, a hivatalos anyanyelvi nyelvhasználat kinyilvánítása (Erdély, Felvidék, Kárpátalja, Délvidék). A nyelvi szuverenitás országon belüli, belső problémaként olyan kérdéseket érint, mint az anyanyelv színvonalas birtoklása és használata (nyelvi kompetencia) lehetőség szerint a legtöbb vonatkozásban (például a hivatali ügyintézésben is).

Történelmi tapasztalat, hogy a folyamatos változás jobban segít a demokratikus változásoknak, a civil társadalomnak, mint az erőszakos fordulat; közvetve igaznak látszik ez a megállapítás a kulturális és nyelvi folyamatokra is.

Megközelítések

Dolgozatom megközelítésének alapja a problémacentrikusság, módszere nem tudományos felmérés, hanem tudományos magyarázatkeresés. Szemléleti kerete az emberi kultúra és nyelv viszonyát legtagabb értelemben vizsgáló antropológiai nyelvészet (*anthropological linguistic*), illetve az ilyen kérdésekre választ kereső nyelvpolitika, nyelvi tervezés (*language policy, language planning*). A nyelvpolitikát egyesek úgy is határozzák meg, mint a „nyelvi küzdelmek politológiája”. Megközelítésemhez segítséget nyújt a modern hálózatokutatás is. Hiszen a nyelvek bonyolult rokonsági-kulturális hálózatokat képeznek. (Elég az ún. *jövevényszavak* tarka összetételére gondolni.) Végül pedig célom egyfajta akcióantropológia: vagyis az összegyűlt tudományos tapasztalatok értelmiségi megvitatása, sőt értelmiségi felelős cselekvéssé alakítása.

Szuverenitások, nyelvi szuverenitás

Sokféle szuverenitásról beszélhetünk, pl. gazdasági, politikai, társas, egyéni, kulturális... ezeket akár át is foghatja, de külön is vehető tőlük a nyelvi szuverenitás. A nyelvi szuverenitás meghatározása: közösségi és egyéni szinten valaki saját nyelvén, kultúrájának megfelelően tud gondolkodni, kommunikálni; szabadon, minden szinten (család – kisközösség – nagy nyilvánosság) használhatja anyanyelvét. A nyelvi szuverenitás a hiány felől is megragadható. Sérül a nyelvi szuverenitás, ha az egyének korlátozott az (anya)nyelvi kompetenciája, esetleg maga a kód (a nyelv) is korlátozott, mert fejlettségi szempontból (elmaradt modernizáció miatt) nem fejzhető ki minden általa. És hatalmi okból is sérülhet a nyelvi szuverenitás: ekkor korlátozott/tiltott (anya) nyelvhasználatról beszélünk.

A szabad nyelvhasználat párhuzamba állítható a politikai szuverenitással. Számos történelmi példa mutatja, hogy nem megfelelő nyelvhasználatért büntetés, akár halál járhat. Akár egyetlen rosszul megválasztott szó elárulhatja a valódi identitást, s tragikus következményekkel járhat. Goran Markovics (*Marković*) *A turné* című filmjében belgrádi színészek Boszniában horvát katonákkal találkoznak. Mindvégig jól rejtik valódi identitásukat, amikor egyetlen szót eltévesztenek. A színház szót szerbül mondják (*pozorište*), holott horvátul így hangzik: *kazalište*. Nyelvi okok miatt háborúk, konfliktusok törnek ki.

A nevezetes latin mondás átalakításával így közelíthetjük meg hatalom és nyelv folyamatosan alakuló viszonyát:

- Cuius religio, eius lingua.* (Akié a vallás, azé a nyelv.)
- Cuius regio, eius lingua (nomen).* (Akié a terület, azé a nyelv/a név.)
- Cuius technica, eius lingua (terminologia).* (Akié a technika, azé a nyelv/a terminológia.)

Nyelvpolitikai tételek, kérdések

A bevezető gondolatok után mondanivalómat négy tétel, kérdés köré szervezem. Ezek a következők:

- (1) Antropológiailag (nyelvészeti) minden nyelv egyenlő, de nyelvpolitikailag nem!
- (2) Régi kulturális antropológiai mondás: ahol két kultúra találkozik, ott fájdalom van. Ennek antropológiai nyelvészeti változata: ahol két nyelv találkozik, ott fájdalom van.
- (3) A világban többszintű, sokféle irányú nyelvi verseny/harc dúl.
- (4) Kitzúzható-e célul a nyelvi tolerancia, létezhet-e nyelvi béke?

Lássuk sorra az egyes állításokat, kérdéseket!

(1) *Nyelvpolitikailag nem egyenlők a nyelvek!* • A nyelvek lehetőségeiket tekintve persze egyenlők, ám az eltérő történelmi fejlődés miatt nem egyenlők. Tudományosan úgy is mondjuk: más és más a funkciópotenciáljuk, azaz funkcionális lehetőségeik. A nyelvek többségének nincs standard változata. Ha föl is vetődne, hogy egy adott nyelvet jobban el kellene ismerni, rögtön ott a probléma: de annak a nyelvnek melyik változatáról van szó.

A nyelvek politikai státusa is csak egyenlőtlenségekről vall. A nyelvek lehetnek hivatalosan elismertek (ezek többnyire az államnyelvek), és lehetnek hivatalosan elismert vagy el nem ismert kisebbségi nyelvek. Az okok sokfélék. A legegyszerűbb: vannak nyelvek, amelyeknek még nevük sincs, másoknak meg több is van. A nyelvi egyenlőtlenséget jól mutatják a következő arányszámok:

- kb. 7000–4000 nyelv – kb. 200 ország – kb. 225 írásbeli nyelv
- kb. 200 ország – 165 államnyelv (hatvanban az angol)
- kb. 20 000 dialektus

A Föld lakosságának 90%-a beszéli a száz leginkább használt nyelvet. A Föld lakosságának mintegy 10%-a beszéli a további kb. hatezer nyelvet. Úgy látszik, hogy a beszélt nyelvek arányaira ugyanúgy érvényes a Pareto-elv (vagy Máté-effektus), amelyet egyszerűen így fogalmazhatunk meg: akinek van, adatik...

Pontosan nem tudjuk, de sejtjük: kevés nyelvből lett sok nyelv, és most a sok nyelvből lesz kevés nyelv. Vagyis korunk, és a 21. század föltehetőleg a tömeges nyelvkihalás korszaka lesz. A folyamat már korábban elkezdődött. Egy adat szerint Brazíliában ezerből mára kétszáz indián nyelv maradt csak. Egy-egy kis, csak kevés ember által beszélt nyelvet eltün-

tethet egy földrengés, egy vulkán, de akár egy influenzajárvány is. Ám a leggyakoribb az, hogy a nyelvet maguk a használók adják fel.

Pontosan leírható, hogy hogyan csökken a nyelvi szuverenitás: a nyelv használati köre szűkül (a nyilvánosságából visszazorol a magánszférába); nem modernizálódik, terminológiája elavul (korábban megfogalmazott álláspontunk: *a szaknyelvek megszűnése magával rántja a többi nyelvváltozatot is*); fogalmi körök szűkülnek, új szavak nem teremődnek; nincs, vagy csökken központi összetartó változata (sztenderd), szétagolódik; nagy számban jelennek meg idegen szavak (nem kölcsönzések, mert idegenségüket megőrzik); kétnyelvűségi tendenciák jelentkeznek; egy ideig kialakulhat a kiegyensúlyozott kétnyelvűség; egyesek használják a „félnyelvűség” kifejezést is; a kétnyelvű nyelvhasználat kapu lehet az egynyelvűség felé. Az anyanyelv visszazorol a családba, egyes megállapítások szerint nagymama-nyelv lesz belőle (a nagyszülők őrzik a legtöbbit), majd a szakralitásba, a holt szövegekbe. Az elvesztett nyelv elvesztett tudást is jelent.

(2) *Kultúrák, nyelvek találkozása* • A kultúrák és nyelvek találkozásánál egyértelműen érvényesül a politikai-hatalmi viszonyok hatása. A nyelvek között az áthatásnak különféle formái: kölcsönzések, interferenciák, sőt konvergenciák figyelhetők meg.

A nyelvek politikai/ökológiai státusa csakúgy, mint a politikai képződmények, folyamatosan változik. Vannak terjedő, stagnáló, kihalt és keletkező nyelvek. Ezeket így is nevezhetjük: erőnyelv – veszélyeztetett nyelv – kihalt nyelv – feltámadó nyelv – születő (új) nyelv. Abram de Swaan (2004) a nyelvek hálózatát a bolygókéhoz hasonlítja: hipercentrális – szupercentrális – centrális – periférikus – emlékezeti nyelv.

Földünk furcsa keverékét adja nyelv – terület (ország) – állam és identitás négy jellemzőjének. Csak néhány példát mutatok, a lényeg, hogy ahány nyelv és ország, annyiféle helyzet. – Nyelv (NY); terület(ország) (T); állam (Á); identitás (I)

francia: NY=T=Á=I

ír: (NY)=T=Á=I

német: NY=(T-T)=(Á-Á)=(I-I)

Németalföld: flamand-vallon: (NY-NY)=T/T=Á=(I-I)

Svájc: (4 nyelv): (NY-NY-NY-NY)=T=Á=I

magyar: NY=T(T)=Á=I

cigány: (NY-NY)=T=(Á)=I

Az összetett nyelvpolitikai helyzetre idézzünk egy kulturális antropológust (orientalistát), a lengyel Pjotr Kłodkowskit (2008): „Jelenleg Belgiumban három hivatalos nyelv van, a francia, a flamand és a német. Negyediként az arab jönne szóba. A javaslat Abu Dzsadsától, az Európai Arab Liga elnökétől származik, aki... álláspontját nagyon logikus érvekkel támasztotta alá: *Ebben az országban 70 ezren élnek németek, akiknek német az anyanyelvük, és 300 ezren, akiknek az arab az anyanyelvük. Azoknak, akik arra hivatkoznak, hogy a német hivatalos nyelvként való elismerésének történelmi okai vannak, azt üzenem, hogy a történelem még nem ért véget.*”

(3) *Többszintű kulturális-nyelvi verseny/harc* • Antropológiai megállapítások szerint folyamatosan a változások és a „közöttiségek” hálójában élünk. A fő trendek: egységesülés – szétagolódás, globalizáció – regionalizáció, internacionalizmus – nacionalizmus, szupranacionalitás – nacionalitás, integráció – dezintegráció, föderáció – fundamentalizmus, világpolgár – nemzetpolgár, szekularizáció – vallási újjászületés (például: nemzetvallások, újpogányság). A modern világban szemben

áll egymással a netizen (netokrata, proletár) és a digitális analfabéta.

A folyamatos változásban uralkodó lesz a „közöttiség”. A legfontosabb kulturális áthatások, amelyek nyelvi változásokhoz vezetnek:

enkulturáció = a kultúrába való belenevelődés, a kulturális tudás átadása

akulturáció = kulturális hasonulás, keveredés; akkor történik, amikor két kulturális hagyomány képviselői kapcsolatba lépnek egymással

inkulturáció = vallási áthatás

interkulturáció = kultúrák közötti kapcsolat

transzkulturáció = kultúrákat áthidaló (kultúrák közti) jelenség, hatásegysítés

multikulturáció = kulturális sokféleség

A nyelvi verseny/harc legfőbb jellemzői: a durva vagy kifinomult nyelvtörvények (államnyelv, elismert nyelv, oktatási nyelv, felirattörvény, névtörvény); nem tudomásul vétel („ilyen nyelv nincs”); a nyelvi fejlesztés tudatos elhanyagolása; az attitűdök megváltoztatása „ez haszontalan/sikertelen nyelv”.

A multikulturális világba való integrálódás gazdasági szempontból hasznos. Ám ez is folyamatos egyenlőtlenséget jelent. Általában a később érkezettek integrálódnak. Az integráció sikerességét rendszerint a nyelvismeret (nyelvváltás) mutatja. Részben ez sem mindig sikerült, ráadásul a multikulturális világban feltűnik az a jelenség, hogy a második-harmadik generáció nem feltétlenül akar integrálódni, hanem erősen különbözni akar.

A nyelvészet egyik ága, az ún. gazdasági nyelvészet megállapítja, hogy a nyelvtudás gazdasági értékévé vált, az idegennyelvtudás áru. Ám ne feledjük, nyelvet letről felfelé tanul az ember: kisebb nyelvet beszélő nagyobb nyelvet, alávett helyzetben lévő hatalmi helyzetben lévőknek a nyelvét.

Hogy a világ nyelvi egyenlőtlenségét jobban megértjük, pillantsuk rá a világ nyelvi térképére (Nettle – Romaine, 2000). Európai szempontból ugyanis alig értelmezhető a probléma. A világ nyelveinek 60%-át az Egyenlítő mentén, a trópusokon beszélik. Magában Pápua Új-Guineában 1300 nyelvet használnak. A főbb statisztikai adatok:

33% Ázsia (2165)

30% Afrika (2011)

19% Csendes-ó. térsége (Ausztrália... 1302)

15% Amerika (1000)

3% Európa (225)

összesen 6703 nyelv

Ezzel szemben Európa vagy az Európai Unió nyelvi problémája elenyészően kicsinynek tűnik. Annak tűnik, de nem az! A 27 tagállam 21 hivatalos nyelvet használ (és számos további kisebbségi nyelvet). Az EU 21 hivatalos nyelvvel számolva csak az EU-ban 420 fordítási irány van. Az EU-nak előbb-utóbb utat kell választania: vagy radikálisan csökkenti a hivatalos nyelvek számát, vagy marad a szuverenitás, de akkor a működésén kell változtatnia, hiszen ez a „kicsiny” európai nyelvi kavalkád is az együttműködést lassítja, vagy akár lehetetlenné is teszi (Vö. Gados, 2001.).

Visszatérve a (3) tételhez: a többszintű kulturális-nyelvi harcnak már vannak és a következőkben még nagyobb számban lesznek nyertesei és vesztesei.

(4) *Kitűzhető-e célul a nyelvi tolerancia, béke?* • A kérdés meglehetősen retorikai. Szemben állnak egymással globális tendenciák, például a nemzetek fölötti kommunikáció igénye (interlingvisztika), valamint a regionális tendenciák, a helyi kultúrák, nyelvek védelme. A történelmi kulturális-nyelvi mozgások ma is hatnak. Korunkban csak a kommunikációs zavarok állandóak. A zava-

rok szélsőséges esetben nyelvi agresszióhoz vezetnek. Számíthatunk a folyamatos nyelvi egyenlőtlenség fennmaradására, az egyre szaporodó kiháló nyelvekre, identitásokra. Tisztességes, retorikai szempontból talán hasznos, ám gyakorlatilag fölösleges törekvések történtek a nyelvi jogok szabályozására az 1990-es években. A nyelvek fennmaradása ugyanis nem jogi kérdés.

Jó szándékú, ám főként propagandisztikus törekvések a különféle felhívások, programok, emlékezések. Például az UNESCO veszélyeztetett nyelvek programja, az anyanyelvek napjának (február 21.), vagy éppen a nyelvek európai napjának (szeptember 26.) kikiáltása. Vannak helyi kezdeményezések is. Észtországban Kristjan Jaak Peterson költő születésnapja az anyanyelvek napja (március 14.), és 2011-ben Magyarországon is törvénybe

került a magyar nyelv napja (november 13.). Az eddig értelmezett nyelvi szuverenitások módosulnak. Ami biztos: sok minden változni fog.

Bennünket magyarokat némi optimizmussal tölthet el, hogy a magyar nyelv minden szempontból fejlett nyelv – de tegyük hozzá, ez nemcsak „magától” van így, hanem azért is, mert sokan tettek érte. Például a nyelvújításban egyetértő értelmiségiek. A magyar ma azon néhány tucat (!) nyelv közé sorolható, amelyen minden kifejezhető. Fontos kérdés a tudatos nyelvpolitika, nyelvstratégia és nyelvművelés. Végso soron a legfontosabb: a nyelvi öntudat erősítése.

Kulcsszavak: *nyelvi szuverenitás, nyelvpolitika, nyelvstratégia, nyelvi verseny, nyelvi béke, nyelvi öntudat*

IRODALOM

- Balázs Géza (2001): *Magyar nyelvstratégia*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Bañcerowski, Janusz (2001): *Nyelvi helyzetkép – 2001*. A Magyar Filológiai Társaság Értesítője (2001. szeptember)
- de Swaan, Abram (2004): *A nyelvek társadalma. A globális nyelvrendszer*. Typotex, Budapest
- Gados László (2001): *Virágozzék minden nyelv! Soknyelvűségért és egyenjogú nyelvi érintkezésért Európában*. Magyar Eszperantó Szövetség, h. n. • <http://www.eszperanto.hu/egyeb/gadosvir.htm>
- Kłodkowski, Piotr (2008): *A Kelet csodálatos zamata*. (ford. Kertész Noémi) Typotex, Budapest

- Nettle, Daniel – Romaine, Suzanne (2000): *Vanishing Voices. The Extinction of the World's Languages*. Oxford University Press.
- Pomozsi Péter (szerk.) (2011): *Kis nyelv – nagy stratégia. Az észt nyelvpolitikai modell. (Az észt kultúra kiskönyvtára 1)* Budapest
- Pusztay János (szerk.) (2010): *Esélyek és veszélyek – a magyar nyelv helyzete és jövője az egységesülő Európában*. NH – Collegium Fenno-Ugricum
- Tóth Szergej (szerk.) (2006): *Hatalom interdiszciplináris megközelítésben*. Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged

A SZUVERENITÁS A XXI. SZÁZAD FORMÁLÓDÓ MULTILATERÁLIS RENDSZERÉBEN

Simai Mihály

az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor emeritus, egyetemi tanár,
Budapesti Corvinus Egyetem
simai.mihaly@krtk.mta.hu

„Döntő fontosságú intellektuális követelmény újragondolni a szuverenitás kérdését. Ez nem jelentheti lényegének gyengítését, amelyik döntő a nemzetközi biztonság és együttműködés szempontjából. Fel kell azonban ismerni, hogy több formája lehet, és több funkciót tölthet be”

Butrosz Butrosz-Gáli
(Boutros Boutros-Ghali),
az ENSZ volt főtitkára

A globalizálódott, interdependens világ első pénzügyi, gazdasági és társadalmi válságának tanulságai, következményei, a nemzetközi együttműködés megnövekedett fontossága az emberiség jövőjét fenyegető gondok, a kockázati tényezők kezelésében, az államközi szervezetekkel kapcsolatos új követelmények elemzőképessége és normatív javítása terén, a változó nemzetközi hatalmi és érdekviszonyok, amelyek a többközpontú világpolitika kibontakozását meghatározzák, a XXI. század jelenlegi szakaszában új kérdéseket fogalmaztak meg a közgondolkodásban, a világpolitikában, a világgazdaságban, a médiában és a szuverenitással foglalkozó tudományos kutatómunka számára is. A változások ellenére vitathatatlan, hogy a szuverenitás nemcsak

mint politikai és jogi kategória vagy politikai konstrukció marad továbbra is fontos tényező, hanem az államok életének, politikai döntéseinek, kapcsolatrendszerüknek, a közgondolkodás alakításának, a nemzeti önrendezésért folytatott küzdelmeknek fontos tényezőjeként is.

Jean Bodinne, a XVI. század híres francia tudósának és a szuverenitás eszméje kiteljesítőjének egyik kutatója, Andrew Edwards a szuverenitást olyan kétlétű lényként definiálta, amelyik egyik lábával a világtörténelem változó áramlataiban, a másikkal pedig az emberi természet és a társadalmi feltételek talaján áll (Edward, 2011). A szuverenitás eszméje és gyakorlata a vesztfáliai béke óta eltelt évszázadokban együtt fejlődött a nemzetállamra vonatkozó eszmékkal, valamint az államközpontúság és az államokat övező határok szentségének és az államok közötti viszonyok realitásainak gyakorlatával. Több vonatkozásban is integrálódott a társadalomtudományokba, a társadalmi gondolkodásba és a politikába. Egyik központi témája lett a tudományos vitáknak. Néhány kérdés: az állam és a nemzet viszonya, az elismerés és legitimitás, az ellenőrzés és az autonómia, a

terület és a fennhatóság, valamint a kikény-szeríthetőség váltak különösen fontossá a vitákban és a gyakorlatban is. A szuverenitás fogalmához, gyakorlati érvényesülésével összefüggésben, egyre többször kapcsolódott valamilyen jelző: abszolút, korlátozott, részleges, örök, belső, külső, alkotmányos, megoszthatatlan, átmeneti, idejét múlta, állami, nemzeti, jogi, gazdasági, politikai stb. Ezek a jelzők egyrészt arra utaltak, hogy kiknek a szuverenitásáról van szó, másrészt gyakorlatának különböző dimenzióira, összefüggéseire. Az egyik legvitatottabb téma, hogy melyik kategória felsőbbrendűbb, a nemzet vagy az állam, illetve, hogy tulajdonképpen a nemzet rendelkezik-e a szuverenitással vagy az állam? E témában sok szélsőséges felfogás fogalmazódott meg. Egyik legszélsőségesebb megfogalmazását az olasz fasiszták adták: „Abban az esetben a nemzet a felsőbbrendűbb, ha azonos az állammal. A nemzet nem azért van, hogy államot kreáljon, az állam alkotja a nemzetet.” (Gentile, 1932) Egy másik, sajátos szélsőséget képvisel a politikai nemzet és a kultúrnemzet fogalom ellentmondásossága. Ez legélesebben a náci ideológiában jelent meg, amely az egyén szemszögéből a nemzeti hovatartozást eleve determinista módon határozta meg. A nemzeti determinizmus lényegében a fajelméletre épült. A kultúrnemzet és a politikai nemzet közötti ellentmondás egyik legjellemzőbb példája a történelmi Magyarország, a középkori nemzet típus egyetlen közép-európai túlélője. Az 1868-as Nemzetiségi Törvény kimondta: „Magyarország minden állampolgára egységes nemzetet alkot, az oszthatatlan és egységes Magyar nemzetet, amelybe az ország minden állampolgára, nemzetiségi hovatartozásától függetlenül tartozik.” További fontos és ellentmondásos témának bizonyult a nemzeti önrendelkezés és a szuverenitás viszonyának kezelése, alakulása. A szuverenitás eszméje és gyakorlata magában foglalja a nemzetközi jog olyan elveit, mint a határok sérthetlensége, a területi integritás, a be nem avatkozás más államok belügyeibe. Ezek viszont gyakran akadályozták vagy lehetetlennítették a nemzeti önrendelkezésre való jog érvényesítését számos soknemzetiségű államban. Sajátos viszonyok alakultak ki az elmúlt évszázadokban a hatalmi és birodalomalkotási törekvések és a szuverenitás között. A konfliktus egyik dimenziójával kapcsolatban érdemes Hitlert idézni, aki az egyik, 1938-as, Ausztriával kapcsolatos beszédében a következőket jelentette ki: „Mit jelenthetnek olyan szavak, mint függetlenség vagy szuverenitás egy hatmillió államnak? [...] Csak különleges feltételezések mellett lehetnek ilyen államok életképesek. [...] Még a Német Birodalom is túl kicsi: ki kell egészíteni gyarmatokkal: Hogyan lenne egy tartomány nagyságú állam sikeres?” (Baynes, 1942)

Tanácskozásunk arra igyekezett választ keresni, hogy miképpen értelmezhető a szuverenitás a XXI. század jelenlegi szakaszában az átalakulóban lévő világrendben? Történelmi példák tömegei bizonyítják, hogy a szuverenitás érvényesülése nem választható el a hatalmi viszonyoktól. Erős államok gyakran sértették meg, hagyták figyelmen kívül a gyengébbek szuverenitását.

A hidegháború éveiben a szuverenitás a gyakorlatban sajátos módon alakult. Mindkét vezető hatalom alapvetően érdekeinek megfelelően értelmezte saját befolyásának közegében. A rendszeren belüli viszonyokat illetően a feltételek lényegében sajátos, rendszerspecifikus módon fonódtak össze a vezető hatalom és a tömbök érdekeivel. Éles verseny folyt a befolyásért a tömbökön kívüli országokban. Az Egyesült Államok számsze-

rűen többször avatkozott be, és vívott háborúkat ebben a közegben. Befolyási közegében az adott rendszer érdekeit és saját hatalmi érdekeit lényegében azonosnak tekintve a Szovjetunió alkalmazta a „korlátozott szuverenitás” gyakorlatát. A két vezető hatalom közti viszonyt a kölcsönös elrettenés eszközei támasztotta alá. A kétpólusú világ történelmi szakasza a Szovjetunióval együtt véget ért. Befejeződött a birodalmak felbomlásának kora is, melynek a Szovjetunió megszűnése az utolsó állomása volt. Bolygónk politikai és társadalmi arculata a birodalmak felbomlása nyomán radikálisan megváltozott. Az új államok kialakulásának folyamatai, az „elnyert” vagy „megadott” szuverenitás és a világszervezet szerepe ennek folyamatában már évtizedekkel ezelőtt megkérdőjelezték a nemzet és az állam és a szuverenitás hagyományos Európa-központú megközelítését. Tény az, hogy az ENSZ alapokmánya alapján több ezer népcsoport formálhat még jogot önálló államának megteremtésére (mintegy 60 erre már ma is képes lenne) tovább bonyolítják a szuverenitás elméleti és gyakorlati megközelítésének kérdéseit.

Úgy tűnik, hogy az USA globális katonai és gazdasági befolyásának viszonylagos gyengülése nyomán a világpolitika történelmében lezárult a hidegháború befejeződése után egypólusúnak deklarált világrend korszaka is. A XXI. század világpolitikai folyamatai és a nagy válság meggyorsították egy új, többpólusúként jellemezhető globális hatalmi rendszer kialakulását.

Sokan tették fel a kérdést az elmúlt néhány évben: történészek, politológusok, filozófusok és közgazdászok: tovább „globalizálódik-e”, esetleg versengő régiókra bomlik, s milyen intézményrendszerre épül majd a kibontakozóban lévő többpólusú világrend?

Hasonló lesz-e a napóleoni háborúk utáni „koncerthez”, amely végső soron szerepet játszott azon feltételeinek kialakításában, melyek kirobantották az első világháborút? Egy olyan hierarchikus többpólusú világ alakul-e ki, amelyben az USA megőrzi a *primus inter pares* pozícióit, avagy az új történelmi feltételek egy eddig ismeretlen világrend kialakítását eredményezik majd? Az sem fogalmazható meg egyértelműen, hogy milyen szerepet játszik a XXI. század kialakuló multipoláris világában a katonai és a gazdasági erő, valamint a politikai-ideológiai befolyás, és mindezek miképpen hatnak a szuverenitás érvényesülésére?

A hidegháború éveiben a nemzetközi politikai folyamatokkal foglalkozó tudósok sok elméletet elevenítettek fel, dolgoztak ki, illetve igyekeztek alkalmazni a hatalmi viszonyok és konfliktusok magyarázatára, a biztonságpolitikák indoklására, a fegyveres erők fontosságának, fenntartásának, a katonai kiadások nagysága és szerkezete meghatározásának alátámasztására is. Úgy tűnik, hogy ezek közül három elméleti rendszer, a realista, a liberális béke elmélete, és a belső feltételekből kiinduló strukturalista-konstruktivista népszerűek a feltételezett multipoláris rendszer elemzésében és folyamatainak, valamint a szuverenitás jelentőségének prognosztizálásában. Kérdéses azonban, hogy mennyire lehetnek irányadók az útkeresésben akár a szuverenitás jövőjét illetően, akár a multipoláris váló világrend jellemzőinek és működésének megítélésénél.

A multipolaritás fogalma technikai szempontból továbbra is egyszerű: három vagy ennél több, lényegében azonos erejű állam alkothat multipoláris rendszert. Egyik alapkérdés azonban, hogy miként lehet az erőpozíciók olyan tényezőinek viszonylagos fon-

tosságát megítélni, mérni, mint a katonai és a gazdasági erő, valamint a politikai-ideológiai befolyás. Azt sem lehet a múlt tapasztalatai alapján megítélni, hogy miképpen tudják különböző forrásokból táplálkozó erejüket az adott államok a kialakuló rendszerben érvényesíteni.

A társadalomtudományokban a XXI. század multipoláris rendszerének jellegével és működésével kapcsolatban a viták főként olyan kérdésekről folynak, hogy melyek lesznek a vezető hatalmak, a fő pólusok, és melyek a kialakulóban lévő hatalmi struktúrában rejlő veszélyek és lehetőségek, s ezek miként érintik a különböző államokat? Igen fontos kérdés annak a multilaterális együttműködési rendszernek a jövője is, amelynek alapvető intézményei és normái a bipoláris világban alakultak ki. Kína és Oroszország foglalták meg az elmúlt néhány évben különleges érdekeltségüket abban, hogy az amerikai hegemonia helyébe a többpólusú világ viszonyait tükröző multilaterális rendszer lépjen. Amerikai tudósok viszont elsősorban a multipoláris világ olyan veszélyeire hívták fel a figyelmet, mint a strukturális kiszámíthatatlanság, a beépített bizonytalanság és az elkerülhetetlenül éleződő versengés.

A multipoláris gazdasági hatalmi viszonyok kibontakozása egyébként a világgazdaságban már a XX. század során megkezdődött. Körülményei azonban változtak a Szovjetunió szétesése és a szocialista világ összeomlása nyomán. Jelentős mértékben hatott a rendszerre, a nemzetközi gazdasági viszonyok átrendeződésére a XXI. század első globális válsága is.

A válság tovább módosította annak a három jelentős termelési, kereskedelmi és pénzügyi koncentrációnak helyzetét és szerepét, amelyek körvonalai már a XX. század utolsó

szakaszában kibontakoztak: az észak-amerikaiét, melynek centruma az USA, az európaiét, központjában az Európai Unióval és ezen belül különösen Németországgal, s a távolkeleti, csendes-óceáni térségét, amelyiknek centrumai Japán, Kína és India.

Arra, hogy egyidejűleg több növekedési központ játszik meghatározó vagy fontos szerepet a nemzetközi életben, többször is volt példa az elmúlt évszázadokban. A XXI. század multipoláris rendszerének kialakulása során most fordul elő először, hogy korábban gyarmati vagy félgymati helyzetben lévő, lényegében fejlődő országok kerültek a vezető szerepet betöltő hatalmak csoportjába. 2030 körül várhatóan hét ún. feltörekvő gazdaság, Brazília, Kína, India, Indonézia, Dél-Korea, Oroszország és Törökország adja majd a világtermelés felét. Az Egyesült Államok gazdasági súlyának csökkenése nem abszolút hanyatlást jelent, hanem a többi hatalmi központ gyorsabb növekedésének következménye. Az Egyesült Államok továbbra is igen erős pozíciókkal rendelkezik a tudományos és technikai fejlődésben, a szakképzettség, a nemzetközi pénzügyek területén. Fejlett és továbbra is számos területen az élvonalban álló ipara, mezőgazdasága és modern szolgáltató szektora mellett hatalmas a természeti gazdagsága is.

A XXI. századi multipoláris világ hatalmi hierarchiájában leegyszerűsítve továbbra is három szint különböztethető meg az érdekvizonyok, képességek, lehetőségek és bizonyos fokig a szuverenitással összefüggő felfogás tekintetében: a vezető államok, a közép-hatalmak és a kis országok szintje.

A rendszer vezető államai, az a néhány ország, amelyek a XXI. század jelenlegi szakaszában, gazdasági és katonai erejük révén képesek nemzetközi környezetük és a multi-

laterális együttműködési rendszer befolyásolására, nem tudják ugyan érdekeiket korlátlanul érvényesíteni, de regionális tömörülésekben, gazdasági vagy katonai befolyási övezetekben jelentős lehetőségekkel rendelkeznek. Ezek az államok a nemzetközi intézményrendszerben is több alternatívában képesek érdekeiket érvényesíteni. Fenyegetésre, zsarolásra vagy kényszer alkalmazására szolgáló eszközrendszerük is lényegesen nagyobb és hitelesebb. Képességeik lehetővé teszik kliensállamok vagy ütközőállamok hálózatának kiépítését. Jelenleg szerencsére ezt nem indokolják olyan jelentős globális vagy regionális konfliktushelyzetek vagy hatalmi törekvések, mint a második világháború előtt. A világ demográfiai, gazdasági és társadalmi viszonyai és a fejlődés fenntarthatóságát meghatározó institutionális és ökológiai feltételek alapján valószínűsíthető, hogy az Egyesült Államok mellett Kína, India, Japán, Brazília, Oroszország és Németország lesznek a vezető gazdasági hatalmak, akár mint önálló államok, akár mint a regionális integrálódás (például az EU) hatalmi központjai. A világtermelés és fogyasztás, a jövedelem és vagyonszociális koncentrációk, a kereskedelem és a tőkeáramlások globális földrajza azonban messze nem statikus. Figyelembe kell venni azt is, hogy a gazdasági multipolaritás és a stratégiai-politikai multipolaritás közötti kölcsönhatások ellenére a két folyamat sok tekintetben eltérő módon és sebességgel alakul. A világpolitikában a multipoláris rendszer lassabban bontakozik ki. Miközben az USA viszonylagos gazdasági súlya kisebb lett, stratégia-katonai síkon továbbra is a legerősebb hatalom.

A vezető hatalmak közötti bilaterális viszonyok és kölcsönhatások is jelentősek a multilaterális rendszer működése és az egyensúlyi viszonyok szempontjából. Ha ezek antago-

nisztikusak, hozzájárulhatnak a multilaterális rendszer destabilizálásához és a folyamatok kimenetelének nagyobb mértékű bizonytalanságához. Egy ilyen feltételrendszer nem precedens nélküli. Az Európai Koncert, vagy ahogy nálunk használatosabb, a Szent Szövetség így működött az első világháború előtt. A vezető államokban a szuverenitásra való hivatkozás nem gyakori. Rendszerint nemzetközi kereskedelem-politikai eszközrendszerükben a protekcionista törekvésekkel kapcsolatos vitákban és például a nemzetközi pénzügyeket szabályozni igyekvő multilaterális témákban fogalmazódik meg. A szuverenitás belső vonatkozásai pedig a soknemzetiségű államokban, az egyes nemzeti kisebbségek vagy csoportok szeparatista törekvéseivel szemben alkalmazott elég gyakori érvet és eszközt képviselnek.

A hatalmi hierarchiában a középhatalmaknak tekintett vagy magukat ilyeneknek deklaráló államokkal kapcsolatban a XXI. század multilateralizálódó világában két kérdésre bizonytalan a válasz. Az egyik alapvető probléma, hogy melyek sorolhatók ebbe a kategóriába. A másik kérdés, hogy a világrendben, s ezen belül a világgazdaságban milyen specifikus középhatalmi funkciók azonosíthatók?

Aligha lehet egyértelmű közös ismérveket találni a középhatalmi státuszra akár olyan területeken, mint a terület, a lakosság száma, a bruttó nemzeti termék, akár pedig a katonai erő (Holbrad, 1984). Még nehezebb közös érdekek vagy valamiféle közös politika alapján meghatározni besorolhatóságukat. Harminc-negyven állam sorolható e kategóriába. Tudomásul kell venni, hogy a középhatalmak mint államcsoport rendkívül vegyes. Érdekeik, befolyásuk és politikájuk is sokban különbözhet. Olyan államok például, amelyek világhatalmi státuszról csúsztak le ebbe a

kategóriába, még hosszú ideig viselik a nagyhatalmi státuszban felvett ruházatot. Kapcsolatrendszerük és befolyásuk is nagyobb, mint azoké az államoké, amelyek felkapaszkodtak e kategóriába, vagy különböző okokból, nem egyszer belpolitikaiakból, szégyellik a kis állam státuszát, és maguknak középhatalmi identitást vagy ideológiát kreálnak. Vannak természetesen a középhatalmi kategóriának térségspecifikus, geopolitikai elemei is. Ezek az államok szuverenitásuk problematikáját a XXI. században magától értetődő módon olyan adottságnak veszik, amit külső erők nem fenyegetnek. Tény, hogy csak egyes középhatalmak szuverenitását és csak egyes térségekben veszélyeztetik külső eredetű problémák, külső intervenciók. Ez azonban általában nem valamely külső hódító politikájának következménye, hanem rendszerint az adott ország kormányának a nemzetközi közösséget veszélyeztető politikájával kapcsolatos.

A multilaterális szervezetekben a középhatalmakkal kapcsolatban sokkal inkább minőségi, mint mennyiségi hozzájárulásuk fontossága kap hangsúlyt. Az elmúlt húsz-harminc év tapasztalatai szerint igen aktívak a koalícióépítő törekvésekben és a szervezeti reformtörekvésekkel kapcsolatban. Résztvevők a nemzetközi szervezetek humanitárius programjaiban nagyobb a súlyuknál.

A formálódó multipoláris világrendben, az erre épülő multilaterális együttműködésben a kis államok szerepe még nehezebben fogalmazható meg, mint a középhatalmaké. Ennek egyik oka az, hogy e kategóriába, különböző ismérvek alapján sokfajta állam sorolható, beleértve az ún. mini- és mikroállamokat is. A besorolásnál a leggyakoribb a tízmillió alatti lakosság mint felső határ. Egyértelmű, hogy ezek az államok alkotják az ENSZ 193

tagállamának túlnyomó többségét. Ez mindenekelőtt szavazataiknak ad nagy jelentőséget azokban a nemzetközi szervezetekben és kérdésekben, amelyek az ENSZ alapokmánya szerinti szuverén egyenlőségre épülő „egy állam egy szavazat” alapján hozzák döntéseiket. A kis államok a múlthoz képest arra is építhetnek, hogy a nemzetközi szervezetek politikai fórumai véleményüket, állásfoglalásaikat felhangosítják, és így befolyásuk is növekedhet.

A kis államok bolygónk egyes térségeiben természetesen rendkívül különbözőek. Érdekeik gyakran ellentétesek, nemegyszer túl ambiciózusak lehetőségeikhez és eszközeikhez képest. Tény az is, hogy a kis államok továbbra is a legsebezhetőbbek a nemzetközi rendszerben. Konkrét érdekeik és céljaik között ezért a XXI. században is alapvető közös cél a fennmaradás, a nagyobb hatalmak expanziós törekvéseivel, a világpolitika vagy a világgazdaság fő erőivel szemben, esetenként ezekre támaszkodva. Ennek egyik eszközeként a hidegháború időszakában az „el nem kötelezettség” vonzó alternatíva volt számos kis ország politikájában. Más államok valamelyik vezető hatalom „védőszárnyai” alatt, esetleg az általa vezetett katonai szövetségben való részvételben látták biztonságuk garanciáját. A XXI. század kis államai a múlthoz képest kevésbé vannak kitéve különböző motivációjú hatalmi hódításoknak, politikai zsarolásnak, bár ilyen törekvések továbbra is előfordulnak. A világpolitika és a világgazdaság új feltételeit, s a regionális együttműködés jelentőségének növekedését is figyelembe véve, nyitott kérdés, hogy a több hatalmi központból álló multipoláris rendszer jobb lehetőségeket ajánl-e a kis államoknak alkalmazkodásuk elősegítésére, szuverenitásuk megőrzésére, mint a bipoláris vagy unipoláris

rendszer, amikor is gyakran valamelyik szuperhatalom kliensállamként igyekeztek érdekeiket érvényesíteni, vagy csak az ENSZ biztosítékaira tudtak támaszkodni? Tény persze, hogy a szuverenitásuk által biztosított lehetőségek és az ENSZ-tagságból fakadó nemzetközi garanciák alapján a XXI. század jelenlegi szakaszában, a multilateralizálódó globális rendszerben a kis államok szabadabban mozoghatnak a világpolitikában, még akkor is, ha gazdasági szempontból valamelyik hatalmi központhoz kötődnek. További lényeges probléma az is, hogy egyes térségekben a kis államok kerülhetnek legkönnyebben zsoldosok, banditák, szélsőséges irányzatokat képviselő politikai vagy bűnözői csoportok befolyása vagy irányítása alá. Emiatt is lényeges kérdés, hogy a nemzetközi rendszer megengedheti-e, illetve meddig tűrheti a rendszer alapvető biztonsági és humanitárius érdekeivel szembe forduló, felelőtlen kis államok, esetleg ún. „bandita államok” működését, s milyen eszközöket alkalmazhat velük szemben. A tömegpusztító fegyverek világában, a „szuverén egyenlőség” jogi védőszárnyai alatt egy-egy kis állam a nemzetközi rendszer zavarkeltőjévé és különböző szélsőségek tüzfészekévé válhat (Hower, 2008). A világrendben egyébként a következő évtizedekben valószínűleg tovább nő majd a kis államok száma.

Nyilvánvaló, hogy az államok „magatartását” általában és a szuverenitás problematikájával kapcsolatban a hatalmi hierarchiában elfoglalt helyük és érdekviszonyaik, valamint társadalmi berendezkedésük mellett (például, hogy demokráciák vagy különböző fokozatú diktatúrák-e) etnikai szerkezetük, sőt ideológiai-vallási jellegük is befolyásolja. Sajátos például az iszlám államok többségének szuverenitásfelfogása.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a globalizálódó világban sem a technikai fejlődés következményei, a gazdasági, környezeti és kulturális hatások, sem pedig a politikai vagy gazdasági válságok, a káros környezeti hatások nem tisztelik a határokat, és vízumra sincs szükségük.

A fentiek nyomán: az államok érdekeltisége és magatartása a szuverenitás különböző dimenzióival kapcsolatban valószínűleg tovább differenciálódik. Kérdéses, hogy mennyire válik a gyakorlatban is általánossá annak elfogadottsága, hogy nemcsak szükséges, de elengedhetetlen az emberiség fennmaradása érdekében új, kikényszeríthető szabályok és normák kialakítása, hatékonyabb multipoláris intézményrendszer működtetése. Ennek formálásában döntőek lesznek az államok belső viszonyai is. A multilaterális intézmények nem a tagállamok jellegétől független hálózatok. Ezek az intézmények a közös szabályok és normák kialakítására és az államközi kapcsolatok különböző területeinek szabályozására nem csak az államok politikáját közvetlenül formáló körök vagy érdekcsoportok felfogásbeli különbségeit tükrözik. Hatékony multilaterális rendszer nemcsak a kormányoktól követel közmegyezést, hanem gyakran olyan áldozatokat, rugalmasságot, kompromisszumkészséget is, amelyek kialakításában döntő a társadalmak „hozzaállása”. Ennek fontossága talán legnagyobb mértékben az emberiség érdekeit, az emberi jogok érvényesülésének előmozdítását, tömeges megsértésének megakadályozását szolgáló nemzetközi beavatkozás elvének és gyakorlatának elfogadásában, illetve tagadásában jelenik meg (International Commission on Intervention and State Sovereignty, 2001, 44.).

Mindezek alapján valószínű, hogy a szuverenitás érvényesülésének feltételei tovább

módosulnak, s változik az egyes dimenziók fontossága is. Egyértelmű válasz aligha adható arra a kérdésre, hogy például az EU-ban megfogalmazott közös, a nemzetek fölé emelt szuverenitás eszméje mennyire hódít teret, vagy mennyire marad gyakorlat akár csak az EU keretében is. A világgazdaság hatalmas pénzügyi áramlatai, a nemzetközileg integrált termelési rendszerek határokat átívelő működése, az információk és a tudás áramlatai, az áruk és szolgáltatások világkereskedelmének terebélyesedő csatornái már az eddigiekben is átfomálták a gazdasági szuverenitás érvényesíthetőségének lehetőségeit és kereteit. A világ államainak működőképessége növekvő mértékben függ közös szabályoktól olyan területeken is, mint a nemzetbiztonság, a migráció, az emberi jogok, sőt a versenyképesség is. Mindez azonban ma még nem autonóm globális vagy akár csak európai jogrend, hanem sokkal inkább alternatív, többszintű kormányzási logika, semmint a szuverenitás olyan új definíciójának elfogadtatására irányuló gyakorlat, amely a klasszikus fogalom helyére lépne. Az államok a versengő világban

még nem hajlandók lemondani olyan jogi kincsükről, mint a szuverenitás. Ennek realitétét sok tényező csökkentti ugyan, de politikai rendszerük működésében továbbra is fontos maradt a nemzethez, a területhez, a határokhoz és a különböző szimbólumokhoz kötődő és a kizárólagosságra igényt tartó „tulajdonosi jog”. Valószínű az is, hogy a szuverenitás eszméje, esetenként a fogalom késői középkori vagy korai újkori formulái továbbra is hivatkozásként jelennek meg a politikai szónoklatokban, a politikai és különösen a gazdasági nacionalizmus híveinek táborában, nemcsak a kisebb országokban, hanem esetenként akár olyan államokban is, mint az USA vagy Kína. Döntő fontosságú marad az a tény is, hogy az ENSZ Alapokmányában foglaltak révén a szuverenitás, minden korlátja ellenére lényeges „alkotmányos” biztosíték marad a nemzetközi rendszerben, különösen a gyengébb, sebezhetőbb államok számára.

Kulcsszavak: szuverenitás, nemzetek, államok, világpolitika, hatalmi viszonyok, érdekviszonyok, nemzetközi szervezetek

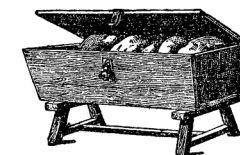
IRODALOM

- Aalberts, Tanja E. (2004): The Future of Sovereignty in Multilevel Governance Europe: A Constructivist Reading. *Journal of Common Market Studies*. 42, 1, 23–46. • <http://dare2.ubvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/33798/168540.pdf?sequence=1>
- Barkin, J. Samuel – Cronin, Bruce (1994): The State and the Nation: Changing Norms and the Rules of Sovereignty. *International Organization*. 48, 01, December, 107–130. • <http://dx.doi.org/10.1017/S0020818300000837>
- Baynes, Norman Hepburn (1942): *Speeches of Adolf Hitler, April 1922–August 1939*. Oxford University Press, 4/437–438.
- Bickerton, Christopher J. – Cunliffe, P. – Gourevitch, A. (2007): Introduction: The Unholy Alliance Against Sovereignty. In: Bickerton, Christopher J. – Cunliffe, P. – Gourevitch, A. (eds.): *Politics without Sovereignty: A Critique of Contemporary International Relations*. UCL Press, London–New York, 1–19.
- Edward, Andrew (2011): Jean Bodin on Sovereignty. *Republics of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics, and the Arts*. 2, 2, 1 June 2011. • http://arcade.stanford.edu/journals/rofl/files/article_pdfs/roflvo2io2_Andrew_060111.pdf
- Gentile, Giovanni – Mussolini, Benito (1932): *La Dottrina del Fascismo*. (annotated by Giovanna Testa) Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma • <http://litgloss.buffalo.edu/mussolini/text.shtml>
- Holbrad, Carsten (1984): *Middle Powers in International Politics*. St. Martin Press, New York
- Hower, Sara Beth (2008): *Do Small States Make Bad Allies?* Microform Edition. The Catholic University of America, Washington DC • <http://books.google.hu/books?id=Intzf68nmAkC&pg=PP2&lpg=PR1>

books.google.hu/books?id=Intzf68nmAkC&pg=PP2&lpg=PR1

- International Commission on Intervention and State Sovereignty (2001): *The Responsibility to Protect* (International Development Research Center) / report/ Ottawa • <http://www.idrc.ca/EN/Resources/Publications/Pages/IDRCBookDetails.aspx?PublicationID=240>
- Rosenau, James N. (1992): Governance, Order, and Change in World Politics. In: Rosenau, James N. – Czempiel, Ernst Otto (eds.): *Governance without Government: Order and Change In World Politics*. Cambridge University Press, Cambridge • <http://books.google.hu/books?id=yCI8y6MGTKMC&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false>

- Simai Mihály (1994): *The Future of Global Governance. Managing Risk and Change in the International System*. USIP Press, Washington DC • http://books.google.hu/books?id=L_uv_ZIyf5wC&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false
- Staden, Alfred Van – Vollaard, Hans (2002): *The Erosion of the State Sovereignty: Towards a Post-territorial World*. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199245383.003.0006 In: Kreijen, Gérard (ed.): *State Sovereignty, and International Governance*. Oxford University Press, Oxford

Tanulmány

WEB 2.0, INFORMÁCIÓELÉRÉS, TAXONÓMIA

Veszelszki Ágnes

PhD, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
veszelszki.agnes@gmail.com

„A digitális fogyasztó kifejezetten pragmatikus: véleménye szerint, ha egy információ nem található meg azonnal, egy helyen, akkor nem is érdemes keresni” – ez a 2008-as, David Nicholas–Ian Rowlands-idézet is lehetne a *folksonomy* vizsgálati terület mottója, hiszen éppen az információ létrehozásával, keresésével és elérésével foglalkozik.

Az internetkorszak általános és nyelvészeti jellemzője, hogy az információ mennyiség a korábban tapasztalható képest elképzelhetetlen mértékben és sebességgel nő („tudásrobbanás”, Pscheida, 2007, 9., 27.). Ez a tudásradar az átláthatatlan, befoghatatlan, feldolgozhatatlan információ mennyiség miatt egyrészt erőteljes bizonytalanságerzetet okoz, másrészt viszont azt az érzést is keltheti a magabiztos netfelhasználóban, hogy minden információ online elérhető – az *à la carte*-kultúrában (Origgi, 2006, 202.) ismerni kell a keresés és szelekció megfelelő módját. Az erre képes személy Christop Meinel és Harald Sack (2004) fogalmával a *homo surfens*. A keresni tudás pedig a legegyszerűbb megfogalmazása annak a tudásfajtának, amely a 2000-

es évek társadalmának egyik kulcsfogalma: a médiakompetencia. Az információs társadalom paradoxona, hogy ugyan a (kollektív) tudásmennyiség nő, ezzel egy időben viszont – a véges befogadási kapacitás és a tudáshalmaz átláthatatlansága és strukturátlansága miatt – az egyén tudása folyamatosan csökken (Pscheida, 2007, 29.). A tudásalapú társadalom folyamatos rugalmasságot, élethosszig tartó tanulást (*life-long learning*, *lebenslanges Lernen*), tudatos metakogníciót igényel az individuumból.

A mai technológia a jelennek szól. Karácsony András (2002) a jelen felértékelődését a modern világ általános jellemzőjének tekinti („a modern világ időtudatában [...] kitüntetett a jelen idődimenziója” [2002, 136.]), ám az internet ezt a jelenséget felerősíti, sokkal látványosabbá teszi. És hogy mit is értünk a „jelen”-en? Ismét Karácsony Andrásra hivatkozom, akinek a megfogalmazásában „a »jelen« értelme arra az időtartamra utal, amelyben a jövő múlttá válik. Ez az időtartam persze lehet egy pillanat, de lehet ennél jóval hosszabb idő is. [...] Inkább a jelenre vonatkozatható él-

ményünket, azaz a szubjektív időt fejezi ki” (Karácsony, 2002, 136.).

Az infokommunikációs korban tehát új keresési technikák alkalmazására van szükség: miközben korábban egy információt a megfelelő szótár, lexikon, enciklopédia vagy szakkönyv fellapozásával lehetett elérni, addig ma elegendő valamelyik keresőportált, például a Google-t használni. Jan Hodel (2010, 26.) szerint az új keresési mód egyelőre hibrid forma, hiszen a kereséshez, adatgyűjtéshez használt kompetenciáink (mint az előzetes tudás aktiválása, a keresés kivitelezése) még az analóg korból származnak, amelyeknek azonban már a digitális kor kihívásaihoz kell alkalmazkodniuk. Az előzetes tudás feltételül szükséges ahhoz, hogy a keresőszoftver által kiadott találatokat értékelni és rangsorolni tudjunk.

A kereséshez kötődő *folksonomy* információtudományi fogalmat magyarul pontosan, az angol nyelvi kontamináció megbontása nélkül nem lehet visszaadni. A terminust 2004-ben használta először egy konferencián Thomas Vander Wal, majd Gene Smith tanulmánya alapján vált ismertté (Vander Wal, 2004, Smith, 2004; Peters, 2009, 154.), és a *folk* ’nép’, illetve a *taxonomy* ’csoportosítás, osztályozás’ szavak vegyítéséből származik (Peters, 2009, 5.), ily módon a „nép”, vagyis a nem professzionális indexelők által létrehozott taxonómiára utal. A folksonomy szabadon választott, bármely információhoz köthető kulcsszavakból vagy címkékből (ún. tagekből) áll – e címkéket a post-itelek elektronikus megfelelőinek is szokás nevezni (Müller-Prove, 2008, 15.; Peters, 2009, 153.). A kollaboratív tagelés az a folyamat, amelynek során a felhasználó a megosztott tartalomhoz szabadon választott kulcsszavak formájában metaadatokat kapcsol. A tageléssel a tartal-

omlétrehozó indexelő is lesz egyben. A *folksonomy* fogalom szinte felsorolhatatlanul sok szinonimával rendelkezik; csak válogatásként a számos elnevezés közül: demokratikus indexelés (*democratic indexing* [Kellogg Smith, 2006]), közösségi klasszifikációs rendszer (*social classification system* [Feinberg, 2006]), etnoklasszifikáció (*ethnocalssification* [Star, 1996]), felhasználói metaadat (*user-generated metadata* [Dye, 2006]), tagszféra (*tagosphere* [Gruber, 2007]), tagszonómia (*tagsonomy* [Hayes et al., 2007]).

A folksonomy megjelenése a web 2.0 szociális hálózataihoz köthető. A web 2.0 – a fogalom 2006-os bevezetése óta – sokat használt információtudományi kulcsszóvá vált. Az ún. web 1.0 verziótól technológiailag, szerkezetileg és szociális szempontok szerint különbözik; egyesek szerint a korábbi objektumközpontú megközelítés helyét a személycentrikus hálózat veszi át (Peters, 2009, 15.). A web 2.0 információtechnológiai korszakban nem csupán professzionális tartalomfejlesztők (újságírók, írók, webdizájnerek, honlapfejlesztők stb.) hozhatnak létre és oszthatnak meg az interneten digitális tartalmakat, hanem gyakorlatilag bármely számítógéphasználó megteheti ezt. A szövegalkotási és -olvasási mód is megváltozott a gépi szövegbeviteli, valamint az internetes szövegkiadás következtében. A számítógép ugyan az írógép billentyűzetével rendelkezik, de a szöveget nem közvetlenül a papírra írjuk, a protoforma a gépben marad. Az anyagtalanság miatt lehetséges a nyomtalan törlés, a beszúrás, a nem lineáris szerkesztésmód. A korábbi lineáris olvasási mód helyett a cirkuláris olvasás a jellemző a hiperlinkes kapcsolatokkal létrejött szövegek befogadására.

A felhasználók nem csupán tartalmakat (szövegeket, képeket, videókat stb.), hanem

az ezekhez tartozó metaszintű információkat, címkéket, ún. *tageket* is létrehoznak; ezzel az indirekt kooperációval hozzájárulnak az információk megtalálhatóságához. Az információk metainformációval való ellátása nem új találmány: a könyvtár- és információtudomány egyik alapfoglatosságáá többek között a tárgykatalógusok, a különféle klasszifikációs rendszerek és tezauszok elkészítése. A professzionális osztályozási rendszerektől a folksonomy két szempontból különbözik: egyrészt megközelítési módja, másrészt a terminológiához való viszonya tér el attól. Míg a hagyományos taxonómia előbb kiválasztja az osztályozási kritériumokat, létrehozza a rendszer(ek)e)t, és azt tölti fel tartalommal, addig a folksonomy esetében ez éppen fordítva történik: a kritériumközpontú helyett a forrásközpontú strukturálás jellemzi. A másik, még erőteljesebb eltérés a terminológiát érinti: a hagyományos, ún. professzionális meta-információ-létrehozás során szigorúan szabályozott, előírt terminusokat lehet csak használni, ezzel szemben a folksonomy ellenáll a korlátozott terminológiahasználatnak. Így viszont el is jutottunk a folksonomy egyik gyenge pontjához: éppen szabályozatlansága miatt ki van téve a nyelvi idioszinkráziának (például a homonímiának és a szinonímiának), ami az információkeresés és -elérés során problémákat jelenthet.

Az informatika, az információtudomány, a szociológia, a kommunikáció- és médiatudomány, a nyelvészet és a könyvtártudomány metszéspontjában álló témakörrel 2006 óta foglalkozik a tudományos kutatás (ez nem véletlen; a folksonomy-alapú webes szolgáltatások 2002–3 környékén jelentek meg), ám összefoglaló, a *folksonomy* elméletét és a gyakorlati használati módokat, illetve előnyeit, hátrányait is taglaló monográfia nem született

Isabella Peters *Folksonomies* című 2009-es munkája előtt. E kötet fő célkitűzése, hogy feltárja azokat a területeket, amelyekben a bevett tudásreprezentációs és információelérési módszerek hasznosíthatják a folksonomies előnyeit (és *vice versa*, vagyis hogyan tehető hatékonyabbá a folksonomy például a félautomata egységesítő rendszerek használatával vagy a szabványosított nyelvhasználattal).

A közösségi információszolgáltatási rendszerekhez (collaborative information services) kötődő legfontosabb fogalmak a web 2.0, a közösségi szoftver, a kollaboratív információs rendszerek. E szolgáltatások (azaz a social bookmarking, e-kereskedelem és kereskedelmi információszolgáltatás, zene-, kép- és videómegosztó oldalak, könyvtár 2.0, közösségi hálózatok, blogok és blogkereső motorok, tagelő játékok) közé tartoznak az olyan online könyvjelzőgyűjtemények, mint a del.icio.us vagy a tudományos célokra használható Bibsonomy; továbbá többek között az online kereskedő Amazon. A Last.fm zene-, a Flickr fotó- és a Youtube videómegosztó kapcsán felmerül a kérdés, hogy kevés szöveges információval (címmel) ellátott, nem textuális forrásokat miképpen kell/lehet szöveges metaadatokkal ellátni.

A tudásreprezentáció (*knowledge representation*), valamint az információelérés és -kinyerés (*information retrieval*) módjai között elkülönítik egymástól a keresés (*searching*), a böngészés (*browsing*) és az információkinyerés (*retrieving*) magatartáshármasát (Peters, 2009, 287–293.). Sajátos fogalom a *tagging behaviour* (tagelő magatartás), amely az indexelés, azaz a tagek, címkék létrehozásának szociális és kognitív oldalát vizsgálja: miért és milyen elvek alapján készít egy felhasználó címkéket, illetve milyen kognitív erőfeszítés szükséges a tageléshez. A tagelés kognitív

mechanizmusa (Sinha, 2005 alapján) a konceptualizációra hasonlít: első lépésben a felhasználó összehasonlítja a címkézendő objektumot más, elméjében tárolt fogalmakkal, amelyek mentálisan aktíválnak számos, hasonló vagy kapcsolt fogalmat, majd kiválasztja ezek közül a legmegfelelőbbet, és elkészíti a címkét – a konceptualizáció utolsó lépése, a kategorizáció a tagelés esetében elmarad.

A web 2.0-s indexelés tipikusan a kollektív intelligencia (*collective intelligence*, más megfogalmazásokban: *the wisdom of crowds* „a tömegek bölcsessége”, *crowdsourcing*) használatához kötődik: olyan különböző emberek működnek decentralizáltan együtt, akiknek sem közös tudásuk, sem (valódi) közös céljuk nincsen, de együtt intelligensebbek, mint külön-külön (vö. Surowiecki, 2005). Itt érdemes megemlíteni a hálózatkutató Barabási Albert-László 2012 nyaratól folyó projektjét (URL1), amelyben az általa vezetett kutatás eredményeit folyamatosan közzéteszik az interneten, és a hozzászólások alapján változtatnak rajta. Az idegen nyelvekre való fordítást szintén a *crowdsourcing* módszerrel tervezik, egy próbafordítás után gyakorlatilag bárki fordíthat fejezeteket a készülő kötetből.

A tömegek bölcsessége azonban gyakorta problémákhoz, hibás címkékhez, ismétlődésekhez vezet. Megfigyelések szerint minél nagyobb a csoport, annál több hiba fordulhat elő a címkék között. Ennek tudatos elkerülésére szolgál a darwini metaforával *tag gardening*-nek, „címkékertészkedésnek” nevezett folyamat, a címkék – elsősorban utólagos – rendezése, rendben tartása, strukturálása, a kétértelműségek kiküszöbölése (Peters, 2009, 235–247.).

A felhasználó generálta digitális metaadatok, a tagek legfontosabb előnyei közé tartozik, hogy friss információkat jelenítenek meg,

nem szükséges elkészítésükhöz előzetes standardizáció, a minőségértékelő tagek hozzáadott értéként jelennek meg, és a tagek nyelvi szempontból rugalmasak. Éppen ez utóbbi jelenti azonban a legfőbb hátrányukat: az emberi nyelv variabilitása (például szemantikai szempontból a homonimák, szinonimák, alá- és fölérendeltségi viszonyok; írástechnikai szempontból a különböző írásváltozatok, esetleg helyesírási hibák) és a használt szókincs ellenőrizetlensége megnehezítik és lelassítják a keresési folyamatot. Mindezen problémák feloldására és a használhatóság, a keresési hatékonyság növelésére félautomatikus vagy manuális javításra, a címkerendszer tudatos újrastrukturálására van szükség. A tageknek kiemelkedő szerepük van a multimédiás digitális tartalmak megtalálásában: hiszen a minimális információt tartalmazó cím mellett a keresőrendszerek számára használható verbális adatokat nyújtanak, vagyis új elérési utakat nyitnak.

A könyvtár az egyik alapvető forrásgyűjtő és metaadat-létrehozó intézmény, amelynek szintén szembe kell néznie az internet hozta kihívásokkal: ezt a koncepciót könyvtár 2.0-nak szokás nevezni. Isabella Peters (2009, 56.) meglátása szerint a 2.0-s könyvtárak két stratégiát követhetnek: 1. munkatársaik a különböző közösségi hálózatokban az információkinyerés, az értékes információforrás kiválasztásának szakértőiként vesznek részt; 2. a másik módzat bevonja a könyvtárhasználókat a metaadatok létrehozásába, vagy a könyvtár saját (OPAC-)rendszerébe címkékészítő funkciók integrálásával, vagy külső, internetes tagelő platformok használatával (például: LibraryThing, BibSonomy).

Kulcsszavak: *digitális kommunikáció, indexelés, információtudomány, keresés, netnyelvészet*

IRODALOM

- Dye, Jessica (2006): Folksonomy: A Game of High-tech (and High-stakes) Tag. *EContent*. April, 38–43. • <http://www.columbia.edu/cu/libraries/inside/units/bibcontrol/osmc/dye.pdf>
- Feinberg, Melanie (2006): An Examination of Authority in Social Classification Systems. In: *Proceedings of the 17th Annual ASIS&T SIG/CR Classification Research Workshop*, Austin, Texas • https://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CDQQFjAA&url=http%3A%2F%2Fjournals.lib.washington.edu%2Findex.php%2Facro%2Farticle%2Fdownload%2F12490%2F10989&ei=uMAMUZmwDcGYhQfvkIDYQC&usq=A FQjCNEbtpB4GzE6Zp54OvyjG2_7BaKBHQ&sig2=mthnJGTAukZ5_H2RrMo8Bw
- Gruber, Thomas (2007 [2005]): Ontology on Folksonomy: A Mash-up of Apples and Oranges. *Int'l Journal on Semantic Web & Information Systems*. 3, 2., Originally published in 2005, this is a rebuttal to a popular anti-ontology blog, with a constructive call to action. • <http://tomgruber.org/writing/ontology-of-folksonomy.htm>
- Hayes, Conor – Avesani, P. – Veeramachaneni, S. (2007): An Analysis of the Use of Tags in a Blog Recommender System. In: *Proceedings of IJCAI 2007 Hyderabad, India*, 2772–2777. • <http://ijcai.org/papers07/Papers/IJCAI07-445.pdf>
- Hodel, Jan (2010): Recherche: Google – and Far Beyond. In: Gasteiner, Martin – Haber, Peter (Hrsg.): *Digitale Arbeitstechniken für die Geistes- und Kulturwissenschaften*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 25–37.
- Karácsony András (2002): Individualitás a nomádok földjén. Pillanatképek. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés. Tanulmányok*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 127–138.
- Kellog Smith, Martha (2006): Viewer Tagging in Art Museums: Comparisons to Concepts and Vocabularies of Art Museum Visitors. In: *Proceedings of the 17th Annual ASIS&T SIG/CR Classification Research Workshop*, Austin, Texas • <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.85.3019>
- Meinel, Christoph – Sack, Harald (2004): *www. Kommunikation, Internetworking, Web-Technologien*. Springer
- Müller-Prove, Matthias (2008): Modell und Anwendungsperspektive des Social-Taggings. In: Gaiser, Birgit – Hampel, T. – Panke S. (eds.): *Good Tags – Bad Tags: Social Tagging in der Wissensorganisation*. Waxmann, Münster–New York–München–Berlin, 15–22. • <http://www.waxmann.com/fileadmin/media/zusatztexte/2039Volltext.pdf>
- Nicholas, David – Rowlands, Ian (2008): In Praise of Google. *Library & Information Update*. December, 44–45.
- Origg, Gloria (ed.) (2006): *text-e. Text in the Age of the Internet*. Palgrave Macmillan, Houndmills–New York, 14–15.
- Peters, Isabella (2009): *Folksonomies. Indexing and Retrieval in Web 2.0. (Knowledge & Information. Studies in Information Science)* De Gruyter Saur, Berlin • <http://books.google.hu/books?id=HBYg36gbnegC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Pscheida, Daniela (2007): *Internetkompetenz von Erwachsenen. Medienpraxis der Generationen*. Krämer, Hamburg
- Sinha, Rashmi (2005): *A Cognitive Analysis of Tagging (or How the Lower Cognitive Cost of Tagging Makes It Popular)*. • <http://rashmishinha.com/2005/09/27/cognitive-analysis-of-tagging/>
- Smith, Gene (2004): *Folksonomy: Social Classification*.
- Star, Susan Leigh (1996): *Slouching toward Infrastructure*. Digital Libraries Conference Workshop. • http://is.gseis.ucla.edu/research/dig_libraries/star.html
- Surowiecki, James (2005): *The Wisdom of Crowds: Why the Many are Smarter than the Few and How Collective Wisdom Shapes Business, Economies, Societies, and Nations*. Anchor Books, New York
- Vander Wal, Thomas (2004): *Feed on This*. • <http://vanderwal.net/random/entriesel.php?blog=1562>
URL: http://network.blog.hu/2012/07/30/fordisuk_kozosen_barabasi_albert-laszlo_uj_konyvet_kozosseg_kollaboracio_crowd_sourcing

INFORMÁCIÓÁRADAT ÉS HULLÁMLOVAGLÁS

Holl András

csillagász, informatikus
MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont
Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet, MTA Könyvtára
holl.andras@konyvtar.mta.hu

Bevezetés

A tudományos szakirodalom exponenciális növekedését Derek de Solla Price ismerte fel a 20. század közepén, a *Philosophical Transactions of the Royal Society* majd két évszázad során publikált köteteit időrendben feltornyozva (lásd Ekers, 2009). Michael J. Kurtz és Edwin A. Henneken (2012) évi 3,5%-os növekedést említ: az évente publikált cikkek mennyisége húsz év alatt megduplázódik. Philip Young (2009) szerint a növekedés üteme évi 3%. A kutatói elme kapacitása feltehetően nem növekszik, ám a kutatók száma igen. Ennek következménye az egyre erőteljesebb specializálódás. A növekvő ismeretanyag kezelése – ha nem fogadjuk el a növekvő elszigetelődést, pontosabban a csupán kevésbé kapcsolódó szakterületek kialakulását, ha nem adjuk fel a „teljes kép” áttekintésének igényét – egyre nagyobb kihívást jelent mind a kutatóknak, mind a kutatást irányítóknak.

A nehézségek már régóta nyilvánvalóak a tudományos szakkönyvtárak számára. A tudományos folyóiratok előfizetési díjai gyorsabb ütemben növekszenek, mint amekkorát az infláció indokolna (Peine, 2010) – tegyük hozzá, az infláció és a terjedelmnövekedés

együttese által indokoltnál is.¹ A tudományos folyóiratok kiadását nem szabályozza hatékonyan a piac: mivel az egyik folyóirat nem helyettesítheti a másikat, minden cikk egyedi (Young, 2009). Nem a költségvetés jelenti a könyvtárak egyetlen gondját: azokat a folyóiratokat, amelyeket meg tudnak rendelni, egyre nehezebb a polcokon elhelyezni.

A tudományos adatok növekedése is exponenciális, de a növekedési ütem a szakirodalom növekedésénél sokkal gyorsabb. Ennek oka, hogy a kutatók számának növekedésénél sokkal gyorsabban emelkedik az adatokat gyűjtő műszerek és számítógépek száma, ráadásul az adatgyűjtő képességük is rohamosan nő.²

Az adatokra is igaz, amit a szakirodalomra nézve leírtunk: a tárolás, feldolgozás megoldható a felhasznált számítógépek számának növelésével – a sok gépre, sok merevlemezre elosztva gyorsabb ütemben növekedhet a

¹ A 2007-es árnövekedés 7% Young (2009) szerint, Mike Peine (2010) az 1989 és 2011 közötti árnövekedésre hasonló adatot közöl az USA-ban kiadott folyóiratokra.

² A mindennapi életben is megfigyelhető jelenség a CCD-csipek növekedése a fényképezőgépekben és a telefonokban, ami együtt jár a képek méretének növekedésével.

tárolt, feldolgozott adatok mennyisége, mint az egyes számítástechnikai alkatrészek kapacitása (bár az önmagában is gyorsan növekszik, mint azt például a Moore-törvény kimondja). De felmerül az igény a roppant nagy adatállományok összevetésére, az összes, adott kérdésben rendelkezésre álló adatokban való kutatásra – és itt már a technológiai fejlődés, a több számítógép önmagában nem segít. Az adatáradatról és kezelésének kihívásairól Szalay Sándor (Alexander) és Jim Gray (2006) cikkében olvashatunk, az adatmennyiség szerinti évente megduplázódik. Az adatmennyiség növekedését szemlélteti a csillagászati égbolttelmérések története: az 1950-es évek végére elkészült National Geographic Society – Palomar Observatory Sky Survey fotólemezeit az 1990-es évek közepén digitalizálták, és százket CD-ROM-on adták ki (mind maga az égbolttelmérés, mind a digitalizálása több évig tartott). A Large Synoptic Survey Telescope egy évtized múlva több mint egy petabájt adatot fog szolgáltatni évente (ami nagyjából kétmillió CD-ROM-on férne el).

Mindez komoly lehetőségeket is kínál. Egy, az Európai Bizottság számára készült jelentés (*A hullámot meglovagolva* [Riding the Wave, HLEG, 2010]) megvizsgálja, hogyan használhatja ki az Európai Unió a tudományos adatok özöne által teremtett esélyeket.

Cikkünkben megvizsgáljuk az információáradat kezelésének két aspektusát: a tudományos információk szabadon hozzáférhetővé tételét, valamint a kereshetőség megteremtését mind a kutatók, mind az érdeklőkben eljáró elektronikus programok számára.

Az információk szabadon hozzáférhetővé tétele

Mind a tudományos szakirodalom, mind az adatok esetében fontos szempont a jelenlegi finanszírozási rendszer átalakítása. A kutatási

eredmények - publikációk és adatok - közreadásának, megőrzésének költségeit a kutatási projektek finanszírozásába kell beépíteni. A publikációk esetében nem szerencsés és nem fenntartható a jelenlegi gyakorlat, miszerint ugyan alkalmasint a projektekben is szerepelnek publikációs költségelemek (például a gyakran fizetendő közlési hozzájárulás [page charge], a színes ábrák díja), de a költségek nagyobb része a könyvtáraknál jelentkezik. A kutatók és a könyvtárak közötti gyenge csatlakozás (Young, 2009) hozzájárul a költségek ellenőrizhetetlen növekedéséhez. Egy szűk tudományterületen – a nagyenergiás fizikában – meg is indult az átalakulás, elindult a SCOAP³ projekt³ (Mele, 2010).

A tudományos adatok esetében az adatok tisztításának, dokumentálásának, metaadatokkal való ellátásának, megfelelő formátumra alakításának költségei követelik meg az archiválásuknak és hozzáférhetővé tételüknek a kutatási projektek keretében való kezelését. Utólagosan összegyűjteni, hosszú távú megőrzésre, publikus felhasználásra alkalmassá tenni az adatokat reménytelen és megfizethetetlen lenne.⁴ Ha a projektet támogatók (kutatási alapok) nem ellenőrzik, valószínűleg elmarad az archiválás és közreadás. S ha elmarad, a kutatás utólagos ellenőrizhetőségének lehetősége csökken, és nem nyílik mód az adatok másodfelhasználására. Mind több nagy tudományos projekt választja az adatok nyílt hozzáférhetőségét (esetleges embargó időszak után), elég a Human Genome Projektet vagy a Hubble Űrtávcsövet említeni.

³ Sponsoring Consortium for Open Access Publishing in Particle Physics (URL1)

⁴ Az adat-infrastruktúráknak, a hosszú távú megőrzésnek és elérhetővé tételnek mindenképpen lesznek a projektekre nem hátraható költségei, azonban proaktív megközelítés nélkül ezek sokkal magasabbak lesznek.

A tudományos szakirodalomhoz való nyílt hozzáférés (Open Access – OA) igényét 2001 végén Budapesten fogalmazták meg (Budapest Open Access Initiative). Az OA célja – a már említett költség- és tudományirányítási szempontokon túl – a publikációk hatásának (impaktjának) növelése és az adatbányászat lehetőségének megteremtése (erre a következőkben még visszatérünk). Az OA megteremtésére több út is kínálkozik: az „arany út”: eleve OA-folyóiratban közölni; és a „zöld út”: repozitóriumban elhelyezni. (A repozitóriumok teljes szövegű publikációk szakszerű elhelyezésére szolgáló elektronikus könyvtári rendszerek.) Az Open Access egyes kérdéseiről a *Magyar Tudományban* már írtunk (Holl, 2010). Újabb hazai fejlemény az MTA elnökének OA-határozata (URL2).

Az OA közzétételi kötelezettség egyre szélesebb körben jelenik meg. Az EU 7-es keretprogramjában már kísérleti jelleggel megjelent (URL3), a *Horizont 2020* már kötelezővé fogja tenni a nyílt hozzáférést, és a publikációkon kívül már a tudományos adatokkal is foglalkozik (URL4). A publikációkra koncentrááló DRIVER- és OpenAIRE programok után az OpenAIREplus-ban már a tudományos adatok problémája is megjelenik (URL5). Az Alliance for Permanent Access/PARSE.Insight (URL6) jó tájékoztatói lehetőséget kínál az adatok megőrzésével és hozzáférhetővé tételével foglalkozó projektek között.

Az adatok hozzáférhetővé tételének fontos eleme a rájuk való hivatkozás lehetőségének megteremtése. A kutatások támogatói érdekeltek ráfordításaik minél nagyobb mértékű megtérülésében: az egyszer megszerzett adatokból minden csepp tudományos haszon kipréselésében, a másodlagos hasznosításban. A kiadók feladata öröködni a minőség

felett – a *Nature* például megköveteli a cikkekhez használt adatok elérhetővé tételét.⁵ A kutatók érdekeltségét viszont az adatok idézhetőségének megteremtésével lehet biztosítani. Az idézhetőséghez állandó és feloldható azonosítókra van szükség, a publikációkhoz hasonlóan. A DataCite (URL8) DOI-azonosítókat biztosít adatállományokhoz. Ez már a következő témánkhoz vezet el bennünket: az információk kereshetővé tételéhez.

A publikációk és az adatok kereshetővé tétele

A szabad elérhetőség követelménye nem csupán annyit jelent, hogy a weben elérhetővé kell tenni a cikkeket vagy az adatokat. Gondoskodni kell arról, hogy az információk hosszú távon elérhetőek és felhasználhatóak maradjanak. Ezért van szükség repozitóriumokra, az információkat gondozó könyvtárosokra és adatkönyvtárosokra, valamint egyedi, feloldható azonosítókra.⁶ Míg az adatoknál a már említett DataCite kínál azonosításra megoldást, a publikációknál a CrossRef szervezet biztosítja a dokumentumok DOI-val való címkézését.

Az elérhetőség, kereshetőség lehetőségét a tudományos szakirodalom esetében üzleti alapon működő adatbázisok teremtik meg jelenleg: a *Web of Science* (WoS) és a *Scopus*.

⁵ „...authors are required to make materials, data and associated protocols promptly available to readers without undue qualifications.” [a szerzők kötelesek az anyagokat, adatokat és hozzájuk tartozó eljárásokat késedelem és indokolatlan megkötések nélkül az olvasók számára elérhetővé tenni] (URL7)

⁶ Az egyedi azonosító létrejöttétől kísérli az adatállományt vagy dokumentumot, ilyen például az ISBN a könyveknél, és ilyen a Digital Object Identifier (DOI). A feloldhatóság azt jelenti, hogy van egy központi adatbázis, amelyből az azonosító alapján meg lehet tudni a leíró adatokat, és el lehet jutni magához a dokumentumhoz (adatállományhoz).

A publikációk adatainak adatbázisba gyűjtése vagy költséges apparátus kiépítését követeli meg, vagy nagyobb együttműködést igényel a kiadók részéről. Az utóbbira példa egy tudományterületi bibliográfiai adatbázis, a csillagászatot lefedő *Harvard-Smithsonian Astrophysics Data System*, amely ingyen kínálja az információkat. Amennyiben nagyobb mértékben támaszkodnának a kiadók a már létező, szabványos bibliográfiai metaadatokat közreadó protokollra, az OAI-PMH-ra, sokkal kisebb költséggel lehetne publikációs adatbázisokat üzemeltetni.

Magyarországon a *Magyar Tudományos Művek Tára* (MTMT) gyűjti össze a tudományos publikációkat, és amellett, hogy statisztikai adatokat szolgáltat, portált is biztosít majd a hazai tudományos eredményekhez. Az egységes keresés lehetőségeit az MTMT teremti meg, és utat nyit a szabadon elérhető teljes szövegek felé – már amennyiben ilyen rendelkezésre áll a kiadónál vagy a repozitóriumban. A WoS vagy éppen a *Scopus* nem helyettesítheti az MTMT-t – már csupán azért sem, mert a humán- és társadalomtudományokat, a magyar nyelven publikált cikkeket ezek nem reprezentálják. A természet-, élet- és műszaki tudományokban a mérce nemzetközi,⁷ ám a nemzeti nyelvet, a hazai kiadású, esetleg (még) impaktfaktor nélküli folyóiratokat semmibe venni mégsem szerencsés. A szerb gyakorlat (a doiSerbia által közvetített azonosítók és a SCIndex által mért impakt) 2005 utáni hatása a tudomány eredményességére szembeszökő (Šipka, 2012, az előadás 9. diája). Nemzeti tudományos bibliográfiai adatbázisokra példa az SCIndex-en

⁷ A humán- és társadalomtudományokban egy magyar nyelvű, hazai vonatkozású cikk idézettsége nehezen mérhető össze egy, mondjuk műszaki tárgyú, angol nyelvű, világszerte kutatott témában megjelent cikkével.

túl a holland NARCIS vagy a malajziai MyCite (URL⁹).

A cím, szerző vagy megjelenési adatok alapján való kereshetőség nélkülözhetetlen, de az exponenciálisan bővülő szakirodalom áttekintésére egyre kevésbé alkalmas. Szerencsére az informatika és a bibliográfiai adatbázisok új tájékozási lehetőségeket is teremtenek. A kutatók többsége valószínűleg találkozott már a weben vásárolva, termékinformációkat keresve olyan funkciókkal, amelyek a korábbi látogatók vásárlási és böngészési szokásai alapján kínáltak segítséget: mit vettek (néztek) még azok, akik ugyanezeket a termékeket tették a kosrukba (vagy nézték meg)? A tudományos publikációk esetében nemcsak a letöltési adatok, de az idézési háló is információforrást jelent. Az *Astrophysics Data System*-ben már megjelennek az idézési és idézettségi mintázatokat felhasználó cikkajánló funkciók (Kurtz – Henneken, 2012; Kurtz et al., 2002). Segítségükkel pillanatok alatt meg lehet keresni egy, a felhasználó számára új tudományterületen a legfontosabb referenciamunkákat és a legújabb áttekintő cikkeket.

A bibliometriai adatok és az idézettségi hálózat elemzése segíthet a kutatóhelyek értékelésében is. Nem csupán rangsorok kialakításához járulhat hozzá, de a kutatási struktúra, az erősségek és hiányosságok, a kutatóhelyek közötti kapcsolatok is vizsgálhatók. A Thomson Reuters InCites, illetve az Elsevier SciVal Experts és SciVal Spotlight a WoS, illetve a Scopus adataira épülő elemzést kínál. Az MTMT adatai – a folyamatban lévő TÁMOP⁸-projekt keretében folyó adatbázis-

⁸ TÁMOP-4.2.5.A-11/1-2012-0001 A Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) publikációs adatbázis szolgáltatások országos kiterjesztése.

feltöltés befejezése és az adatminőség javítása után – felhasználható lesz ilyesféle tudományelemzési célokra is.⁹

Kecsegtető a teljes szövegekben való keresés lehetősége – ehhez viszont alighanem nélkülözhetetlen a publikációkhoz való nyílt hozzáférés. Nem elég azonban az a lehetőség, hogy karaktorsorozatokra kereshessünk, személyekre (szerzőkre), objektumokra (vegyületekre, fajokra, égitestekre) is kell tudni keresni. A szerzők azonosítására nyújt lehetőséget az ORCID (URL¹⁰). Egy hazai folyóiratban, az MTA CsFK CsI-ben (Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézete) kiadott *Information Bulletin on Variable Stars*-ban való szemantikus keresést ismertett Holl András (2012). A szemantikus web irányába mutató kísérletet jelentenek a nanopublikációk (Mons et al., 2011). Ez a technológia többet kínál a szövegbányászatnál, „hiszen eleve minek eltemetni [az adatokat], ha végül úgyis ki akarjuk bányászni?” (Mons, 2005) A lényegállítások, mint például: „a malária terjesztője az *Anopheles* szúnyog”, „a HLA-B27 gén kapcsolatban áll a Bechterew-kórral” vagy éppen a „GSC 2936-297 csillag delta Scuti típusú változó” leírhatók számítógépek által értelmezhető módon, alanyból, állítmányból és tárgyból álló tripletek segítségével. Barend Mons szerint a nanopublikációk felváltják majd a publikációkat. Véleményünk szerint talán inkább a cikkek legfon-

⁹ Ezen már dolgozik a TÁMOP-projekt keretében az MTA Könyvtárának Tudománypolitikai és Tudományelemzési Osztálya.

tosabb állításait kódolják majd a géppel olvasható tartalmi kivonatokban.

Az adatok kereshetővé és újrafelhasználhatóvá tételében jelentős sikereket ért már el a csillagászat Virtuális Obszervatórium projektje. Ellenőrzött szótárakat, az adatokat gazdagon dokumentáló, szabványos formátumokat, adatforrásokat tartalmazó jegyzékeket, keresési protokollokat, megjelenítő programokat hoztak létre az adatözön kezelésére (Berriman et al., 2012).

A különböző tudományágakban nehéz lenne ugyanazokat a módszereket és eszközöket alkalmazni a publikus adatok kezelésére. Az a követelmény közös, hogy a kutatási projekteknél a keletkező adatok közzétételének és ennek finanszírozásának meg kell jelennie, és közös annak a szükségszerűsége, hogy az információözönt szabályozzuk, sőt meg tudjuk lovgolni a hullámaikat.

A meteorológiai előrejelzés úgy született meg, hogy az 1854-es balaklavi csatában egy szélvihar súlyos veszteségeket okozott az angol-francia hajóhadnak. A francia kormány megbízta Urbain Jean-Joseph Le Verrier csillagászt, vizsgálja meg, hogy az akkor létező meteorológiai állomások adatait használva előre jelezhető lett volna-e a vihar? Vajon hány tudományos felismerést szalasztunk el azért, mert az amúgy létező adatok nem érhetőek el, és nem illeszthetőek össze, hogy teljes képet alkossanak?

Kulcsszavak: *Open Access – nyílt hozzáférés, bibliográfiai adatbázisok, repozitóriumok, tudományos adatok*

IRODALOM

- Berriman, G. Bruce et al. (2012): *The Role in the Virtual Astronomical Observatory in the Era of Massive Data Sets*. SPIE Conference 8448: Observatory Operations: Strategies, Processes, and Systems IV, arXiv:1206.4076 [astro-ph.IM]
- Ekers, Ronald D. (2009): *Big and Small. Accelerating the Rate of Astronomical Discovery*. IAU GA, Rio de Janeiro, Brazil, arXiv:1004.4279 [astro-ph.IM]
- HLEG (2010): *Riding the Wave. Final report of the High Level Expert Group on Scientific Data*. • <http://cordis.europa.eu/fp7/ict/e-infrastructure/docs/hlg-sdi-report.pdf>
- Holl András (2010): Nyílt hozzáférés a tudományos szakirodalomhoz – hazai fejlemények. *Magyar Tudomány*. 1, 58–61. • <http://www.matud.iif.hu/2010/01/11.htm>
- Holl András (2012): Information Bulletin on Variable Stars—Rich Content and Novel Services for an Enhanced Publication. *D-Lib Magazine*. 18, 5/6, • doi:10.1045/may2012-holl • <http://www.dlib.org/dlib/may12/holl/05holl.html>
- Kurtz, Michael J. - Eichhorn, Günther et al. (2002): Second Order Bibliometric Operators in the Astrophysics Data System. Proc. SPIE 4847, Astronomical Data Analysis II, 238 • doi:10.1117/12.460438
- Kurtz, Michael J. – Henneken, Edwin A. (2012): *Finding and Recommending Scholarly Articles*. arXiv:1209.1318 [cs.IR]
- Mele, Salvatore (2010): *Open Access Publishing in High-Energy Physics: the SCOAP³ Initiative*. (*ASP Conference Series* 433) 156–166. • <http://articles.adsabs.harvard.edu/full/2010ASPC...433..156M>
- Mons, Barend (2005): Which Gene Did You Mean? *BMC Bioinformatics*. 6, 142, • doi:10.1186/1471-2105-6-142 • <http://www.biomedcentral.com/1471-2105/6/142>
- Mons, Barend et al. (2011): The Value of Data. *Nature Genetics*. 43, 281 • doi:10.1038/ngo411-281 • <http://www.nature.com/ng/journal/v43/n4/full/ngo411-281.html>
- Peine, Mike (2010): 2010 Study of Subscription Prices for Scholarly Society Journals • http://allenpress.com/system/files/pdfs/library/ap_journal_pricing_study_2010.pdf
- Šipka, Pero (2012): Bibliometric Quality of Serbian Journals 2002–2011: More than Just a Dress for Success. Fifth Belgrade International Open Access Conference • <http://boac.ceon.rs/public/site/Sipka.pdf>
- Szalay, Alexander – Gray, Jim (2006): 2020 Computing: Science in an Exponential World. *Nature*. 440, 413–414. • doi:10.1038/440413a
- Young, Philip (2009): *The Serials Crisis and Open Access*. • http://scholar.lib.vt.edu/faculty_archives/Young/OWwhitepaper.pdf
- URL1: SCOAP³ Project <http://scoop3.org/index.html>
- URL2: MTA elnöki OA-határozat http://mta.hu/data/cikk/11/97/91/cikk_119791/27_2012_elnoki_hat_Open_Access.pdf
- URL3: EU-7 OA közzétételi kötelezettség <http://ec.europa.eu/research/science-society/index.cfm?fuseaction=public.topic&id=1300>
- URL4: *Horizont 2020* http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-790_hu.htm
- URL5: OpenAIRE: <http://www.openaire.eu/hu/component/content/article/326-openaireplus-press-release>
- URL6: Alliance for Permanent Access – APA/ PARSE. Insight: <http://www.parse-insight.eu/>
- URL7: Nature <http://www.nature.com/authors/policies/availability.html>
- URL8: DataCite: <http://datacite.org/>
- URL9: SCIndeks: <http://scindeks.ceon.rs/Default.aspx?lang=en>
- URL10: ORCID – Open Researcher and Contributor ID <http://about.orcid.org/>

DOMÉNREGISZTRÁCIÓ ÉS SZAKMAI ÖNSZABÁLYOZÁS

Verebics János

PhD, egyetemi docens,
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Üzleti Jog Tanszék
verebics@eik.bme.hu

A Magyarországi Internet Szolgáltatók Tanácsa Tudományos Egyesület (ISZT) legfontosabb szerepe annak megalakulása óta az volt, hogy az internethozzáférési szolgáltatás és az interneten történő megjelenés technikai feltételeinek megteremtése mellett egy olyan rendszert biztosítson, amely a felhasználók mindegyike számára biztonságos, és amely valamennyi jogosult érdekeinek megfelelő egyensúlyt alakít ki. Az ISZT a kilencvenes évek végének az Európai Unióból indult koregulatív szabályozási törekvéseivel összhangban megalkotott önszabályozó kódexének elsődleges célja, hogy a technika jelenlegi fejlettségi szintjén a hatályos magyar és közösségi jogi normáknak megfelelően, a nemzetközi gyakorlat tiszteletben tartásával biztosítsa az internet mint adatátviteli hálózat megfelelő működését, az azon történő kommunikáció biztonságát, az internethasználat jogbiztonságát, lehetővé téve a magyar felhasználók számára, hogy az információs társadalom aktív polgárai lehessenek.

A koregulatív szabályozási modellben az állam közhatalmi-hatósági jogosítványai gyakorlásának egy részéről tudatosan lemond, úgy, hogy egyfelől valamely – tipikusan szolgáltatások nyújtásával összefüggő – társadal-

mi cselekvési térre nézve a normatív (jogi) szabályozás keretfeltételeit állapítja meg, másfelől a működés konkrét feltételrendszerének megszervezését (s az ezzel kapcsolatos belső szabályozó rend megteremtését) valamely társszabályozókhöz (tipikusan szakmai szervezetre) telepíti. Tágabb értelemben véve koregulatív szabályozásnak tekinthetjük a normatív (jog) eszközök és a „kvázi” normák (műszaki szabványok, szokványok, elfogadott szakmai gyakorlatok) együttműködésére alapuló szabályozási konstrukciókat is: ezek esetében a jog tudatosan tekint el a – gyakran gyorsan változó – műszaki feltételekhez való adaptálódás igényéről. E helyett a szakkérdéseket (például informatikai biztonság) a szabályozók (szabványügyi hivatalok, technikai minősítési rendszerek), végső soron a szolgáltató ezekkel összhangban megalkotandó belső, a szolgáltatást igénybe vevők felé tipikusan általános szerződési feltételek formájában megjelenő (ön)szabályozására bízta (Senden, 2005; Spindler – Börner, 2012).

Az ISZT a doménregisztráció¹ rendszerét is ezen elvek figyelembevételével, a nemzet-

¹ A *domén* szó a korábban használt angol *domain* (tartomány) kifejezés magyarosított változata.

közi és az 1997 óta kialakult hazai gyakorlat tapasztalatai alapján alakította ki oly módon, hogy a doménfelhasználók számára biztosítsa a jogot az általuk választott doménnev jogszerű használatához, ugyanakkor a szabállyal maximális mértékben óvják harmadik személyek jogait, és számukra megfelelő jogvédelmet biztosítsanak. A doménregisztráció hazai szabályozása során mindezen túl arra is tekintettel kellett legyen, hogy a doménhasználók személyes adatainak védelmét a jogszabályoknak megfelelően biztosítsák, és hogy a rendszer a lehetőségekhez képest akadályozza meg a jelentős költségeket okozó, jogellenes kéretlen üzenetek (spam) küldését. Az egymást követő Doménregisztrációs Szabályzatok a jelenlegi nemzetközi gyakorlatból a legjobb követendő példákat figyelembe véve törekedtek arra, hogy a tételes jog keretei között mindezen célok biztosítására adják meg a .hu ccTLD alatti regisztráció kereteit.

A domén jogi szabályozása alapvetően az *igazgatás* (névmenedzselés) kérdéseként merül fel: annak meghatározásaként, hogy egy adott ország nemzeti szintű domén neve (TLD, Magyarország esetében a .hu) vonatkozásában ki jogosult a névhasználati jog (díjfizetés ellenében történő) biztosítására. E szerv határozza meg, hogy ki, mely doménnev vonatkozásában válhat igénylővé, mely eljárási rend szerint történik valamely doménnev használatba adása, s mik a névhasználati jog folyamatos biztosításának (fenntartás) feltételei, mennyi díjat (és kinek) kell fizetni az egyszeri regisztrációért és mennyit a név fenntartásáért.

Ezzel kapcsolatosan három megoldás alakult ki: az első a *kötött* (csak pontosan meghatározott, névhasználati jogosultsággal bír) kör igényelhet doménnevet, s csak az e névből képzett doménnévre tarthat igényt, erről a

közhatalom jogszabályban rendelkezik, a regisztráció valamely állami-közigazgatási szerv feladata). A második a *liberalizált*, ahol bárki igénylővé válhat, igénylése azonban harmadik személy jogait nem sértheti, ezt a regisztrátor szervezet az igénylés teljesítése előtt vizsgálja, a jogsértő igénylést elutasíthatja, a regisztrációt a magánszféra adminisztrálja, az állam a jogszabályok révén gyakorol közvetett törvényességi felügyeletet. A harmadik a *szabad* rendszer (bárki bármilyen doménnevet igényelhet, nincs előzetes regisztrátori vizsgálati kötelezettség, a sérelmet szenvedett harmadik személy utólagosan léphet fel, és kereshet jogorvoslatot, az állam az adminisztrációval kapcsolatos kérdéseket a magánszférára hagyja) (Mifsud Bonnici, 2008).

Az első megoldás előnye, hogy a jogsérelem-lehetőségek kockázatát minimalizálja, s lényegében arra a körre szűkíti, mikor – eltérő jogszabályi alapon – a névhasználatra jogosultak (pl. védjegyjogosult és cégnév használatára jogosult) érdekei ütköznek. Ugyanakkor rugalmatlan, és nélkülözi azt az innovatív tényezőt, mely az új, elektronikus gazdaság fejlődésének egyik fő hatóereje. Magánszemély számára esetleg nem is teszi lehetővé domén igénylését, vagy azt szigorú feltételekhez köti. A névhasználati jogosultság esetköreinek igen pontos felkatalogizálását követeli meg.

A második megoldás – és ez az, ami Európában általánosan elfogadottnak mondható – a doménregisztrációt a szakmai szervezetek hatáskörében hagyja meg, amelyek – a hatályos jogszabályokkal összhangban – általános szerződési feltételekben határozzák meg az igénylések teljesíthetőségének a szabályait. E megoldás előnye, hogy egyrészt széles körben teszi lehetővé a névhasználati jog megszerzését, másrészt – a regisztrációs szabályzat

vagy az általános szerződési feltételek gyűjteménye révén – eredménnyel szűrheti ki a mások jogait sértő igényléseket. Hátránya, hogy a regisztrációs szervtől nagyfokú odafigyelést követel meg, egyfajta előzetes ellenőrzési kötelezettséget teremt, aminek esetleg nem mindig sikerül eleget tennie. Az esetleg felmerülő jogvitákra ilyenkor a regisztrációs szervnek gyors, hatékony és lehetőleg költségkímélő alternatív (nem bírósági) vitarendezési módot is biztosítani kell.

A harmadik megoldás a *szabad* regisztráció, mely a névhasználati kapcsolatos felelősséget az igénylőre hárítja, s a regisztrációs eljárást lényegében automatizmusként fogja fel, a névhasználati jogot csak valamely, nagyon kirívóan jogellenes esetben tartja visszautasíthatónak. A legtöbb visszaélésre ez a megoldás adhat alkalmat (Kulesza, 2012).

Magyarországon a .hu ccTLD (a nemzeti fődomén) alá történő doménregisztrációra 1997-től nyílt meg a lehetőség. 2000 márciusa előtt a magyar doménregisztráció is kötött rendszerben működött: alapvetően az igényelhető domainnevet, aki valamely név használatának (végső soron jogszabályi felhatalmazottságon alapuló) *öt megillető kizárólagosságát* alkalmas módon igazolta. A .hu ccTLD alá doménnevet – kivéve a Magyar Szabadalmi Hivatalnál lajstromozott védjegy jogosultját – csak Magyarországon, magyarországi székhellyel hivatalosan bejegyzett, illetve cégnyilvántartásba vagy azzal azonos értékű hivatalos nyilvántartásba vett szervezet vagy egyéni vállalkozó kaphatott. Egy igénylő elvileg több doménnevet is regisztráltathatott (például a gazdálkodó szervezet a cégneve, védjegyjogosultsága, esetleg az általa kiadott sajtótermék nevéből képzett doménnevet is), ám e lehetősége minden esetben valamely konkrét jogosultságon kellett, hogy alapuljon.

Felismerve, hogy a gazdaság fejlődésével növekvő igények – a nemzetközi változásokhoz hasonlóan – a magánszemélyek részére Magyarországon is fontossá tették a világhálón való megjelenést, s annak szükségességét, hogy az egyes szervezetek a regisztrált nevükön túl más elnevezéseket is választhassanak doménjük azonosítására, 2000. március 1-jétől az ISZT liberalizálta a doménregisztráció hazai rendszerét. E rendszerben – mely alapvető elveit tekintve máig változatlan – a *regisztrációs szabályzat keretei között* (a névhasználat jogszerűségéért előzetesen, teljes körű felelősséget vállalva), bárki, bármilyen doménnev vonatkozásában benyújthatja igénylését (Verebics, 2001).

A doménnevek magyar országhód alatti regisztrációjával kapcsolatban is igény volt arra, hogy a lassú bírói út megfelelő alternatívájaként más vitadöntő eljárások is rendelkezésre álljanak. Így került felállításra a *Tanácsadó Testület*, amely a magyar regisztrációs rendszerben egyfajta szűrőrendszerként, a világban alkalmazott doménregisztrációs rendszerek közül egyedülként a doménnevek választhatóságával kapcsolatos vitákban a doménnev delegálását megelőzően járt és jár el. A Doménregisztrációs Szabályzat egyrészt részletesen lefektette a Tanácsadó Testület eljárásának megindítására vonatkozó szabályokat, másrészt megállapítja az alternatív vitarendezésre vonatkozó eljárási szabályokat. A regisztrációs csúcshivatal tehát sajátos mechanizmust alakított ki: végső soron valamely igénylés teljesíthetőségének jogszerűségi kérdésében a döntést egy jogi szakértőkből létrehozott Tanácsadó Testületre (TT) bízta. Bár a testület az ISZT mellett működő magánszerveként került létrehozásra, a magas szintű szakmai munka előmozdítása érdekében az Adatvédelmi Biztost, a Gazdasági Versenyhivatal

és a Magyar Szabadalmi Hivatal vezetőjét is felkérte egy-egy tag delegálására.

Az első testület tagjai *dr. Jóri András* (Adatvédelmi Biztos Hivatala), *dr. Soós Andrea* (Gazdasági Versenyhivatal), *dr. Ficsor Mihály* (Magyar Szabadalmi Hivatal) és *dr. Zsiték István* ügyvéd lettek – a testület elnökéül jelen tanulmány szerzőjét, titkárául *Dombi Gábor*t választották. A Tanácsadó Testület a szabályzat és a hatályos jog együttes értelmezésével törekedett arra, hogy valamely igénylés jogszerűségének (teljesíthetőségének vagy visszaautasíthatóságának) kérdésében állást foglaljon. E munka során szükségszerűen kényszerült arra, hogy a személyiségi jog és a szellemi tulajdon joga területeinek szabályait igen széles körben tárja fel, az esetleges teljesíthetőségi akadályokat kimunkálja. Idővel a tagok közül kivált *dr. Ficsor Mihály* (akit az MSZH elnökhelyettesévé neveztek ki) és *dr. Jóri András* (adatvédelmi biztossá történő megválasztása után), csatlakozott viszont *dr. Jambrik Gergely* ügyvéd és *Pintz György* szabadalmi ügyvivő. Az elnök és titkár személye a testület megalakulása óta nem változott. A Testület munkáját kezdetektől fogva figyelemmel kíséri és segíti az INFOMEDIATOR vezetője, a magyar doménregisztráció feltételrendszerének kidolgozója, *dr. Mayer Erika* ügyvéd.

Míg a regisztrációs rendszer az önszabályozó keretek közötti *működtetése* elsősorban igazgatási kérdés, a doménjogi *névhasználati jogviszony* legalapvetőbb jellemzője annak magánjogi volta. Nem valamely állami, közigazgatási szerv dönt a doménnevek használatba adásának lehetőségéről, hanem egy magánszervezet, az Internet Szolgáltatók Tanácsa (a *Nyilvántartó*). A Nyilvántartó ad felhatalmazottságot valamely regisztrációs szervezetnek az Igénylővel való szerződés-

tésre, s a Nyilvántartó (a közhasznú társaság formájában működő ISZT) *Közgyűlése* állapítja meg a regisztráció, a delegáció szerződéses kereteit, mely minden jogviszonyra kötelező általános szerződési feltételgyűjteménynek minősül.

A doménnév felett sem a Nyilvántartó, sem annak igénylője nem szerez (polgári jogi értelemben vett) tulajdont: a delegálás után azonban „kvázi-tulajdonosi”, kizárólagos használati jog keletkezik, mely vagyoni értékkel bír, átruházható, megterhelhető. Az igénylésnek, használatnak jogszerűen kell történnie: ennek alapvető feltételrendszerét a mindenkorai szabályzat állapítja meg. A szabályzat a doménregisztrációs jogviszony három fő szereplőjére (*Nyilvántartó–Regisztrátor–Igénylő*), illetőleg a jogviták elintézésében közreműködő személyekre és testületekre (Tanácsadó Testület, Alternatív Vitarendezési Fórum) állapít meg kötelező rendelkezéseket, de a jogában sértett harmadik személy jogérvényesítési lehetőségeinek bizonyos kereteit is megszabja.

A jelenleg irányadó szöveg 2012. január 1-jétől lépett hatályba. Ezt megelőzően 2011 júniusában került sor a regisztrációs rendszer mindeztidáig legjelentősebb átalakítására: megszűnt az igények prioritásos alapon történő eltérő kezelése, az ügyintézés gyorsabbá vált s új jogorvoslati intézmények is megjelentek. A mai szabályozás (akárcsak a megelőzők) jelentős, harmadik személyeket védő biztosítékokat tartalmaz, lehetőséget ad a viták alternatív kezelésére, a jog „háttérszabályainak” széles körű érvényesülésére. A doménliberalizáció első szakaszában az egyes Regisztrátorok a Nyilvántartó tagszervezetei (az ISZT jogi személyiségű tagjai) voltak. A Nyilvántartó és Regisztrátor közötti szerződéses kapcsolat részletei az Igénylő előtt nem voltak ismerete-

sek, az egyes Regisztrátorok az Igénylőkkel kötött szerződésai eltértek egymástól. A közhasznú társasággá alakulással a magyar doménregisztráció *franchise szerződéses rendszerre* tért át: e viszonyrendszerben a franchise adó (átadó) a Nyilvántartó, az ISZT Kht., a franchise vevő (átvevő) a Regisztrátor. A franchise tárgy a doménnév regisztrációja és a doméndelegálás adminisztrációs és műszaki ügyintézése, melyre az Átvevő a szerződésben meghatározott feltételek mellett szerez jogosítványt.

Magyarországon jelenleg több mint hatszázezer felső szintű, a .hu alá delegált domént tart az ISZT Kht. nyilván. Adatai szerint a második szintű közdomének iránti érdeklődés mérsékelte. A legtöbb delegálás a co.hu alatt van (7042), azután az info.hu (1666) következik és néhány száz delegálás egy-egy további keresettebb második szintű közdomén (például 549 az org.hu alatt, 489 a bolt.hu) alatt is található. A tm.hu alatt mindössze huszonhét delegálást tartanak nyilván. Figyelemre méltó, hogy míg a liberalizációs rendszerre való áttérés után három év kellett a százezer használatba adott doménnév eléréséhez, azóta a regisztrált nevek száma évente ötven-százezerrel emelkedik. Mindennek tükrében táru fel igazából annak a ténynek a jelentősége, hogy a névigénylések kapcsán évente mindösszesen *kevesebb, mint ötven* jogvita kerül a vitarendező testületek elé, a polgári perek száma pedig tucatnyira sem tehető (Pázmándi – Verebics, 2012).

A vitarendezést több testület is szolgálja. A liberalizált magyar doménregisztrációs rendszerben eredetileg a jogviták intézésének két módja került rögzítésre: a *bejegyzés előtt* álló nevek vonatkozásában a TT, a *bejegyzés utáni* jogviták esetén a választott bírósági eljárás. A már használatba adott nevek vonatko-

zásában a TT állásfoglalások kiadására nem volt jogosult: következetes gyakorlata az ilyen tárgyban érkezett kérelmeket hatáskör hiányában utasította vissza. A delegálást követő jogvitákra nézve a jogában sértett fél kizárólag a választott bíróság, vagy rendes polgári bíróság előtti eljárás mellett dönthetett. Ugyanakkor felmerült annak igénye is, hogy egy, viszonylag egyszerűbb, gyors elintézési módot lehetővé tevő, költségtakarékosabb eljárási módozat, alternatív vitarendezési eljárás (ADR) is kialakításra kerüljön. Ennek jogi lehetőségét a Szabályzat 2005. március 1-jétől hatályos, a *Regisztációs Döntnök* intézményét bevezető változata teremtette meg.

Az alternatív vitarendezési eljárások egyik jellemző típusa a bírósági jogvitát megelőző vita eldöntő szerv (döntőbíróság), amelynek felállítása és eljárásának szabályozása az önszabályozás keretében, az adott szolgáltatásra vonatkozó magatartási kódexben vagy egyéb eljárási kódexben, és nem állami normával történik. A jellemző szolgáltatást nyújtó fél aláveti magát e szerv hatáskörének, ezzel terelve a vitát az alternatív útra. A jogsérelmet szenvedett fél számára is megfelelő megoldás a döntőbíróság igénybevétele, hiszen a bírói utat megelőző lépcsőben kérelmét rendkívül gyorsan, többnyire néhány héten belül elintézik, és a döntést az esetek többségében a másik fél is tudomásul veszi. A döntőbíróság (a jobb híján használt magyar elnevezéssel ellentétben) soha nem bírói fórum. Határozata állami erőszakkal, végrehajtás útján nem kényszeríthető ki, annak egyedüli garanciája a felek önkéntes megállapodáson alapuló jogkövetése. Ebből következik, hogy azon fél számára, aki a szerv döntését sérelmezi, a bírói út még adott, és az ügyben a végső határozatot a bíróságtól kérheti keresete előterjesztésével. A keresetindítás tényének igazolása az

ügydöntő szerv határozatának végrehajtására halasztó hatállyal van. A döntőbírósg ezért csak olyan területen lehet sikeres, ahol az egyik fél alávetése a döntőbírósg hatáskörének a vita eldöntését a másik fél akaratától függetlenül is erre a fórumra bízta. Amíg az alternatív vitarendezés másik elterjedt formája, a mediálás, a két fél vitájának felmerülésekor, a vita eldöntésére önkéntesen választott módszer, addig a döntőbírósg eljárásának kikötése jellemzően valamely önszabályozó kódexben, a szerződés megkötésekor, de legkésőbb a szolgáltatásnyújtás megkezdésekor történik.

A szabályzatba mindezekkel összhangban önálló fejezetként kerültek beiktatásra az *Alternatív Vitarendezési Eljárásra* (Alternative Dispute Resolution) vonatkozó szabályok, melyek megalkotásakor a Nyilvántartó a nemzetközi gyakorlatot, illetőleg a közösségi jog bizonyos szabályait vette figyelembe. *A Bizottság a .eu felső szintű domén bevezetésére és funkcióira vonatkozó általános szabályok, valamint a bejegyzésre irányadó elvek megállapításáról szóló, 2004. április 28-i 874/2004/EK rendelete* a vitarendezés és visszavonás körében olyan megoldást vezetett be, amely a visszavonást főszabályként peren kívüli vitarendezési eljárás megindításához köti. Ehhez képest állapít meg kivételes eseteket, mikor az – európai doménregisztrációs – nyilvántartó saját elhatározása alapján és az ADR igénybe vétele nélkül is intézkedhet (20. cikk). A rendelet 21. cikke határozza meg a visszaélésre okot adó körülményeket (spekulatív és visszaélés-szerű bejegyzés), 22. cikke az alternatív vitarendezés eljárási szabályait, 23. cikke pedig az ADR-szolgáltatókra, illetve a döntőbizottság tagjainak kiválasztására vonatkozó előírásokat. A rendelet a magyar doménregisztrációs szabályozás vonatkozásában közvetlen joghatállyal nem bír, hisz annak (s a kapcsolódó to-

vábbi szabályoknak) tárgyi hatálya kizárólag az európai doménnevek delegálásával kapcsolatos eljárásra, személyi hatálya pedig a rendeletben pontosan meghatározott körre terjed ki, szabályozási elveit és megoldásait azonban a magyar gyakorlat messzemenőig átvette, és a regisztrációs feltételrendszer részévé tette.

Akinek jogos érdeke fűződik annak megállapításához, hogy a feltételes használatba adott domén az adott igénylő részére történő delegálása a szabályzatba ütközik (a Panaszos), az Alternatív Vitarendező Fórum (Tanácsadó Testület) eljárását igényelheti. A Tanácsadó Testület (TT) független szakértőkből áll, az Alternatív Vitarendező Fórum keretében működik, és a még nem delegált, feltételesen használatba adott domén delegálásával kapcsolatos kérdésekben foglal állást, iránymutatásaival támogatja a doménnevek delegálásának jogszerűségét. Panaszoltnak az eljárásban a doménigénylő minősül: ő az, akivel szemben a részére feltételesen használatba adott domén delegálásának a szabályzatba ütközésének megállapítását kérik. A Tanácsadó Testület az igények szabályzatnak való megfelelésével kapcsolatban elvi vagy eseti állásfoglalást hoz. A TT – a regisztráció esetleges akadályát képező egyes tipikus jogi problémák áttekintésével – 2000 óta tizenegy *elvi állásfoglalást* hozott (ebből kilencet az első évben fogadott el). A Nyilvántartó és a Regisztrátor aláveti magát a Tanácsadó Testület állásfoglalásainak, az abban foglaltaknak megfelelően jár el, és az azokban foglaltak alapján teljesíti vagy tagadja meg a delegálásra vonatkozó igényeket. Az elvi állásfoglalás a Regisztrátorokra és a Nyilvántartókra kötelező általános iránymutatást tartalmaz az igények szabályzatnak való megfelelésével kapcsolatban. A Tanácsadó Testület elvi állásfoglalását a Nyilvántartó kérheti.

Az eseti állásfoglalás konkrét doménigénylő konkrét igényének teljesíthetőségére vonatkozó állásfoglalást tartalmaz. A Tanácsadó Testület eseti állásfoglalását a delegálást megelőzően kérheti a Nyilvántartó vagy bármely Regisztrátor saját elhatározásából, illetve a doménigénylő vagy az igényléssel szemben kifogást előterjesztő Panaszos megbízása alapján. Az eljárás megindítására vonatkozó megbízás elfogadását a Regisztrátor függővé teheti attól, hogy a megbízó az eljárási díjat befizesse, illetve letétbe helyezze. A Tanácsadó Testület eseti állásfoglalásának eljárási díját a doménigénylő Regisztrátora köteles megfizetni a Nyilvántartónak, ha a Tanácsadó Testület úgy dönt, hogy a konkrét doménigénylő konkrét igénye nem teljesíthető. Ellenkező esetben a díjat a Panaszos által indított eljárás esetén a Panaszos Regisztrátora köteles megfizetni, a Nyilvántartó által indított eljárás esetén pedig a Nyilvántartót terheli. A Regisztrátor jogosult az eljárással kapcsolatos költségeit megbízója felé továbbhárítani. A TT mindeztől *915 egyedi állásfoglalást* hozott: a kezdeti időszak éves szinten száz körüli ügyszáma a kétezres évek derekára éves szinten tizenöt-huszonöt esetre csökkent, s a szabályzat egyes jelentős változásai után (például ékezetes doménnevek regisztrációjának megnyílása) sem növekedett számottevően. Jelenleg éves szinten ötven-hatvan eset kerül elbírálásra.

A doménigényléssel és -használattal kapcsolatos jogvitákban az Alternatív Vitarendező Fórum eljárását lehet igénybe venni. Az Alternatív Vitarendező Fórum szolgáltatást a Magyarországi Internet Szolgáltatók Tanácsa Tudományos Egyesülete által erre kijelölt, mind a Nyilvántartótól, mind a Regisztrátoroktól független szervezet nyújtja: ez jelenleg az Infomediator Informatikai Felhasználóvé-

delmi Iroda, az ügyben ténylegesen eljáró személy pedig az általa felkért Regisztrációs Döntnök. A Regisztrációs Döntnök a közvetlenül a .hu felső szintű internet domén közdoménjei alá delegált doménnevek tárgyában keletkezett viták alternatív vitarendező fóruma. Az adott ügyben a regisztrációs döntnökök járnak el. A domén delegálását követően egy meghatározott doménnevek a panaszolt doménhasználótól történő visszavonását az kezdeményezheti, akinek ehhez jogos érdeke fűződik.

A Fórum Tevékenységét a *Regisztrációs Szabályzatban*, illetőleg a közvetlenül a .hu felső szintű internet domén közdoménjei alá delegált doménnevek tárgyában keletkezett viták eldöntésére vonatkozó Eljárási Szabályzatában foglaltaknak megfelelően végzi. Eljárása díjköteles. Az Alternatív Vitarendező Fórum által kínált vitarendezési eljárás igénybe vétele a panaszosok számára csak lehetőség, amennyiben azonban a panaszosnak minősülő fél az eljárást megindítja, a Fórum a Regisztrációs Szabályzatban, illetve külön eljárási szabályzat szerint meghozott döntésének mind a Regisztrátor, mind a Nyilvántartó aláveti magát. E kötelező alávetés azonban annak kikötését is jelenti, hogy a döntés végrehajtása miatt sem a Regisztrátor, sem a Nyilvántartó nem vonható felelősségre.

A Regisztrációs Döntnök eljárása írásbeli, magyar nyelvű és elsősorban elektronikus úton történik. A Regisztrációs Döntnök eljárása kérelemre indul. A kérelmet az Alternatív Vitarendező Fórumhoz előterjesztett, a *Regisztrációs Döntnök Eljárási Szabályzatában* (a továbbiakban: RDESZ) foglaltaknak megfelelő beadványként kell benyújtani: az *online* előterjesztéshez kitölthető űrlap nyújt segítséget. Az RDSZ szerinti a kérelem valamely Kérelmezett által használt doménnev

visszavonására vagy a Kérelmező javára történő átruházására irányuló előterjesztés, amelylyel a Kérelmező a Regisztrációs Döntnök eljárását kezdeményezi. Kérelmezőnek az minősül, akinek jogát vagy jogos érdekét az adott domén név Kérelmezett által történő használata sérti. Az ellenérdekű fél a kérelmezett: az a doménhasználó, aki részére az adott domén delegálásra került.

Az RDESZ a regisztrációs döntnökökkel szemben speciális követelményeket támaszt. Regisztrációs Döntnök a Döntnökök listáján szereplő, és a vitarendezésben való közreműködést a jelen eljárási szabályok szerint írásban vállaló természetes személy lehet. A Regisztrációs Döntnökök listájára olyan elismert szakértők kerülhetnek fel, akik a doménregisztráció, az informatika, illetve az internetre vonatkozó jogi kérdések területén való jártasságukról már korábban kellő tanúbizonyságot tettek. A Regisztrációs Döntnökök nevét és szakképzettségét tartalmazó listát az interneten az Alternatív Vitarendező Fórum honlapján közzé kell tenni. A Döntnök *egy személyben* jár el, kivéve, ha a Kérelmező a kérelem előterjesztésével egyidejűleg az ügy *háromtagú tanácsban* történő megvitatását kéri, illetve ha az Alternatív Vitarendező Fórum vezetője ezt indokoltnak tartja. A tanács eljárására ugyanazok az eljárási szabályok vonatkoznak, mint az egy személyes döntnöki eljárásra, azzal, hogy a határozatot a tanács tagjainak többségi szavazatával hozza meg.

A döntnöki eljárás *nem nyilvános*: sem a kérelmet, illetve az érdemi védekezést, valamint a felek által előadott bizonyítékokat, illetve más, az ügyvel kapcsolatban tudomására jutott információt – a jelen eljárási szabályzatban meghatározottakon túl – a Regisztrációs Döntnök más személlyel nem közölhet, illetve nyilvánosságra nem hozhat.

A Regisztrációs Döntnök tudományos kutatás, illetve munka céljára olyan információkat közzétehet, amelyek a döntnöki gyakorlatra vonatkoznak, és amelyekből a felek személyére nézve további következtetés nem vonható le.

A 2012. január 1-jétől hatályos, új szabályzat vezette be a *Hotline Döntnöki Fórum* (HDF) intézményét, mely az Alternatív Vitarendező Fórum keretében működő, független döntnökökből álló bíróságon kívüli vitarendező szolgáltatás. A Fórum a delegált domének alatt közölt jogellenes információ, az információval kapcsolatos jogellenes magatartás, vagy a más jogát vagy jogos érdekét sértő információval kapcsolatos bejelentés esetén, a Nyilvántartóval együttműködési megállapodást kötött, Magyarországon erre a célra fenntartott bejelentő szolgálatok (*hotline*) kérelme alapján a rá vonatkozó külön eljárási szabályzat alapján járhat el. A HDF tehát alternatív (bíróságon kívüli) vitarendező fórum, amelynek döntését a *.hu ccTLD* Nyilvántartója az erre vonatkozó szabályok (Doménregisztrációs Szabályzat) rendelkezései szerint végrehajtja.

Az eljárásban jogsértő (az intézkedésoganatosítására okot adó) információnak a hozzájárulás nélkül hozzáférhetővé tett tartalom (például személyről készült fénykép, video-, hangfelvétel vagy egyéb személyes adat), a pedofil tartalom, a zaklatás, a rasszista, idegengyűlöletre uszító tartalom, az erőszakos tartalmat megjelenítő tartalom, a drog fogyasztásra csábító tartalom, a terrorcselekményre felhívó, terrorcselekményt népszerűsítő, elősegítő tartalom valamint az adathalász honlapok, vírusokkal, kém- és féregprogramokkal fertőzött tartalmak kategóriájának valamelyikébe tartozó, a bejelentő szolgáltatás (Kérelmező) tevékenységi körébe eső jogelle-

nes információ, az információval kapcsolatos jogellenes magatartás vagy a más jogát vagy jogos érdekét sértő információ minősül.

A benyújtott kérelmet a *Döntnöki Tanács* vizsgálja meg, amely – ha azt alaposnak találja – dönt a domén felfüggesztéséről és zárolásáról. Amennyiben a Döntnöki Tanács a kérelmet alaptalannak találja, úgy azt elutasítja. A Döntnöki Tanácsnak döntését indokolnia kell. A HDF a Döntnöki Tanács döntését haladéktalanul megküldi a Kérelmezőnek, a Kérelmezettnek, továbbá a Nyilvántartónak. A Nyilvántartó a Döntnöki Tanácsnak a kérelmet alaposnak találó döntése alapján a domént haladéktalanul felfüggeszti és zárolja. A Kérelmezett azonban a döntés alapján végrehajtott intézkedés visszavonása céljából a Kérelmezőhöz fordulhat. Amennyiben a Kérelmező a domén további felfüggesztését és zárolását már nem tartja indokoltnak, úgy azt a Nyilvántartóhoz bejelenti, aki a felfüggesztést és zárolást megszünteti.

Összességében tehát elmondható, hogy a doménregisztráció jogi és intézményi garanciákkal körülbástyázott, több mint egy évtizedes múltra visszatekintő rendszere a potenciális jogsérelem-lehetőségek számát tekintve a szakmai önszabályozási törekvések *egyik leg-sikeresebb*, ha nem is széles körben ismert, *koregulatív modelljét alakította ki* Magyarországon, de sok tekintetben európai összehason-

lításban is. Ennek oka elsősorban abban a *következetességben* rejlik, hogy a doménnevek technikai kezelését végző szakmai szervezet és a vele szerződéses kapcsolatban álló regisztrátorok *az önszabályozó kódexekben lefektetett, általános szerződési feltételeknek* az esetek legnagyobb részében a kialakult jogértelmezési gyakorlat figyelembevételével maguk is *érvényt szereznek*. A regisztráció *jogszerűségi korlátai* a szakmai közönség számára széles körben ismertté váltak, az érintett szervezetek erős jogkövető hajlandóságról tesznek tanúbizonyságot, a jogviták kezelésének, a szabályzatok értelmezésére alapuló jogfejlesztésnek kialakult intézményei pedig (minden érintett szereplő aktív közreműködésével) hatékonyan, gyorsan, költségkímélő módon képesek a konfliktusok kezelésére.

A munka szakmai tartalma kapcsolódik a *Működésorientált, összehangolt oktatási és K+F+I stratégia, valamint működési modell kidolgozása a Műegyetem* című projekt szakmai célkitűzéseinek megvalósításához. A projekt megvalósítását az Új Széchenyi Terv TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0002 programja támogatja.

Kulcszavak: *internetes tartománynevek, doménnevek, doménregisztráció, ipari önszabályozás, koregulatív szabályozás, internet igazgatása, doménjog, alternatív vitarendezés*

IRODALOM

- Kulesza, Joanna (2012): *International Internet Law (Routledge Research in Information Technology and E-Commerce Law)*. Routledge, London
- Mifsud Bonnici, Jeanne P. (2008): *Self-Regulation in Cyberspace (Information Technology and Law Series)*. T. M. C. Asser Press, The Hague
- Pázmándi Kinga – Verebics János (szerk.): 2012: *E-jog*. HVG-Orac, Budapest

- Senden, Linda (2005): *Soft Law, Self-Regulation and Co-Regulation in European Law: Where Do They Meet?* Vol. 9.1 *Electronic Journal of Comparative Law*, • <http://www.ejcl.org/91/art91-3.html>
- Spindler, Gerald – Börner, Fritjof (eds.) (2010): *E-Commerce Law in Europe and the USA*. Springer, Berlin–Heidelberg–New York
- Verebics János (2001): *Az elektronikus gazdasági kapcsolatok joga*. HVG-Orac, Budapest

A NEUTRONKUTATÁSOK NYOLCVAN ÉVE ÉS MAI TÁRSADALMI HASZNA

Rosta László

PhD, tudományos osztályvezető,
MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont
rosta.laszlo@wigner.mta.hu

A neutron felfedezése

James Chadwick cambridge-i fizikus 1932-ben először a *Royal Society* kiadványában, majd a *Nature*-ben tette közzé tanulmányát, amelyben bebizonyította a neutronok létezését (Chadwick, 1932a,b), és ezért a munkájáért 1935-ben Nobel-díjat kapott. Chadwick felfedezése a neutronkutatás gyors fejlődéséhez vezetett, sőt ez a felfedezés történelmi áttörést jelentett a tudományban. A semleges részecske, a neutron mélyen be tud hatolni az anyagok belsejébe, képes áthatolni a legnehezebb elemek magján is, és/vagy széthasítani azt. Ez a lehetőség előkészítette az utat az *atombomba*, vagyis a nukleáris fegyverkezés, illetve az atomenergia békés célú felhasználása felé. Így a neutron felfedezése nemcsak a tudományban jelentett hatalmas előrelépést, hanem nagyban befolyásolta az emberiség sorsának alakulását, a 20. század történelmét is.

Chadwick felfedezése lehetővé tette, hogy az uránénál nagyobb atomsúlyú elemeket is előállítsanak laboratóriumi körülmények között. A semleges részecske megismerése vezetett a lassú neutronok által beindított magreakciók vizsgálatához (*Enrico Fermi*), valamint a *maghasadás* jelenségének kimutatásához (*Lise Meitner*) – majd ez indította el

végül is az atombomba kifejlesztéséért folyó versengést a második világháború alatt. Magyar tudósok is igen hamar bekapcsolódtak a neutronok kutatásába. *Wigner Jenő* már 1933-ban cikket közölt a kisenergiás neutron-proton szórásról. Ez és később *Teller Ede* cikke (1937) az orto- és parahidrogénon való neutronszórás elméletéről nagyban hozzájárult a magerők spinfüggésének kimutatásához. 1934-ben *Szilárd Leó* kidolgozta és szabadalmazta a neutronok által keltett maghasadás és láncreakció elvét. *Hevesy György* 1934-ben kidolgozta a neutronaktivációs analízis alapjait. A harmincas-negyvenes években *Szilárd*, *Teller* és *Wigner* alapvető szerepet játszott az atombomba, a hidrogénbomba, illetve az atomreaktorok létrehozásában – mindhárman kiemelkedő személyiségei voltak a Manhattan-programnak (az első amerikai atombomba fejlesztése). Ugyanakkor a leghatározottabban felléptek az atomenergia háborús célú felhasználása ellen. Itt érdemes megemlíteni, hogy a „nukleáris korszak” egyik legfontosabb mérföldköve az ENSZ égisze alatt 1955-ben, Genfben aláírt egyezmény az atomenergia békés célú felhasználásáról. Ez az egyik legfőbb biztosítéka annak, hogy *Hirosima* és *Nagaszaki* óta nem vetettek be nukleáris fegyvereket az emberiség ellen.

A *nyolcvanadik* évforduló kapcsán érdemes felidézni néhány más magyar vonatkozású „felelési időt”: éppen *negyven éve* annak, hogy *Mezei Ferenc* (1972) Budapesten felfedezte a neutron spin-echo elvét, ami újabb áttörést hozott a neutronkutatásokban, és bátran mondhatjuk: ez az elmúlt fél évszázad legjelentősebb magyar kísérleti eredménye a természettudományos kutatásokban. *Húsz évvel* ezelőtt indult újra egy teljes körű modernizáció után az első hazai atomreaktor, amely ma a hazai, sőt közép-európai neutronkutatás fő bázisa. Az atomi felbontású neutronholográfia elvét *Cser László* javasolta, és éppen *tíz éve*, hogy az egyik első neutronhologram fényképét a legrangosabb fizikai folyóirat a címdalán közölte (Cser et al., 2002). (A holográfiáról és perspektíváiról alább bővebben is írunk.)

A neutronkutatások területei

A neutronok kutatásának és alkalmazásának, vagyis tudományos, ipari, egészségügyi hasznosításának számos önálló ágazata alakult ki. Ezek egy részét már egy 1971-es magyar nyelvű monográfia is jól felöleli (Kiss – Quittner, 1971). Az elmúlt nyolcvan év során külön területként kifejlődött tevékenységeket itt röviden, szinte csak felsorolászerűen említjük. *A neutronok mint részecskék* tulajdonságainak kutatása a felfedezéstől a mai napig folytatódó izgalmas feladat. A neutronok töltésének és mágneses momentumának (illetve alaki tényezőjének) meghatározása a neutronoknak az anyagokkal való kölcsönhatását leíró elméletek megalkotásához vezetett, ami megalapozta a neutronok használatát az anyagi tulajdonságok vizsgálatában – ez ma a neutronkutatások legnagyobb területe. *A magfizika* természetesen a neutronokkal kapcsolatos egyik alapterület – az atommagok

felépítésének felderítése, az elemek izotópjainak feltérképezése, a maghasadás és a mesterséges radioaktivitás jelenségeinek felfedezése – révén vezetett a mai nukleáris kutatások és alkalmazások, a nukleáris energetika és más technikák kialakulásához. *A neutronszórás*, azaz a mag- és mágneses szóródás a kondenzált rendszerek szerkezetvizsgálataiban vált nélkülözhetetlen módszerré, és különösen az anyagtudományok területén gyors ütemben talál technológiai és ipari alkalmazásra, így a műszaki tudományokban, gépészetben, új anyagok (mágneses, optikai anyagok, polimerek, üvegek, szerves-szervetlen kompozitok) előállításában, nanotechnológiában, energiatárolásban és -átalakításban, biotechnológiában, kémiai technológiákban, sőt újabban a biológiai, geológiai és régészeti kutatásokban is. *A neutronoptika*, vagyis a neutronok mint elektromágneses hullámok optikai jelenségei számos izgalmas kutatási problémát vetnek fel. A neutroninterferometria mind a neutronok hullámtulajdonságainak kutatásában, mind pedig anyagvizsgálati feladatok megoldásában sok érdekes eredményt produkált. Az ún. *magkémia* az n-gamma reakciók kémiai alkalmazása révén fejlődött ki, ennek egyik ága az aktivációs analitika (Hevesy György, kémiai Nobel-díj: 1943), illetve a prompt-gamma aktivációs analízis, amely az egyik legérzékenyebb modern elemanalitikai módszernek számít, és ebben hazai kutatók ma úttörő szerepet játszanak.

A reaktorfizika, illetve a neutronok szerepének kutatása és hasznosítása a maghasadás okozta láncreakció folyamatában a neutronok különféle alkalmazásai közül is a legszélesebb körű és társadalmi hatását tekintve a legnagyobb jelentőségű terület. Az első reaktoros láncreakciót a chicagói „atommagyában” indították be 1942-ben. A reaktorfejlesztés

tések a háború után nagy léptekkel haladtak a vezető nukleáris nagyhatalmaknál, számos ún. zéró-reaktort építettek kutatási célokra. Az ötvenes években fejlesztették ki San Diegóban a TRIGA-reaktorokat, melyek „még egy ifjú fizikus hallgató kezében is biztonságosak” (Teller Ede szavai, aki a fejlesztést vezette); és a mai napig több mint hatvan ilyen reaktort helyeztek üzembe. Az energiatermelő reaktorok különböző változatai az 1950-es évek közepén jelentek meg, ma mintegy 450 erőművi reaktor üzemel a világban. 1958-ban épült fel Kanadában (Chalk River) az első olyan atomreaktor, amelynek a fő célja neutronnyalábok előállítása, illetve az anyagkutatás volt. A világ eddigi legsikeresebb neutronkutató intézete a grenoble-i nagy fluxusú reaktor, amely Institut Laue-Langevin (ILL) néven 1972 óta üzemel nemzetközi központként, ennek 2005 óta Magyarország is tagja.

A 20. század végétől a szabad neutronok, illetve neutronnyalábok előállítására az ún. *spallációs források* építése került előtérbe. Egy spallációs forrás olyan részecskegyorsítóra épülő nagyberendezés-komplexum, amely intenzív neutronnyalábokat állít elő főként anyagszerkezet-kutatási feladatokra. A forrás bázisa egy nagy teljesítményű lineáris protongyorsító, ehhez csatlakozhat egy szinkrotron tárológyűrű. A linac-ból direkt vagy a szinkrotronból kilépve a nagyenergiás (közel fénysebességű) protonok egy target-állomást táplálnak. A targetben a protonok egy nehézfém (pl. volfrám, higany, tantál) céltárgynak ütnek, amelynek atommagjait „felaprítják” – a folyamatban gyors neutronok szabadulnak fel, majd lelassítva nyalábbá lehet őket formálni, és neutronvezetőkön az anyagvizsgálati kísérleti berendezésekhez juttatni. Az európai spallációs forrás projekt, az ESS lényegi koncepciójában magyar kutatási eredményekre

alapozó tervezet – a Mezei Ferenc által javasolt hosszú-impulzusú forrás (Mezei, 1995) – minden tekintetben a világ legjobb neutronkutató központja lesz a várható 2019-es indulással a svédországi Lundban. A spalláció másik típusú alkalmazása, ha a targetben keletkező neutronokat nem lassítják le, hanem a gyors neutronok magátalakítási kísérletekre vagy nehézionnyalábok előállítására szolgálnak. Ilyen projekt az EURISOL, amely a 2020-as években épülhet meg. Az új generációs neutronforrások, mint az ESS vagy EURISOL lehetőségei 10–100-szorosan is meghaladják a mai kutatási célú atomreaktorok lehetőségeit úgy, hogy közben nem keletkezik hasadóképes radioaktív hulladék, így környezetvédelmi és társadalmi elfogadtatás szempontjából kedvező technológiára épülnek.

Neutronkutatások Magyarországon

A magyarországi kísérleti neutronkutatásnak közel hatvan éves múltja van (Csikai, 2005). A tényleges neutronos kísérletek a „csillebércei atomreaktornál” indultak be. A reaktor megépítéséről 1957-ben született döntés, és alig két évvel később, 1959 márciusában lett kritikus ez a VVR-típusú (vízzel moderált, vízzel hűtött reaktor – az elvet Wigner Jenő szabadalmaztatta), szovjet tervezésű és kivitelezésű reaktor. 1986 és 1992 között – ezúttal hazai tervezés és kivitelezés alapján – lezajlott egy teljes körű felújítás és modernizáció. A folyamatosan eszközfejlesztési programnak köszönhetően a kísérleti állomások köre jelenleg is bővül, megújul. A reaktorfelhasználó laboratóriumok (az Energiatudományi Központ és a Wigner Fizikai Kutatóközpont egységei) BNC néven (Budapest Neutron Centre, URL1) felhasználói konzorciumként egyesültek: a BNC kísérleti szolgáltatásokkal nyitva áll a hazai és nemzetközi kutatói kö-

zösségek számára; elismert tagja az európai felhasználói neutronközpontok hálózatának (Rosta – Baranyai, 2011).

A magyarországi neutronkutatás fő bázisa tehát az MTA csillebércei kutatóreaktora, mely az elmúlt húsz évben – mint az egyetlen európai léptékű hazai kutatási infrastruktúra – a társadalmi hasznosulás fontos intézményévé vált mind a tudományos, mind a nemzetgazdasági tevékenységek tekintetében. Itt bemutatjuk a reaktorhasználat fő területeit, illetve összegyűjtöttünk néhány említésre méltó példát a hazai neutronkutatás elmúlt időszakának eredményéből, valamint bemutatunk olyan területeket, ahol a reaktorhasználat közvetlen társadalmi haszna gyorsan és hatékonyan érvényesül.

A Budapesti Kutatóreaktor (BKR) gyakorlatban hasznosuló legfontosabb „alkalmazása”, hogy az MTA Energiatudományi Központjában (EK) az évtizedek folyamán létrejött az a szaktudás és biztonsági kultúra, amely lehetővé teszi, hogy az EK mind a Paksi Atomerőmű tudományos bázisintézményeként, mind pedig az Országos Atomenergia Hivatal műszaki szakértő intézményeként sikeresen vehessen részt a hazai atomenergia legkülönbözőbb problémáinak megoldásában. A BKR egyben tudományos és fejlesztési eszközként is szolgál, amely az energia-kutatások más területein is kiemelkedő szerepet játszik, elsősorban az energiatakarékosság és energiatermelés területén (például: új anyagok kifejlesztése energiatermelés és -tárolás céljára, anyagkutatás és fejlesztés végzése fúziós energia előállítására vagy új generációs reaktorok támogatására, további energiatakarékos technológiák, szupravezetők fejlesztése).

A kutatóreaktor olyan komplex sugárforrás, amelyet anyagelemzéshez, nanotechnológiai, műszaki, egészségügyi stb. vizsgálatok

elvégzéséhez használnak. A legismertebb tevékenység az egészségügyben és az iparban használható radioaktív izotópok előállítása. Az Izotóp Intézet Kft. hazánkban mintegy hatvan kórházat lát el az általa előállított izotópokkal – ez a népesség közel 5%-át érintő orvosi diagnosztikai beavatkozást és különböző terápiás kezelést jelent.

A BKR legkiterjedtebb hasznosítása a neutronnyaláb-kutatás. Ennek a tevékenységnek az eredményeképpen jelentős számú, fontos kísérleti eredmény született (beleértve PhD- és szerződéses alapú munkákat is). Például 2011-ben mintegy kétszáz kísérletet végeztek el a kutatóreaktort használó intézetek (azaz a BNC) munkatársai. Számos kísérlet külföldi kutatóintézetekből, egyetemekről, ipari vagy más kutatólaboratóriumokból érkezett felhasználó együttműködésével valósult meg. A BNC intézetei több EU-keretprogramban megvalósuló projektben szerepelnek partnerként. Komoly elismerés volt a BNC számára 2009-ben, az EU 6. Keretprogramja által támogatott NMI3 projekt záró ülésén, hogy a program égése alatt megvalósult közel ezer kísérletből négy európai szakértő harminckét kiemelkedő jelentőségű kísérletet emelt ki, és ezek közül tizenegyet a Budapesti Neutronközpontban végeztek el. Ez is jól mutatja, hogy a térség fejlődő régióiból érkező felhasználók sok izgalmas ötletet hoznak magukkal a BNC-be.

A nukleáris kutatások területén megvalósuló egyetemi oktatás csakúgy, mint a posztgraduális és szakmai képzés, mindig hangsúlyos feladat volt a BNC-ben. 1999 óta rendszeresen megszervezzük a regionális eseménnyé vált Közép-Európai Neutronszórás Iskolát (CETS). Fejlődő országokból érkező kutatók számára rendszeresen rendeznek négy-hathetes tanfolyamokat, melyek során

szintén kiemelten jut szerephez a berendezés használata.

A következő részben néhány tipikusnak mondható példát láthatunk a Budapesti Kutatóreaktorban végzett kísérletek közül, amelyek az ország kutatás- és fejlesztéspolitikája által fontosnak ítélt projektekhez kapcsolódnak. Ezek egyike az *energiakutatás*, hiszen döntő fontosságú feladat hosszú távon kidolgozni az energiafüggettség és -ellátás kockázatai minimalizálásának módját. A Magyarországon termelt elektromos energia 40%-a nukleáris energiából származik, és a tervek szerint az atomenergia jelenléte az ország energiaellátásában továbbra is számottevő marad. A Paksi Atomerőmű 2012-es kormányrendeletben előirányzott bővítési programja a kapcsolódó K+F-tevékenységek bővítését is szorgalmazza. Számos probléma van napirenden, amelyet széles körben lehet neutronmódszerekkel vizsgálni, itt csak egy, a témában jellemzőnek mondható példát mutatunk be. A nátrium-boroszilikát üvegek jelenleg az érdeklődés középpontjában állnak, mivel radioaktív hulladék (például UO_3 vagy PuO_2) tárolására alkalmas befogadó közeg izolálására megfelelő anyagok. Neutrondiffrakciós méréseket végeztünk (Fábián, 2011) hatkomponensű befogadó üvegen, UO_3 hozzáadása előtt és után. A cirkónium rendkívüli hatékonyságát az üveg- és a hidrolitikus tulajdonságok stabilizálásában az jelenti, hogy a cirkóniumionoknak erős hálózatteremtő szerepük van, miközben az uránionokat 6-os koordinációjú oxigénatomok veszik körül az 1,6–3,4 Å intervallumban – a hálózatozódás miatt rendkívül stabil kötésben.

Másrészt a *megújuló energia környezetvédelmi* szempontokat is figyelembe vevő, tiszta felhasználható energiává alakítása szintén fontos kutatási terület. A következő részben

bemutatott vizsgálat erre példa. Számos bioinspirált napenergia-átalakító rendszer a szilárd hordozóra kötött katalizátorrétegek használatára épül, ahol például hidrogén vagy hidrogénben gazdag gáz termelhető. Az ilyen katalitikus reakciók energiaellátását a fotoszintéziséhez hasonló módon lehet megoldani. A nagyobb növények kloroplaszt tilakoid membránja magasan szervezett multilamelláris rendszert alkot. Az ezekben a rendszerekben elhelyezkedő nagyszámú fehérje-komplexumból áll a fotoszintetikus apparátus. Vizsgálatunkban a mezo-szintű szerkezetváltozásokat tanulmányoztuk teljesen működő tilakoid membránokban a befogadó közegben (ionerő, ozmolaritás), fényerősségben és hőmérsékletben bekövetkező változások után. Kiszögű neutronszórás-méréseket végeztünk a membránok rendezett szakaszainak lamelláris struktúrájában az elsőrendű Bragg-csúcs kimutatására; egy másik, nagyon enyhe csúcsot pedig a tilakoid lemezek nem rendezett szakaszán másodrendű Bragg-csúcsként értelmeztünk. A fényerő-változtatás folyamata közben szerkezetváltozások voltak megfigyelhetők, vagyis a fotoszintetikus tulajdonságokkal való kapcsolat egyértelmű.

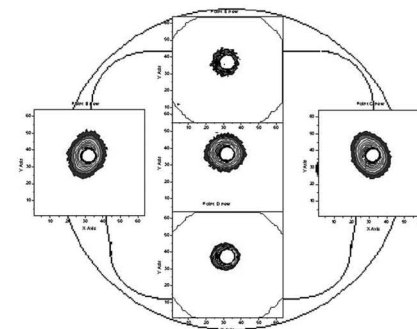
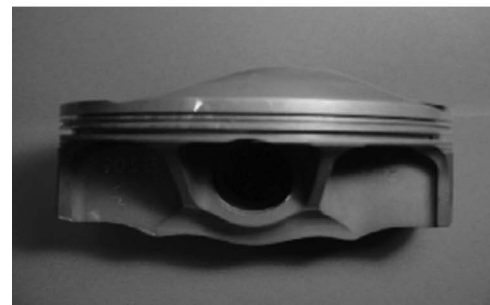
Egy másik, szintén az *energiakutatáshoz* kapcsolódó kísérlet kiválóan illusztrálja, milyen központi szerepet játszanak a neutronok hidrogénérzékenységükből adódóan a kutatások egy részében. Egy projektben katalitikus anyagokat vizsgáltak a prompt gamma aktivációs analízis (PGAA) egyedülálló lehetőségeit kihasználva a hidrogén jelenlétének és mennyiségének kimutatására még zárt térben elhelyezett anyagokban is. Egy speciális katalitikusreakció-cellát építettek és installáltak a PGAA-berendezésben *in situ* kémiai analízis elvégzésére. Az alkinek/alkének szelektív hidrogénezése lehetséges palládium katalizá-

toron. Az eredményekből világosan látható volt, hogy a nem szelektív hidrogénezés hidrogéntelített b-hidriden folytatódik, míg szelektív hidrogénezés csak a felületi események intenzív tulajdonságainak kettéválasztása után lehetséges. Következésképpen számos katalitikus anyag felülete alatti régiók is fontos szerepet játszhatnak az adott anyag komplex katalitikus funkciójában.

Egy izgalmas példa az *autóipar* területéről. Közismert, hogy a gépjárműipar új technológiai fejlesztéseinek legnagyobb része a versenyautók fejlesztéséből származik. Az alábbiakban egy rövid példát mutatunk be egy Formula-1-es autón elvégzett neutronvizsgálatra. A kísérletekben kiszögű neutronszórással (SANS) tanulmányoztuk a széles körben használt $AlSi_2CuNiMg$ -ötvözetből készült igazi dugattyúban előforduló kiválások mikrostrukturális kialakulását. A vizsgálatot a világbajnok Ferrari csapat új és használt dugattyúkoronáin végeztük. A SANS-görbét mindkét dugattyú öt különböző pontján mértük meg, a lehetséges gócpontokon (*1. ábra*). Az új minta központi részein izotrop szórás volt megfigyelhető, a dugattyú oldalsó részein azonban a szórás anizotroppá vált,

jelezve a gyártás által előidézett textúra jelenlétét. Az $Al-Mg-Si$ -ötvözetek mechanikai jellemzői igen érzékenyek a hőkezelésekre. A működési hőmérséklet általában nagyon közel van az előregedési hőmérséklethez, és a korona egyes részein meg is haladja azt. Összehasonlítottuk a mechanikai tulajdonságok öregítési kezeléssel előidézett változásait a kiválások szerkezetében bekövetkezett változásokkal, és kimutatható volt a korai stádiumban jelentkező mikrorepedések terjeszkedése. Az eredmények elősegítették a gyártási technológia optimalizálását, és hozzájárultak a motor élettartamának jelentős növeléséhez (Rogante et al., 2005).

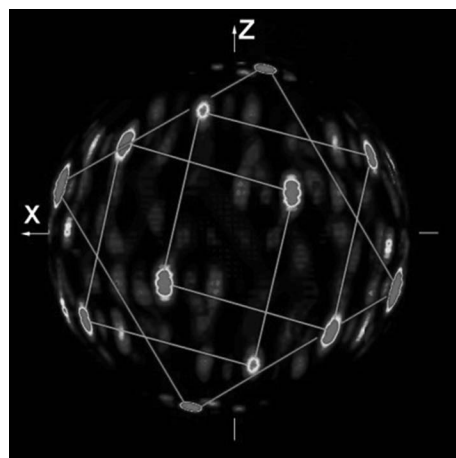
Atomi felbontású neutronholográfia. A Nobel-díjas *Gábor Dénes* által felfedezett holográfia olyan képalkotási technika, amely egy tárgy háromdimenziós képét rögzíti, a tárgyról reflektálódó hullám és egy segédhullám interferenciája segítségével. A neutron-holográfia elvét Cser László és munkatársai (2002) dolgozták ki és valósították meg, vagyis sikerült neutronokkal is „lefényképezni” egy kristályban az atomok elhelyezkedését. A neutronholográfia képes direkt módon mérni a helyi rácsstorzulásokat a kristályrácsban,

1. ábra • Alumíniumötvözetből készült dugattyúk (balra: Ferrari versenyautó) kiszögű neutronszórással való vizsgálata során a nanoszerkezeti elváltozások anizotrop eloszlását tapasztaltuk, illetve a használat különböző stációiban az ötvöző komponensek kiválását és ezek erőteljes geometriai függőségét mutattuk ki.

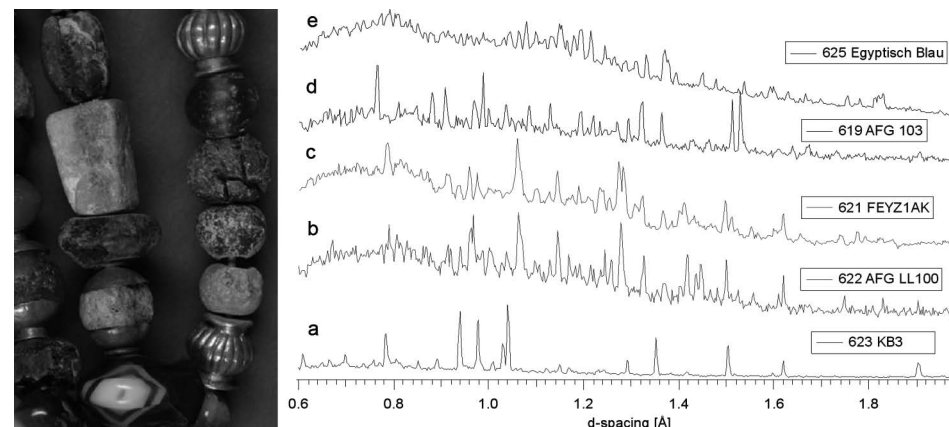
vagy fel tudja térképezni a mágneses rendet. Könnyedén előrejelezhető, hogy a nem is olyan távoli jövőben a neutronholográfia mintázatfelismerő eljárásokkal kombinálva nagyon ígéretes eszközzé fog válni – a neutronok hidrogénérzékenységének köszönhetően – például a biológiai szerkezetanalízisben. A 2. ábrán Pb-Cd egykristályrácса, azaz 12 ólomatom háromdimenziós képe látható a kadmiummag körüli 0,35 nm sugarú gömbön.

Tipikus példa az *élelmiszerbiztonság* témaköréből. Évente több milliárd tonnányi keményítő kerül az élelmiszerpiacra. A modern élelmiszergyártás fejlődésének egyik kulcskérdése a keményítő emészthetőségi szintjének és mennyiségének meghatározása. Különböző kísérleti feltételek mellett a keményítőoldatok fizikai és kémiai jellemzőit, illetve szerkezetét tanulmányoztuk, ezért háromfajta keményítőt vizsgáltunk kisszőgű neutronszórással: burgonya-, búza- és kukoricakeményítőt. A mintákat különböző eljárásokkal hoztuk létre; különböző hő- és nyomásértékek mellett oldatokat, szuszpenziókat és géleket állítottunk elő. A keményítőszemcsék

2. ábra • Ólom-kadmium kristály holografikus képe (balra); a Budapesti Kutatóreaktornál üzemelő neutronholográfiai berendezés (jobbra)

szerkezete véges számú lemezként modellezhető: kristályos, illetve amorf régiók rendeződnek lamelláris szerkezetbe. A SANS-mérésekből tipikusan a nanométeres mérettartományú szemcsék, illetve lamelláris szerkezet voltak összehasonlíthatóak a háromféle keményítőben. A legkifejezettebb különbség a szuszpenziók esetében volt megfigyelhető, amelyeket szobahőmérsékleten készítettünk el, majd *in situ* mértünk különböző koncentrációkban és hőmérsékleten. A búzakeményítő szemcséi szétrodeztek, míg a vizes szuszpenzióban jelentős mennyiségű lamelláris szerkezetű fragmentum volt jelen. A búzakeményítő géles formájában különböző hőmérsékleteken a lamellák eltérő lemezvastagságot mutattak. Míg a kis koncentrációjú szuszpenziókban a búza- és kukoricakeményítő mintáin nem tapasztaltunk hőmérséklet- és koncentrációfüggést, addig a burgonyakeményítő-oldatok szerkezete szignifikánsan változott a koncentráció függvényében. Ez pedig megegyezik azzal a tapasztalattal, hogy a burgonyakeményítők emészthetőségét erősen befolyásolhatja a feldolgozás módja.

3. ábra • Lapis lazuli nyaklánc a qatnai királysírból (Szíria, i. e. 1500 k.) és a különböző eredetű kövek anyagösszetételére jellemző neutrondiffrakciós spektrumok.

Végezetül a *kulturális örökség* témaköréből is megemlítenek példákat. A BNC részt vesz a CHARISMA elnevezésű EU-FP7 projektben, mely Európa legjelentősebb múzeumaiban (British Museum, Louvre, National Gallery London, Prado stb.), illetve természettudományi kutatóközpontokat, nevezetesen analitikai kutatási infrastruktúrákat egyesít (Kasztovszky, 2011). A nemzetközi együttműködésnek köszönhetően számos rendkívül érdekes vizsgálati tárgy és probléma került így hozzánk. Példaként az igen szerteágazó területekről származó régészeti leletek vagy történelmi vonatkozású kérdések tekintetében érdemes megemlíteni a Kárpát-medencei kőkori leletek (horvát, szerb, romániai múzeumokból), különböző európai reneszánsz üvegek (belga, lengyel, német múzeumokból), középkori fegyverek (angol, olasz, magyar gyűjteményekből) eredetének és korabeli előállítási technológiáinak vizsgálatát. Kiterjedt vizsgálatokat végeztünk az ókorban igen elterjedt, díszítőként használt lapis lazuli féldrágakövek eredetéről (Kasztovszky – Rosta, 2012). Például egy szíriai királysírból előkerült

ékszereknél prompt-gamma aktivációs analízissel és neutrondiffrakcióval kimutattuk, hogy a leletek közül néhány nem igazi lapis lazuli kő, hanem az *egyiptomi kékeknek* nevezett hamisítvány, azaz sikerült egy 3500 éves hamisított ékszert azonosítani (3. ábra). Ugyancsak kiemelendő egy londoni gyűjteményből hozzánk érkezett, az emberiség legrégebbi vaseszközének feltételezett, egyiptomi sírból származó lelet bevizsgálásának eredménye. A neutron- és röntgen-analitikai mérések alátámasztották azt a feltételezést, hogy a „vasgyöngyök” anyaga meteorit; sőt a neutrontomográfiai átvilágítással először sikerült egy olyan felfedezést tenni, amely kimutatta az egyik rendkívül korrodált, 5200 éves „vasdarabról”, hogy az egy lemezzé lapított kiindulási anyag összehajtogatásával, vagyis a meteoritdarab tudatos megmunkálásával készült.

A neutronkutatások társadalmi haszna

A metodikai vizsgálatok, illetve a *neutronmérő eszközök fejlesztése* mindig is a BNC tevékenységének homlokterében voltak. Ez a fejlesztési készség és ennek technológiai

transzferje jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy ma a világ egyik vezető neutronműszer-gyártó kapacitása a KFKI-ban, a reaktor bázisán létrejött *spin-off* cégek révén épült ki.

Példaként az egyik friss fejlesztést mutatjuk be. Mezei Ferenc az ún. hosszú impulzusú neutronforrás koncepció előterjesztésekor egyúttal a neutronok repülési idő technikájának átfogó kutatását is javasolta. Például ilyen az ún. időablak-többszöröző repülési idő-monokromátor koncepciójának optimalizált szupertükrös neutronvezetőkől és nyaláb-szaggató tárcsarendszerből álló berendezésként megvalósítható terve. Az első ilyen kísérleti berendezést néhány évvel ezelőtt a Budapesti Kutatóreaktor egyik termikus neutronnyalábján valósítottuk meg. Erre az elvre alapozva saját beruházásként építettük meg az egyik legsikeresebb berendezésünket, a nagy felbontású TOF-spektrométerünket. Ma ez a módszer széles körben terjed a világban és számos ilyen épülő berendezéshez magyar vállalatok szállítják a komponenseket.

A BKR-nél 1992 óta kiépült neutronkutatási infrastruktúra, a 15 mérőállomást tartalmazó berendezésgyűttes szinte kivétel nélkül egyedi tervezés és kivitelezés alapján valósult meg, hazai vállalkozások részvételével. A szériagyártású kereskedelmi komponenseket leszámítva a beruházási érték mintegy 90%-a magyarországi beszállítások révén realizálódott, vagyis összértékben a beszerzés/kivitelezés 70–80%-ban hazai terméknek tekinthető. A megvalósításban közvetlenül szerződött vállalkozások száma – a gépészet, elektronika, számítástechnika, finommechanika, vákuumtechnika, optika stb. területén – az elmúlt tíz évben húsz-huszonöt.

Másfelől a BKR kutatási/technológiai bázisán fejlődött ki, és működik stabilan egy specializált neutronkutatási műszergyártó

kapacitás, amely jelentős exportárbevételt produkál. Ezek a spin-off cégek a KFKI-lephelyen működnek, a BKR-t fejlesztő és minőségellenőrző bázisként napi szinten használják. Az érintett kisvállalkozások elmúlt tíz évi összforgalomának minimum 90%-át a neutronműszer-export képezi. Az egy évtizednyi teljes forgalom *8,6 milliárd forintot* teszi. Termékeik a világ szinte minden jelentős neutronkutatási laboratóriumában (Ausztráliától Kínán, Japánon, Indián, Amerikán át az európai centrumokig) megtalálhatók (URL₂). E kisvállalkozások közel 50 munkatárssal dolgoznak. Az elmúlt tíz évben az ő alvállalkozásukban foglalkoztatott cégek száma elérte a százhuszat. Ezek zömében szintén kisvállalkozások, de van közöttük jelentős multinacionális nagyvállalat is, például a General Electric.

A reaktorhasználat tudományos és gazdasági hozadékát röviden az alábbiak szerint összegezzük. Az utóbbi évek BKR-es kiemelkedő eredményeiből néhányat fent bemutatunk. Évente száz-tíz-száz-huszonöt közöi publikáció születik. A különböző pályázatokkal, illetve megbízásokkal kapcsolatos tevékenységek beszámolóinak, jelentéseinek száma húsz-huszonöt. Számtottevő oktatói tevékenység is kapcsolódik a kutatásokhoz: tíz-tizenkét PhD-munka készül folyamatosan, hazai és nemzetközi szakmai kurzusok biztosítják az utánpótlást. Az elmúlt tíz évből a neutronkutatás, illetve reaktorhasználat főbb gazdasági adataiból itt csak néhányat emelünk ki. Foglalkoztatás: 250 fő az a létszám, amely a reaktor üzemeltetése nélkül nem létezne. A hazai kutatási pályázatok száma folyamatosan 30–40 közötti, a nemzetközieteké 15–20. A pályázatok kumulált összege névértéken tíz év alatt közel hárommilliárd forint. A kapcsolódó gazdasági tevé-

kenység (izotópgyártás, -forgalmazás, műszergyártás stb.) évi árbevétele kb. 1,2 milliárd Ft, azaz a reaktor üzemeltetésének (beruházás és fűtőelem nélkül) kb. kétszerese.

A tudomány népszerűsítésében különösen a régészeti vagy autóiipari témák bemutatása látszik eredményesnek. Nemcsak rangos nemzetközi szakfolyóiratokban, hanem népszerűsítő fórumokon is történik ezek bemutatása. Az a tapasztalatunk, hogy például a kulturális örökség kutatási témái kiválóan hozzájárulnak a hazai társadalmat foglalkoztató kérdések megválaszolásához: a laikusok számára is könnyen érthetően lehet a nukleáris technikákról (pl. fémtárgyak „átvilágíthatóságáról” vagy elemösszetétel alapján történő eredetazonosításról) alapvető tudományos ismereteket tolmácsolni, és ezáltal a kutatással nem foglalkozók érdeklődését is könnyen

fel lehet kelteni a természettudományos munka iránt, sőt szemléletes magyarázattal lehet szolgálni az egyébként elvontnak és költségesnek vélt reaktoros kutatásokról.

A Budapesti Kutatóreaktor rekonstrukció utáni nemzetközi nyitása óta eltelt húsz év tapasztalata azt mutatja, hogy a nukleáris energia termelésének felépítése, a reaktorok megbízható, gazdaságos és biztonságos üzemeltetésének segítése mellett a felfedező kutatások eredményei, a gazdasági hasznosulásba gyorsan forduló alkalmazások, a műszergyártás támogatása nemcsak az ország tudományos presztízsét és általános kulturális színvonalát emelik, hanem közvetlen gazdasági hasznot is hajtanak.

Kulcsszavak: *neutron, anyagszerkezet, energia-kutatás, régészet, eredetazonosítás, műszergyártás*

IRODALOM

- Chadwick, James (1932a): The Existence of a Neutron. *Proceedings of the Royal Society A*. 136, 692–708. DOI: 10.1098/rspa.1932.0112 • <http://rspa.royalsocietypublishing.org/content/136/830/692.full.pdf>
- Chadwick, James (1932b): Possible Existence of a Neutron. *Nature*. 129, 312. • <http://web.mit.edu/22.54/resources/Chadwick.pdf>
- Cser László - Török Gy. - Krexner G. - Sharkov, I. - Faragó B. (2002): Holographic Imaging of Atoms Using Thermal Neutrons, *Physical Review Letters*. 89, 175504, 1–4. DOI: 10.1103/PhysRevLett.89.175504
- Csikai Gyula (2005): A neutronfizika másodvirágása, *Fizikai Szemle*. 11, 369. • <http://www.kfki.hu/fszemle/archivum/fszo11/csikai0511.html>
- Fábián Margit (2011): Urántartalmú boroszilikát üvegek szerkezetvizsgálata diffrakciós és RMC szimulációs módszerrel. *Fizikai Szemle*. 61, 5, 145. • <http://www.kfki.hu/fszemle/archivum/fsz1105/fabian1105.html>
- Kasztovszky Zsolt (2011): A Budapesti Neutronközpont szerepe az európai kulturális örökség kutatásában - CHARISMA. *Magyar Tudomány*. 10, 1238-1246. • <http://www.matud.iif.hu/2011/10/14.htm>
- Kasztovszky Zsolt - Rosta László (2012): How Can Neutrons Contribute to Cultural Heritage Research?

- Neutron News*, 23, 25. DOI: 10.1080/10448632.2012.645689
- Kiss Dezső - Quitner Pál (szerk.) (1971): *Neutronfizika*. Akadémiai, Budapest
- Mezei Ferenc (1972): Neutron Spin Echo, A New Concept in Polarized Thermal Neutron Scattering, *Zeitschrift für Physik*. 255, 146. DOI: 10.1007/BF01394523
- Mezei Ferenc (1995): Long Pulse Concept of Spallation Sources, *Acta Physica Hungarica, Wigner Memorial Volume 1*. 3–4, 209–226.
- Rogante, Massimo - Lebedev, V. T. - Nicolae, F. - Rétfalvi E. - Rosta L. (2005): SANS Study of the Precipitates Microstructural Evolution in Al 4032 Car Engine Pistons. *Physica B - Condensed Matter*. 358, 224–231. DOI: 10.1016/j.physb.2005.01.240
- Rosta László - Baranyai Rózsa (2011): Budapest Research Reactor - 20 Years of International User Operation. *Neutron News*. 22, 31–36. DOI: 10.1080/10448632.2011.598805 • www.bnc.hu
- URL₁: Budapest Neutron Centre - www.bnc.hu
- URL₂: Világszínvonalú neutronkutató eszközök. *Gazdasági Tükörcsop Magazín*. 2011. november 8, 15. • <http://www.gtm.hu/magazin/vilagszinvonalu-neutronkutato-eszkozok>

Tudós fórum

KITÜNTETÉSEK MÁRCIUS 15. ALKALMÁBÓL

A Parlamentben a március 15-i nemzeti ünnep alkalmából rendezett ünnepélyes díjátadón az MTA tagjai és doktorai közül számosan vehettek át magas állami kitüntetést.

Munkássága elismeréséért
SZÉCHENYI-DÍJAT kapott

Andrásfalvy Bertalan néprajzkutató, az MTA doktora,
Fehér M. István filozófiatörténész, az MTA levelező tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófiai Intézetének egyetemi tanára,
Fülöp Ferenc vegyész, az MTA levelező tagja, a Szegedi Tudományegyetem Gyógyszerésztudományi Kar Gyógyszerkémiai Intézetének tanszékvezető egyetemi tanára,
Hegedűs István, az MTA doktora, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Hidak és Szerkezetek Tanszékének professor emeritusa,
Kéri György biokémikus, az MTA doktora,
Kosztolányi György orvos, az MTA rendes tagja,
Kovács András szociológus, az MTA doktora, a Közép-európai Egyetem (CEU) tanára,
Mezei Ferenc, az MTA rendes tagja, az MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont tudományos tanácsadója,

Paládi-Kovács Attila etnográfus, az MTA rendes tagja, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének professor emeritusa,
Perner Ferenc állami díjas orvos, az MTA doktora, a Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Kar Transzplantációs és Sebészeti Klinika professor emeritusa,
Pintz János matematikus, az MTA rendes tagja, az MTA Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet kutatóprofesszora,
Varga Csaba, az MTA doktora, az Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professor emeritusa.
(megosztva) **Oszlányi Gábor**, az MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont Szilárdtestfizikai és Optikai Intézet tudományos tanácsadója, az MTA doktora és **Sütő András**, az MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont Szilárdtestfizikai és Optikai Intézet fizikusa, az MTA doktora,
Eőszé László Erkel Ferenc-díjas zenetörténész, a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja, a zenetudomány kandidátusa,

Halmos Béla népzene-kutató, előadóművész, a Magyar Művészeti Akadémia levelező tagja, a zenetudomány kandidátusa, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem oktatója,
Marosi Miklós Ybl Miklós-díjas építész, a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja, a KÖZTI Zrt. főépítésze.

Nagy Ferenc Széchenyi-díjas biológus, az MTA levelező tagja, az MTA Szegedi Biológiai Kutatóközpont Növénybiológiai Intézet tud. tanácsadója, igazgatóhelyettese,
Tőke László állami díjas vegyész-mérnök, az MTA rendes tagja, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szervezmé-
mia és Technológia Tanszék professor emeritusa.

A MAGYAR ÉRDEMREND NAGY-
KERESZTJE kitüntetésben részesült

Szemerédi Endre Abel-díjas matematikus, az MTA rendes tagja, az MTA Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet professor emeritusa.

A Magyar Tudományos Akadémia székházában március 15-e alkalmából Magyarország köztársasági elnöke által adományozott elismeréseket adott át **Pálinkás József**, az MTA elnöke.

A MAGYAR ÉRDEMREND
TISZTIKERESZTJÉT kapta

MAGYAR ÉRDEMREND
KÖZÉPKERESZTJE A CSILLAGGAL
kitüntetést kapott

Bihari Mihály, az MTA doktora, az Alkotmánybíróság volt tagja.

Barna B. Péter, az MTA doktora, az MTA Természettudományi Kutatóközpont professor emeritusa,
Hajdú Zoltán, az MTA doktora, az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézetének tudományos tanácsadója,
Jolánkai Géza, az MTA doktora, a Debreceni Egyetem tanára, a Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Kutatói Intézet Nonprofit Kft. (VITUKI) tudományos tanácsadója,
Korompay H. János, az MTA doktora, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont tudományos főtanácsadója,
Kovács L. Gábor, az MTA rendes tagja, a Pécsi Tudományegyetem Laboratóriumi Medicina Intézetének és Diagnosztikai Intézetének egyetemi tanára,
Oláh Edit, az MTA levelező tagja, az Országos Onkológiai Intézet Molekuláris Genetikai Osztály osztályvezetője,

A MAGYAR ÉRDEMREND
KÖZÉPKERESZTJE
kitüntetést vehette át

Acsády György, az MTA doktora, a Semmelweis Egyetem Ér- és Szívsebészeti Klinika volt igazgatója, egyetemi tanár,
Kilián István irodalomtörténész, az MTA doktora, a Miskolci Egyetem professor emeritusa,
Kozák Imre Széchenyi-díjas gépészmérnök, az MTA rendes tagja, a Miskolci Egyetem professor emeritusa,

Szökefalvi-Nagy Zoltán, a fizikai tudomány doktora, az MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont Részecske- és Magfizikai Intézet volt igazgatója,

Utasi Ágnes, az MTA doktora, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Tanszékének nyugalmazott egyetemi tanára.

•

**A MAGYAR ÉRDEMREND
LOVAGKERESZTJÉT** kapta

Balogh Margit, a történettudomány kandidátusa, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont tudományos főmunkatársa,

Kulcsár Béla, a műszaki tudomány kandidátusa, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem professzora,

Mészáros Sándor, a fizikai tudomány kandidátusa, az MTA Atommagkutató Intézet fősztályvezetője.

•

Balog Zoltán, az emberi erőforrások minisztere nemzeti ünnepünk alkalmából, a köztársasági elnök megbízásából magas állami kitüntetések adott át.

A MTA tagjai és doktoraik közül **MAGYAR ÉRDEMREND TISZTIKERESZT** (polgári tagozat) kitüntetést kapott

Adamik Tamásné Jászó Anna, az MTA doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet ny. egyetemi tanára,

Baláspiri Lajos, az MTA doktora, a Szegedi Tudományegyetem Orvosi Vegytani Intézet címzetes egyetemi tanára,

Blazovich László, az MTA doktora, a Csongrád Megyei Levéltár ny. igazgatója, a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Európai Jogtörténeti Tanszék egyetemi tanára,

Bollobás Enikő irodalomtörténész, az MTA doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Amerikanisztikai Tanszék egyetemi tanára,

Fekete György genetikus, gyermekgyógyász, az MTA doktora, a Semmelweis Egyetem II. sz. Gyermekklinika igazgatója, egyetemi tanár,

Font Márta, történész, az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Középkori és Koraijkori Történeti Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára,

Michaletzky György, az MTA doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Matematikai Intézet tanszékvezető egyetemi tanára,

Sebestyén Zoltán matematikus, az MTA doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Matematikai Intézet egyetemi tanára,

Vertse Tamás, az MTA doktora, a Debreceni Egyetem Informatikai Kar professor emeritusa, az MTA Atommagkutató Intézet tudományos tanácsadója,

Winkler Gábor, az MTA doktora, a Fővárosi Szent János Kórház II. sz. Belgyógyászati Osztály osztályvezető főorvosa.

•

Jedlik Ányos-díjjal ismerték el az MTA két tagjának munkásságát. A kimagaslóan sikeres feltalálói tevékenység, valamint a kiemelkedő színvonalú és hatékonyságú iparjogvédelmi munkásság elismerésére szolgáló Jedlik Ányos-díjjal ismerte el a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala a március 15-i nemzeti

ünnep alkalmából mások mellett az MTA két tagjának munkásságát. A díjakat Bendzsel Miklós, a hivatal elnöke adta át.

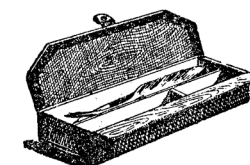
JEDLIK ÁNYOS-DÍJBAN részesült

Szépvolgyi János okleveles vegyész mérnök, az MTA doktora, egyetemi tanár, az MTA Természettudományi Kutatóközpont főigazgató-helyettese, az Anyag- és Környezetkémiai Intézet igazgatója.

**HONORIS CAUSA
JEDLIK ÁNYOS-DÍJBAN** részesült

Gyulai József, az MTA rendes tagja, az MTA Természettudományi Kutatóközpont Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Intézetnek Széchenyi-díjas kutatóprofesszora, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem professor emeritusa.

Minden kitüntetettnek szeretettel gratulál a szerkesztőség

Kitekintés

MUTASD A LÁJKJAJDAT, MEGMONDOM KI VAGY

Biztonsági szakemberek évek óta figyelmeztetnek a közösségi oldalakon a felhasználókról gyűjthető információk lehetséges veszélyeire. A University of Cambridge kutatói most megjelent publikációjukban azt mutatják be, hogy a bárki számára hozzáférhető Facebook „lajkolásokból” (egy egérkattintással elintézhető tetszésnyilvánítás) a felhasználók személyes adatait, illetve személyiségük fontos és kényes jellemzőit meglepő pontossággal meg lehet becsülni. Ilyen a nem, az életkor, az etnikum, a szexuális orientáció, a politikai és vallási irányultság, az intelligencia, a kedélyállapot vagy a függőséget okozó szerek használata.

Mivel a kérdéses tetszésnyilvánítások (hasonlóan más, egyébként szintén kényes információt hordozó internetes aktivitásokhoz, mint például a böngészés vagy keresés) egy digitalizált felületen történnek, az adatok összegyűjtése és kiértékelése könnyen automatizálható. A modell kidolgozásához 58 ezer amerikai Facebook-felhasználó által szolgáltatott adatokat és – természetesen a résztvevők beleegyezésével – kitöltött kérdőíveket, személyiségteszteket is használtak.

Az elkészült algoritmus 88 százalékos pontossággal határozta meg a férfiak szexuális irányultságát, 95 százalékos biztonsággal különböztette meg az afro-amerikaiakat és a fehérbőrű amerikaiakat, és 88 százalékban eltalálta, hogy ki republikánus és ki demokra-

ta. A személyiségjegyek meghatározásában a standard személyiségtesztekhez közelítő pontosságot értek el.

A szerzők a módszerük által bemutatott lehetőség veszélyeit is hangsúlyozzák: az emberek személyiségi jogait, szabadságát, sőt akár életét is veszélyeztetheti, hogy egy egyszerű szoftver segítségével ezekhez az információkhoz bárki hozzájuthat.

Kosinski, Michal – Stillwell, David – Graepel, Thore: Private Traits and Attributes Are Predictable from Digital Records of Human Behavior. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, published ahead of print 11 March 2013, DOI: 10.1073/pnas.1218772110 <http://www.pnas.org/content/early/2013/03/06/1218772110.full.pdf+html>

HAJLÉKONY MÁRVÁNY?

Német kutatók a tengeri szivacsokban a víz biomineralizációját végző enzimet és természetes kalcium-karbonátot használva olyan érdekes hibridet állítottak elő, amely annak ellenére gumyszerűen hajlékony, hogy 90 százaléka ásványi anyag.

A szivacsokban egyébként szilícium-oxid tűk képződését irányító fehérjét itt kalcium-karbonát tűk előállítására használták. Az enzim irányította önszerveződéssel amorf kalcium-karbonátból 10 és 300 mikrométer közötti hosszúságú és 5–10 mikrométer átmérőjű tűk kristályosodtak ki, melyekben a

kalcit nanokristályokat a fehérjemolekulák kötik össze. Ezeknek a tűknek a hajlékonyság mellett figyelemre méltó tulajdonságuk, hogy fényvezetők.

Natalio, Filipe – Corrales, Tomas P. – Pantófer, Martin et al.: Flexible Minerals: Self-Assembled Calcite Spicules with Extreme Bending Strength. *Science*, 15 March 2013, 339, 6125, 1298–1302. DOI: 10.1126/science.1216260

SZOCIO-TERMODINAMIKA

A termodinamika egyik alaptörvényét, az entrópia-maximum elvét követve változott az elmúlt tizenöt évben a spanyol tartományok lakosságának eloszlása – állapították meg spanyol és argentin kutatók. Mindennek azon kívül, hogy érdekes, gyakorlati jelentősége is lehet, hisz ha valóban létezik ilyen összefüggés, akkor a változások előre kalkulálhatók.

A vizsgálatok során 1996 és 2010 közötti, ötven tartomány több mint nyolcezer önkormányzatából származó népességi adatokat elemeztek. Az összlakosság 2010-ben meghaladta a 47 milliót.

Hernando, Alberto – Hernando, R. – Plastino, A. – Plastino, A. R.: The Workings of the Maximum Entropy Principle in Collective Human Behavior. *Journal of the Royal Society Interface*, 10, 78, 2012.0758, 2013. DOI:10.1098/rsif.2012.0758

FÁJDALOMCSILLAPÍTÓK AZ ÖSSEJTTERÁPIÁBAN

Amerikai kutatók szerint ún. nem-szteroid fájdalomcsillapító-gyulladáscsökkentő gyógyszerek alkalmazásával – ide tartozik például az Aspirin – fokozni lehet majd az összejtbeültetések hatékonyságát.

A régebben csontvelőátültetésnek hívott összejtbeültetést a vérképző rendszer súlyos betegségeinél alkalmazzák. Lényege, hogy a beteg vérképző rendszert elpusztítják, s a páciens szervezetébe egészséges vérképző össejteket juttatva felépítenek egy immár egészséges vérképző rendszert. Az egészséges össejteket, melyek vagy a betegtől vagy donortól származnak, gyakran nem magából a csontvelőből nyerik, hanem úgy, hogy az össejteket valamilyen szerrel kicsalogatják a csontvelőből a vérbe, majd elválasztják őket a vér más sejtjeitől, és beadják a betegnek. A *Nature*-cikk szerzői arra jöttek rá, hogy a nem-szteroid gyulladáscsökkentők alkalmasak erre a „csalogatásra”, méghozzá jóval kevesebb mellékhatással, mint a jelenleg használt szerek.

A kutatók korábban azt mutatták ki, hogy a prosztaglandinok egyik csoportja, amelynek szerepe jól ismert a gyulladási folyamatokban, részt vesz a csontvelő működésének szabályozásában: megakadályozza, hogy az össejtek a vérbe áramoljanak. Mivel a nem-szteroid gyulladáscsökkentők a prosztaglandinok működését gátolják, Jonathan Hoggatt és munkatársai arra gondoltak, hogy alkalmazással esetleg befolyásolni lehet a vérbe jutó össejtek mennyiségét. Kísérleteik során feltételezésük igaznak bizonyult.

Az összejtbeültetések hatékonyságának szempontjából nagyon fontos, hogy minél több össejt jusson a beteg szervezetébe, hogy egy egészséges vérképző rendszer épüljön fel. Elképzelhető, hogy a jövőben e terápiák során nem-szteroid fájdalomcsillapító-gyulladáscsökkentő szereket is alkalmazni fognak.

Hoggatt, Jonathan – Mohammad, Khalid S. – Singh, Pratibha et al.: Differential Stem- and Progenitor-cell Trafficking by Prostaglandin E₂. *Nature*. Published online 13 March 2013. Doi: 10.1038/nature11929

CÉL A GONDOLATVEZÉRELT MŰKÉZ

Amerikai kutatók az agyi aktivitás észlelésére és továbbítására képes kisméretű, vezeték nélküli érzékelőt fejlesztettek ki. A szenzort, amelynek egyik részét a fejbőr alá, másik részét az agyba ültetik be, eddig állatokon próbálták ki. Az agy jeleit egy számítógép felé közvetítő interfész fejlesztésének távlati célja egyebek között az, hogy segítségével amputáción átesett vagy gerinc sérülés miatt korlátozott mozgásképességgel élő emberek agyukkal mozgathassák művégtagjukat vagy irányíthassák kerekesszékeiket.

A titánburkolatba zárt 100 mikroelektród az agyi jelek 0,1 Hz és 7,8 kHz közötti spektrumát észleli. Erősítés és digitalizálás után a készülék a külső vevőegységnek továbbítja az információkat. Energiaforrásként lítium-ion akkumulátort használnak, ami hét óra működést biztosít, és vezeték nélkül, indukciós úton tölthető fel. Az eszközt egy éve tesztelik sertéseken és emberszabású majmokon.

Borton, David A. – Yin, Ming – Aceros, Juan – Nurmikko, Arto: An Implantable Wireless Neural Interface for Recording Cortical Circuit Dynamics in Moving Primates. *Journal of Neural Engineering*. 2013. 10, 026010
DOI:10.1088/1741-2560/10/2/026010 • http://iopscience.iop.org/1741-2560/10/2/026010/pdf/1741-2560_10_2_026010.pdf

DNS-VIZSGÁLATTAL A DAGANATOK NYOMÁBAN

Brit kutatók (Cancer Research UK Cambridge Institute) rákos sejtekből származó DNS vérből történő vizsgálatát szeretnék

felhasználni a daganatos betegségekkel kapcsolatos diagnosztikus eljárásokban.

Carlos Caldas és munkatársai azt állítják: az elpusztuló, széteső tumorsejtekből a daganatra jellemző DNS-darabok jutnak a vérbe, melyeknek mennyiségi meghatározásával meg lehet majd mondani, hogy egy adott kezelés mennyire hatékony, illetve, hogy a betegség mennyire terjedt szét a szervezetben.

A kutatók harminc, előrehaladott emlőrákban szenvedő asszony véréből izoláltak az emlőrákra jellemző tumor-DNS-t, és megállapították, hogy annak mennyisége összefüggést mutat a betegség előrehaladottságának mértékével.

Caldas elismeri, hogy az eljárást a klinikai gyakorlatba csak sokkal alaposabb, randomizált vizsgálatok után lehet bevezetni, de hozzáteszi: tanulmányuk, mely a maga nemében az eddigi legnagyobb, optimizmusra ad okot. Módszerükkel gyorsan és könnyen megállapítható, hogy a beteg számára hatékony-e az adott terápia, és szerinte a vérből történő DNS-analízissel a biopsziás vizsgálatok számát is jelentősen csökkenteni lehet majd.

Dawson, Sarah-Jane – Tsui, Dana W. Y. – Murtaza, Muhammed et al.: Analysis of Circulating Tumor DNA to Monitor Metastatic Breast Cancer. *The New England Journal of Medicine*. DOI: 10.1056/NEJMoar13261 • <http://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMoar13261#t=articleTop>

DEPRESSZIÓ SZÜLÉS UTÁN

A szülés utáni depresszió jóval gyakoribb, mint korábban hitték – állítják a Northwestern Medicine kutatói, akik megállapításukat egy általuk végzett és minden eddiginél szélesebb körű tanulmányra alapozzák.

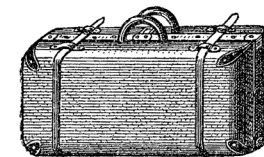
A vizsgálat során tízezer újdonsült édesanya életét követték nyomon hónapokon át. Megállapították, hogy az anyák 14%-a szenvedett szülés utáni depresszióban, és közülük minden ötödiknek voltak önpusztító gondolatjai. „Ha az ő depressziójukat nem diagnosztizáltuk és kezeltük volna, komoly életveszélyben lettek volna” – állítja Katherine L. Wisner, a kutatás vezetője. És hozzáteszi: „a szülés utáni halálesetek 20%-a öngyilkosság miatt következik be, ezért biztosak vagyunk abban, hogy az asszonyok pszichés állapotának szülés utáni szűrése sok életet mentene meg.”

Kiderült az is, hogy a depresszióban szenvedő fiatal anyák közül soknak már korábban

is volt depressziós epizódja, s kétharmaduk valamilyen szorongásos kórképben is szenvedett. *Az orvosoknak tehát tudniuk kell, hogy a szülés utáni depressziót nem szabad elbagatellizálni, mert gyakran a probléma összetett, tehát nem egy egyszerű depressziós epizódról van szó. A depresszió kiújulhat, és ráakódhat egy szorongásos kórképre* – figyelmeztet Wisner.

Wisner, Katherine L. – Sit, Dorothy K. Y. – McShea, Mary C. et al.: Onset Timing, Thoughts of Self-harm, and Diagnoses in Postpartum Women with Screen-Positive Depression Findings. *JAMA Psychiatry*. DOI:10.1001/jamapsychiatry.2013.684

Gimes Júlia

Könyvszemle

Nemek és igenek

A könyv címe kissé félrevezető. A két kiváló pszichoanalitikus a nemekkel és igenekkel fricskát ad az olvasónak. Nem a társadalmi nemről szól ugyanis a könyv, hanem valami egész másról. A budapesti pszichoanalitikus és tudománytörténész Mészáros Judit négy kiváló interjújában és a svájci és összeurópai klasszikus pszichoanalízis egyik vezetője, Haynal André, azaz Haynal András öninterjújában és két esszéjében bemutatja, hogyan vált valaki vezető pszichoanalitikussá a 20. század közepi Európában. Nem a szerzői szándékban, hanem az olvasói hatásban dezillúziós könyvről van szó. Azt váránk, hogy a „magyar származású” Haynal André elmondja, milyen volt egy nagy múltú történelmi, erdélyi polgári családban, liberális értelmiségi hitvallás keretében, Erdélyben és Budapesten felnőni, s hogy ennek a szemléletnek milyen szerepe van a mai világgal szembeni ellenállásban. Ehelyett azt kapjuk, márpedig a hivatásos pszichoanalitikusok rendkívül érzékeny és mindennel szembeérvő, ugyanakkor nem cinikus és nem feszültségnövelő attitűdjével, hogy rendkívül nehéz volt egy nagypolgári orvos családban felnőni. Nem volt kikövezett út egy szigorú kálvinista, személytelen és sokszor érzelmeit visszafojtó anya és egy munkamániás, feltehetően szoknyavadász, a gyermekkel szemben inkább követelményeket és szigorot, mintsem szocializáló beszélgetéseket megvalósító és ugyanakkor igen gyakran tá-

vol lévő apa mellett felnőni, és megtalálni azt a liberális értékrendet, amely Haynal Andréra annyira jellemző lesz. Nemcsak a pszichoanalízis, de a 20. századi magyar eszmetörténet és családtörténet szempontjait is fűszerezi, hogy ez a szigorú és az interjúban igen kevésbé liberálisnak leírt apa nem más, mint a magyar orvostörténet egyik 20. századi kultuszfigurája, Haynal Imre. A kiemelkedő belgyógyász, rendíthetetlen tartású orvoskollega, sok-sok tucat ember megmentője és bújtatója, aki az 1950-es évek nehézségei közepe is példás orvosi magatartást mutatott, klasszikus orvoscím volt, akit mint apát egyáltalán nem könnyed liberális mesefiguraként ismerünk meg fia beszámolójából.

A könyv rendkívül érdekesítően mutatja be a családtörténet keretében azt az összetett értékrendet, amely az egykorvolt magyar polgárságot jellemezte. Szeretném hangsúlyozni, hogy Haynal számára egy egykorvolt világról van szó. Haynal Andréban semmilyen nosztalgia nincs. Úgy érzi, hogy a monarchia egykori világa, amelyben a kétnyelvűség természetes volt, s amelyben az is természetes volt, hogy a rokonok hol Csernovicben, hol Breslauban, hol éppen Bécsben kóvályogtak az egyetemen, mára végleg eltűnt, és sokféle gondunk forrása is valójában ebből fakad. Egy hasonló munkát ismerek, bár az nem interjúkon alapul. A szintén magyar pszichoanalitikus Franz Alexander, azaz Alexander Ferenc *The Western Mind in Transition: An Eyewitness Story* című, a hidegháború

közepén megjelent könyvének első része egy Haynal André életét közel fél évszázaddal megelőző korszakot mutat be a pszichoanalitikus szemével, Alexander Bernát és körének, a századforduló nyüzsgő Budapestjének világát, mint az egykorvolt harmónia világát.

Haynal André könyvének különös érdeme, hogy miközben a pszichoanalízis történései számára fontos forrás, emellett a magyar eszmetörténet és családtörténet számára is elengedhetetlen. Mészáros Judit méltó partner. Minden tolokodás nélkül, de a kínos témákra is igen érzékenyen (Milyen szerepet játszottak életében a nők? Kik voltak az első fontos női szereplők? Miről beszéltek ezzel vagy azzal?) visszatérve hozza ki interjúpartneréből az igazi önvallomást. Megtudjuk azt, hogy milyen nagy szerepet játszott Haynal André szocializációjában az egyik oldalon az a szigorú, mind emberi tartásában, mind pedig elvárt tudásrendszerében az a humanista értékrend, amit a budai ciszterek jelentettek számára. Miért volt fontos a családnak, hogy olyan messzire járjon iskolába? Azért, mert a közeli rendház túl jobboldali volt. Mi mindent tanult meg a jövőre orvos a kultúra értékeiből és a nehéz helyzetekkel való szembenállásból az atyák világában. A másik rendkívül érdekes mozzanat, hogy milyen fontos szerepet játszott egy apapótlék nagybácsi, az ideszármazott, főképp német nyelvű, részben zsidó menekült, akinek Haynal André nemcsak az üldöztetésekkel kapcsolatos érzékenységet, hanem a német kultúrára érzékeny antennákat és a német nyelvet is köszönhet. A nehéz 50-es éveket, 1956 drámai heteit André Haynal, az emigráns, mindenféle patetizmus nélkül, tárgyyszerűen jellemzi. Tárgyszerűen írja le, milyen véletlenek sorozatának köszönheti, hogy éppen időben meg tudott szökni, mint az egyik forradalmi

diáktanács vezetője, s azt is részletesen és patetizmus nélkül mutatja be, hogyan válik az 1960-as, 1970-es években Svájcban először német nyelvű, majd francia nyelvű pszichoanalitikussá. Hogyan jeleníti meg a középutas kompromisszumokra törekvést mind az európai, mind a svájci Pszichoanalitikus Társaságban. Mindezt a pszichoanalízis történése számára rendkívül adatgazdagon, mégis mindenféle személyes hőieskedés nélkül mutatja meg. Úgy kapunk betekintést a pszichonanalitikussá válás szocializációjába, hogy egyúttal állandó őszinte visszanezést is kapunk, s ha úgy tetszik, Haynal André saját pszichoanalízisét is végigkísérhetjük. Azt, ahogyan szembenézett saját szüleihez való viszonyával és múltjával.

A könyvet kiválóan szerkesztett teljes Haynal André bibliográfia egészíti ki, valamint két tanulmányának fordítása a depresszióról és a kreativitásról, illetve a fanatizmusról. Az öninterjú ugyancsak a fanatizmus kérdéseit próbálja feszegetni, s az irracionalitás kérdései körül mozog. A recenzensnek egyetlen csalódása van a könyvvel kapcsolatban, miközben egy rendkívül vonzó személyt ismerünk meg. Haynal André többszöri nekifutásra is nagyon keveset ad arról, hogy mit is tud értelmezésként nyújtani a pszichoanalízis a 20. századi szörnyűségek, mézárások és kulturális pusztítások és önpusztítások világáról. Az egyszerre interjúalany és szerző André Haynal többször figyelmeztet fenyegetően, hogy újra csillognak a nacionalizmusok és újabb és újabb fanatizmusok jelennek meg a világban. De valahol elmarad az igazi adalék, hogy mit is tud nyújtani ezek megértéséhez a pszichoanalízis. Igazából egy bölcs, idős úr figyelmeztetéseit kapjuk arra nézve, hogy vigyázzunk, mert sok minden gonoszság fogalmazódik meg újra és újra, s ezek a korábban itt, Euró-

pa területén ismeretlen új gonoszságokkal egészülnek ki. Nagyon józan figyelmeztetések is, ahogy az a józan lemondás is, ahogy Mészáros Judit többszöri inzisztenciájára sem hajlandó igazán megmondani, hogy az utóbbi húsz évben hazajárt pszichoanalitikus Haynal valójában miért is csalódott a magyar társadalomban és a magyar jövőben. Miért nem találja olyan vonzóknak, amilyenek az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején látta a megújuló Magyarországot? Talán épp azért, mert ez a megújulás nem igazán újat, hanem számos volt gonoszság újra felmerülését hozta. A tapasztalt pszichoanalitikus

számára a magyar közeg unalmassá válik a saját kegyetlenségével. Kiábrándító tükröt érez itt a recenzens. Ugyanakkor hiánylom, hogy igazi értelmezést adna, a bölcs ember értelmezését arra, hogy mi is a funkciója az újraéledő fanatizmusoknak. Talán ez az, ahol a pszichológia és a pszichoanalízis elkerülhetlenül le kell, hogy tegye a tollat, s valamilyen tágabb társadalomelmélet felé kell mutatnia? (*André Haynal és Mészáros Judit: Némek és igenek – magántörténelem és pszichoanalízis. Budapest: Oriold és társai, 2012, 285 p.*)

Pléh Csaba
az MTA rendes tagja

Laza hálók szorításában

Léteznek furcsa, érdekes pillanatok az ember életében – túl jón és rosszon –, amikor a mindennapi élet sodrását kiiktatva elkezdünk különböző dolgokon, időnként pedig bizonyos szavak értelmén, igazi jelentésén gondolkodni. Csak úgy. Váratlanul bevillan a szó (amely természetesen sokkal több, mint egy „szó”), körüljárjuk, forgatjuk, majd ugyancsak hirtelen valami visszatérít minket a fősodorba. Mi az érték, a véletlen, a határ, a semmi? Mi a kapcsolat? Hogyan működne, vagy nem működne a világ *kapcsolatok* nélkül? Erre nem lehet válaszolni, de arra talán igen, hogy *hogyan működnek* a kapcsolatok. „Mikor Maria Goretti szentté avatták, s anyja és testvérei ott állottak a Szent Péter-templomban – ahogy a gyilkos is, aki már kiszabadult, és most harmadrendű ferences barát volt, ott szorongott az ünneplő tömegben –, sokan hümmögtek. Maria Goretti a tisztaság és az ellenállás szentje volt. De sok anya élt Nápolyban és Salernóban, aki a vállát vonogatta. »Az én lányom is ellenállt« – mondták ezek az anyák, mikor a rádió közvetítette a szentté

avatás ünnepségét. – »Mindenhez összekötés kell« – mondták az idősebbek.” (Márai Sándor: *San Gennaro vére*, 70–71.) Mi módon jöhet létre két vagy több pont (cselekvő) összekapcsolódásából egy újabb értelem, egy újabb lehetőség, egy újabb létező? Mindebből miként lesz tőke és az mire használható? Hogyan használjuk a kapcsolati tőkét, ha más utak járhatatlanná válnak? Sik Endre nemrégiben megjelent könyve ezeket, és az ezekhez hasonló kérdéseinket járja körül, s válaszol is rájuk. A szerző egyúttal missziót is vállal: a szociológia népszerűvé tételének, újrafelfedezésének, egyszersmind kvázi megmentésének misszióját – mivel mostanában olyan érzsünk lehet, hogy valami rejtélyes erő ellenáll a társadalomtudományoknak. Ez a munka komolyan vett, empirikusan megalapozott tanulmányok logikusan egymásra épülő láncolata, mindenki számára „emészthetően”, vagyis: olvasmányosan, érthetően és értelmezhetően, de ahogyan haladunk előre lassan arról is képet kapunk, hogyan lesz egy tanulmánykötet több mint a benne összegyűjtött tanulmányok összessége, majd végül igen súlyos, morális kérdésekkel találjuk szemben

magunkat. Ezek megtalálását az olvasóra bízjuk. Az első fejezetben a további értelmezhetőséghez nélkülözhetetlen elméleti alapokat fekteti le a szerző, tisztázza a különböző társadalmitőke-, kapcsolattőke-elméleteket a jelentősebb szakirodalom felhasználásával. (*Bóklászás a társadalmi tőkétől a kapcsolati tőke felé*). A téma elméleti tisztázása és szakirodalmi áttekintése után, a második fejezetben (*A háztartás és a háztartások közötti munkacsere*) szociografikus elemzéseket kapunk a háztartások közötti segítségcsere és viszonzások világából, vizsgálva és érthetővé téve a kapcsolatok működését. Megtudhatjuk, hogy a kaláka egy népzenei együttes nevével többet jelent, hiszen a puha szocializmus idejében ezek a háztartások közötti kapcsolati viszonyok egyfajta kölcsönös teremtő/termelő erővel bírtak. Mindezt a kényszer szülte, de működött... A harmadik fejezet a kapcsolatokat és kapcsolati hálókat – az elmúlt és a még létező – gazdasági mechanizmusok oldaláról tárgyalja. Közös nevező a munkaerőpiac (*Behálózott gazdaság*). Itt is – mint a könyvben másutt is – egyszerre szórakoztató és elszomorító, időben és térben sokfelől válogatott empirikus példákat találunk a megértéshez. Vajon létezik-e közös pont a késői szocializmus második gazdaságának alkalmi munkaerőpiaca és az ötven évnél öregebb szociológusok között? Erre is van válasz. A negyedik fejezet már nem az egyszerű kölcsönhatásokon alapuló kapcsolatokat vizsgálja, hanem egy bizonyos tulajdonságokkal rendelkező kapcsolati hálót (*Taxisbloká és Robin Hood*). A gyors összeállítás és szétesés, a háló hatékonyságának és sebezhetőségének okait és okozatait érthetjük itt meg. Foglalkozási szubkultúrák jellemzéséből kiderül: miért keselyű a hiéna? A könyv az ötödik fejezetben (*A szocializmus diszkrét „Aczél” hálója*) éri el szándék

kolt vagy szándékolatlan csúcspontját. Úgy tűnik, a szerző erre a fejezetre fókuszál, és e rész okán – melyben némi irónia és humor segítségével szelídülnek meg a szocializmusra oly jellemző kapcsolati viszonyok – oly fontos a társadalmi és kapcsolati tőke elméleti alapjainak megértése. Ezért kicsit hosszabban időzünk e rész tárgyalásánál. A bizonytalanságok és kockázatok mai, második modernitásából (Ulrich Beck: *Die Modernisierung der Moderne*) némi nosztalgiával tekintünk vissza a kapcsolatok akkori struktúrájára és azok kiszámíthatóságára. Ám hiába gondolnánk nosztalgiával a már-már a múlt kódéba vesző szocializmus diszkrét bájára, nem szabad kísértésbe esni: az a világ nem/sem volt jó. Tönkretette a lelkeket, az „egyszer majd mi is kérni fogunk öntől valamit” elv állandó feszültségben tartotta a színdarab szereplőit, azokat folyamatosan és folytatólagosan elvtelenségre készítette, s ennek (is) isszuk erjedő gyümölcslevét még ma is. A kapcsolati hálót is csak a piaci logika működteti, a kapott szíveségért valakinek, valamikor, valahol (vissza) fizetni kell, és a fizetés módja bizonytalan. Egy társadalom, ahol mindenki mindenkinek farkasa, egyszersmind elvtársa (volt?). Az aczéli korszak világlátásának és érzületeinek megértésében ismét Márai segít nekünk: „Ezért az erőszakos hatalmi rendszerek titokban többre becsülnek egy tudóst, egy író, aki a rendszer hatalmi körzetében marad, de nem lép be a pártba, nem lelkesedik a fasizmusért vagy a kommunizmusért. Egyféle csendes, morgó, de mindenestől ártalmatlan világnézeti ellenzékben marad, de otthon van, dolgozik, s az erőszakos rendszer ezt mondhatja saját tömegeinek és a világnak: látjátok, nem vagyunk mi olyan barbárok... Ez az ember ellenünk érez és gondolkodik, de mi megtűrjük, kenyeret adunk neki, nem kényszerítjük

meggyőződésével ellentétes mutatványokra és kijelentésekre.” (Márai Sándor: *San Gennaro vére*, 149–150) Az elvtársiasság elvtelensége olyannyira beépült az akkori társadalomba, hogy a lenyomatok továbböröklődése az egyik legjobban sikerült hosszú távú projektünk lett. A bemutatott (akkori) való-világban nem bízott – mert nem bízhatott – senki senkiben, a múlt megidézése egyszersmind magyarázattal szolgál a jelen állapotaira is: bizalmatlanság, boldogtalanság és ellenségképek. Ebben a fejezetben hosszú expozíciós idővel készült pillanatfelvételt kapunk, amin a kép szereplői egyáltalán nem vigyorognak, vagy ha mégis, akkor a vigyor igen kényszeredett. Mindeközben a mi mosolyunk is keserű, hiszen olyan érzésünk támad, hogy az idő mint anyag megmerevedett. Konkrétan fogalmazva: (közép-) keleten a helyzet változatlan. Most a szociológus mondja el nekünk

a laikus tapasztalatát: „igen, ez akkoriban már csak így ment és megy ma is”. A fenti gondolatmenet a hatodik fejezetben él tovább (*Kapcsolati tőke a posztoszocializmusban*), a hetedik fejezet pedig egyszerre szól a reményről és a reménytelenségről (*Kapcsolatérzékeny útfiggőség*). Kimozdítható-e valami a pályájáról, ha azt a valamit rendkívül erős vonzási energia tartja az úton? Azokban a furcsa, érdekes pillanatokban, amikor az embernek van ideje az olyan szavak értelmén gondolkodni, amelyek egy puszta szónál többet jelentenek, a *kapcsolat* szó már kevesebb (vagy mégis több) feladatot ad nekünk. Született egy könyv a „kapcsolat”-ról. Kötelező irodalom. (Sik Endre: *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 204 p.)

Herendi György

doktorandusz

ELTE Társadalomtudományi Kar

Té mi vagy?

Útitárs, vagy tettestárs?

*Az, ki hajótört, fél,
még ha nyugodt is a víz*
(Ovidius)

Vida Gábor a *Studia Physiologica* 2012-es évf. 18. számában közölte a *Honnan hová Homo? Az Antropocén korszak gondjai* című írását.

Mi is az, hogy antropocén? Ez új földtörténeti időszak, amelyet az emberiségnek a földi környezetre való növekvő hatása miatt különíthetünk el a korábbiaktól.

Mint biológus (és sokszoros nagyapai minőségemben is), továbbá mint az emberi életközösségek, a jövő nemzedékek kilátásában érdekelt kutató-tanító ember nagy érdeklődéssel láttam az olvasásnak. Vida Gábor tanár urat évtizedek óta ismerem, mindig

kíváncsisággal várom motivált, személyiségét maximálisan „odatevő” véleményeit korunk, világunk, közösségeink sorsát érintő kérdésekről. S bár, bevallom, néha eltér a véleményünk, tisztelem mély felelősséget és jogos aggódást sugalló, emócióktól sem mentes motivált gondolatait, még ha álláspontjaink a kilátásokra és a megoldásokra nézvést nem is mindig azonosak.

Az első tizenöt-húsz oldal egy olyan geohistorikai kirándulásra viszi el az olvasót, amely számomra „lerágtam a körömöt” szintű izgalmakat okozott. Vida Gábor fölnyenes könnyedséggel kalauzol el bennünket a 13,5–14 milliárd éve valószínűsített „Nagy Bum”-tól (amelyből talán több is volt egyes mai nézetek szerint) a bioszféra kezdeti feltételeinek kialakulásán át az ember és az emberi társadalom ökológiai hatásainak bemutatásáig.

A csillagközi gáz és porfelhő „csomósodása” mintegy 4,6 milliárd évvel ezelőtt nukleáris fúzióval vezetett el Napunk kialakulásához, majd ebben a léptékben viszonylag gyorsan, 50–100 millió év alatt a Naprendszer bolygóinak formálódásáig. Döbbenetes az ív, elképesztő az idő dimenziójának érzékeltetése, az idő történetének kezelése Stephen Hawking szellemi magasságának igényével. Ez az a tudás, amely Vida Gábor személyiségén átszűrve közel hozza a geobiológiai történelmet, káprázatos élményt nyújt. Repülünk a milliós-tízmillió években mért kozmológiai térben, és „alattunk” kialakul galaxisunk, Naprendszerünk, majd a szó szoros értelmében meg-elevenedik Földünk mintegy 4,5 milliárd éves története, az aszteroidabecsapódásoktól kezdve a nagy klimatikus katasztrófákon át egészen az *Azolla* növényke jótékony szimbiózisáig a nitrogénkötő cianobaktériumokkal. Újra ismerkedünk a Fourier-féle „üvegház”-jelenséggel, és ebben a szén-dioxid szintjének elsődleges fontosságával a földfelszíni hőmérséklet szabályozásában.

A cseppfolyós víz feltehetően négy milliárd évvel ezelőtti megjelenése után az első életnyomokat 3,3–3,5 milliárd évesnek tartják. Ezt követi mintegy kétmilliárd év alatt a soksejtű élet kialakulása. Vida Gábor mintegy helyszíni közvetítést ad a gyorsulási-lassulási lüktetésről, ami ezután következett. Az első szerves vegyületektől a baktériumszerű organizmusok kialakulásáig eltelt idő, és az első sejtes élet megjelenése utáni evolúció viszonylag nagyon lassú, főleg ahhoz képest, amennyinek ma a földtörténeti középkorban, a Mezozoikumban domináló dinoszauruszoktól az első emlősállatok (kb. 200 millió év), illetve az előember/ek megjelenéséig eltelt (mintegy ötmillió év) időszakot gondoljuk. A bioszféra kialakulása során tehát az egyik

legnagyobb és legizgalmasabb kérdés az egysejtűek után, a soksejtűek megjelenésének korai és viszonylag lassú scenáriója. Az olvasó szinte fizikailag érzékeli a feltehetően kozmikus katasztrófát követő gyorsulást, kezdve a dinoszauruszok kihalásától az azt követő utolsó 65 millió évben történetekig.

A harmadkori (tercier) történet paleocén-eocén-oligocén-miocén-pliocén állomások után megérkezünk a jégkorszakba, a pleisztocénba, és egyértelművé válik a klimatikus lüktetés és a légkör összetétele közti oksági kapcsolat. A táplálékláncok működnek és a genetikai sokféleség (biodiverzitás) nagyon lényeges evolúciós rugalmasságot biztosít.

Az ún. *fenntartható* bioszféra tehát azt jelenti, hogy bőséges energiaforrással (Nap) rendelkezünk, a táplálékláncok redundánsan biztosítottak, zártak az anyagciklusok (hulladékmentesség), és a biodiverzitás hatalmas hatékonyságot, adaptációs képességet biztosít.

Vida Gábor – és vele olvasói – megérkeztek, maradván az analógiánál, „csikorgó fékekkel” a klíma-bioszféra és az emberi tevékenység közvetlen kapcsolatának kérdéséhez. Gyorsul az idő, már száz és tízevekről beszélünk, személyessé, közvetlenné válik a tetten érhető felelősség, a teendők kikerülhetetlenül és (tetszik, nem tetszik) könyörtelenül halmozódó sürgető követelése.

Vida Gábor írásának legkritikusabb részéhez értünk, már nemcsak kitágult szemekkel báméskodó útitársak vagyunk ebben a térben és időben kozmikus kirándulásban, hanem hirtelen aktív résztvevőkké lépünk elő érintettként és cselekvőként egyaránt. Orvosi szlenggel szólva, eddig az egészség-betegség „anamnézisének” leírásáról, illetve diagnosztikájáról volt szó, most elérkeztünk, és halaszthatatlanul előttünk áll a terápia kérdése. Személyes döntéseket kell hoznunk, mert már

a saját és utódaink életéről van szó. Immár tettestársak vagyunk!

A kedves (és gyanútlan) olvasó szemlélőből egyszeriben döntéseiben felelős szereplővé válik. Az eddigi magas professzionalitással vezetett szakmai leírás hirtelen átvált kétségbeesett ébresztő-felrázó írássá. Ott találjuk magunkat és kortársainkat egy versengve növekvő fogyasztási igényekkel, egy növekedés-kényszerrel sújtott globalizált világgazdaságban, szűkülő energiaforrásokkal és termőfölddel, klímaváltozással és pusztuló természeti környezettel. A szerző egyre sokkolóbb érvekkel állítja, hogy a ma embere és döntéshozója nem lát egy-két évnél messzebb, s vakon hisz saját problémamegoldó zsenialitásában.

Vida Gábor tudományának ökológiai következtetéseit képviselve, ebben a szakaszban már kevesebbet tud mondani, mentségére szólva, a sokkal több nem is nagyon lenne lehetséges. Hadd tegyem hozzá mindjárt, hogy ez sajnos természetes, így van az emberi betegségek legfőbbjénél is, a terápia, a nem kívánt káros mellékhatások, az egyedi és etnikai (genetikai) és környezeti (akár epigenetikai) eltérések is nagyban csökkentik a többé-kevésbé hatásosnak igazolt beavatkozások sikerének esélyét.

A megoldás (vagy szerényebben a megoldás fele vezető úton való elindulás) nyilvánvalóan országokon, földrészeken átívelően csakis globális lehet. (Ez az okkal, ok nélkül sokat kárhoztartott globalizmus egyik nagyon pozitív példájaként adódik.)

Bár feltételezhetjük, hogy a természetnek még vannak alternatív „megoldásai” a katasztrófa elhárítására, ez nem jelent felmentést az azonnali teendők kijelölése alól. Tanultunk-e valamit a földtörténeti múltunkból? Képesek vagyunk-e ellenállni hosszabb perspektívájú kilátásaink érdekében a rövid távú (vélt)

előny szerzésnek? Amennyiben abból indulunk ki, hogy a légkör CO₂-tartalma és a klíma összefüggése az elsődleges célpontja a beavatkozásnak, ennek módosítására a legeredményesebb eljárás Vida Gábor és mások szerint is az intenzív és azonnali erdőtelepítés, és az erdőirtások radikális leállítása. Ez a széndioxid jelentős részének biológiai kivonását jelentené a légkörből.

Emellett számos olyan elemet („menekülési utat”) lehetne még említeni, mint a széndioxid-kibocsátási kvóta szigorú és szankcionáltatott korlátozása (nemzetközi szinten), továbbá mesterséges kivonása és elnyelése felszín alatti, a szén-dioxid hosszú távú és biztonságos tárolására alkalmas rétegekben. Nem feledkezhetünk el a technológiai fejlődés adta lehetőségektől, s az így megvalósítható hatékonyabb energiaelőállításról, -szállításról és -felhasználásról sem.

Vida professzor számos morális kérdést is felvet, két ábrájában is korunk „sikeres” emberképét, illetve a hét főbünt és erénybeli megfelelőjét idézi. E sorok írója teljesen egyetért azzal, hogy a hideg, technokrata megoldások sosem lehetnek teljesek, a „tudásalapú”, a vélt racionalizmusba hajló társadalom helyett etikaalapú társadalom lehet csak igazi társadalomeszmény. Ez nem olcsó moralizálás, hanem a *Homo sapiens* egyedül etikus, egyedül racionális viselkedése. Ennek pedig elválaszthatatlan része a bioszféra preventív védelme és megőrzése a jövő generációi és a teljes élővilág számára. Vida professzor írása egy felelős gondolkodó ember értékes alkotása, amit örömmel ajánlok tanulságul minden útitársnak és tettestársnak. (*Vida Gábor: Honnan hová Homo? Az Antropocén korszak gondjai. Studia Physiologica. 2012/18.*)

Falus András

genetikus, immunológus, az MTA rendes tagja

CONTENTS

Sovereignty in the 21st Century: Ideas, Realities, Illusions

Guest Editors: György Hunyady and Mihály Simai

György Hunyady – Mihály Simai: Introduction	370
József Bayer: The Political Theory of Sovereignty	374
Péter Erdő: Sovereignty and the Church	383
György Csáki: Globalisation and Economic Sovereignty	392
Vanda Lamm: International Protection of Human Rights and the Sovereignty of States ...	401
Péter Halmai: European Integration and National Sovereignty. New Dimensions of Economic Governance	411
Mária Ormos: On Sovereignty, with Special Reference to Hungarian History in the 16th–21st Centuries	422
Orsolya Völgyesi: Constitutional Independence and Economic Freedom (The Question of Sovereignty in the Political Discourse of Ferenc Kölcsey and the Hungarian Reform Opposition 1832–1833)	432
György Hunyady: Experiencing Personal Sovereignty and Defencelessness	438
Géza Balázs: Language Sovereignty: The Changing Position of National Languages and Cultures in Relation to Self-Determination and Identity	453
Mihály Simai: Sovereignty in the Evolving Multilateral System of the 21st Century.....	459

Study

Ágnes Veszelszki: Folksonomics	468
András Holl: Surfing the Swell of the Information Deluge	473
János Verebics: Domain Registration Policy and Industrial Self-Regulation	479
László Rosta: 80 Years of Neutron Research and Its Recent Social Impact	488

Academy Affairs

Awards	498
--------------	-----

<i>Outlook (Júlia Gimes)</i>	502
------------------------------------	-----

<i>Book Review (Júlia Sipos)</i>	506
--	-----

Ajánlás a szerzőknek

1. A *Magyar Tudomány* elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért főleg olyan dolgozatokat közöl, amelyek a tudomány egészét érintik, vagy érthetően mutatják be az egyes tudományterületeket. Közlünk témaösszefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetőket, de lapunk nem szakfolyóirat, ezért a szerzőktől közérthető, egy-egy tudományterület szaknyelvét mellőző cikkeket várunk.

2. A kézirat terjedelme általában ne haladja meg a 30 000 leütést (ez szóközökkel együtt kb. 8 oldalnak felel meg a *Magyar Tudomány* füzeteiben); ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat is tartalmaz, kérjük, arányosan csökkentsék a szöveg mennyiségét. Beszámoló, recenzió terjedelme ne haladja meg a 7–8000 leütést. A teljes kéziratot MS Word .doc vagy .rtf formátumban interneten vagy CD-n kérjük a szerkesztőségbe beküldeni.

3. Másodközlésre csak indokolt esetben, előzetes egyeztetés után fogadunk el dolgozatokat.

4. Legfeljebb tíz magyar kulcsszót és a közlemények címének angol fordítását külön oldalon kérjük. A cím után a szerző nevét, tudományos fokozatát, munkahelye pontos nevét, s ha közölni kívánja, e-mail címét kell írni. Külön lapon kérjük azt a levelezési és e-mail címet, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

5. Szövegközi kiemelésként dőlt (*italic*), (esetleg félkövér – **semibold**) formázás alkalmazható; r i t k í t á s, VERZÁL, KISKAPITÁLIS (SMALL CAPITALS, KAPITÁLCHEN) és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kérjük megadni.

6. Az ábrák érkezhetnek papíron, lemezen vagy e-mail útján. Kérjük a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; formátuma B5 – tehát ne használjanak színeket, és vegyék figyelembe a fizikai méreteket. Általában: az ábrák

és magyarázataik legyenek egyszerűek, áttekinthetők. A képeket lehetőleg .tif vagy .jpg formátumban kérjük; fekete-fehérben, min. 150 dpi felbontással, és nagyságuk ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A szövegben tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

7. A hivatkozásokat mindig a közlemény végén, ábécé-sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve – Balogh, 1957; Feuer et al., 2002). Ha azonos szerző(k)től ugyanazon évben több tanulmányra hivatkoznak, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Különösen ügyeljenek a bibliográfiai adatoknak a szövegben és az irodalomjegyzékben való egyeztetésére! Kérjük: csak olyan és annyi hivatkozást írjanak, amilyen és amennyi elősegíti a megértést. Számuk ne haladja meg a 10–15-öt.

8. Az irodalomjegyzéket ábécé-sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében: Feuer, Michael J. – Towne, L. – Shavelson, R. J. et al. (2002): Scientific Culture and Educational Research. The Educational Researcher. 31, 8, 4–14.

- Könyvek esetében: Rokkan, Stein – Urwin, D. W. – Smith, J. (eds.) (1982): The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism. Sage, London

- Tanulmánygyűjtemények esetében: Halász Gábor – Kovács Katalin (2002): Az OECD tevékenysége az oktatás területén. In: Bábosik István – Kárpáthi Andrea (szerk.): Összehasonlító pedagógia – A nevelés és oktatás nemzetközi perspektívái. Books in Print, Budapest

9. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatokat nem küld, de elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző időpontegyeztetés után a szerkesztőségben ellenőrizheti.

A lap ára 920 Forint